

VILÁG- TÖRTÉNET

8. (40.) évfolyam 2018. 3.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZET FOLYÓIRATA

- **BENCsik PéTER**
A CSEHSZLOVÁK BELÜGYMINISZTERIUM 1968-BAN
- **HORBULÁK ZSOLT**
GAZDASÁGI REFORMKÍSÉRLETEK CSEHSZLOVÁKIÁBAN
A SZOCIALIZMUS IDEJÉN
- **MITROVITS MIKLÓS**
ÚT A KATONAI INTERVENCIÓHOZ
- **STANISLAV SIKORA**
SZLOVÁKIA A PRÁGAI TAVASZ UTÁN
- **LUKÁCS B. GYÖRGY**
1966–1971 – „HORVÁTOR SZÁG TAVASZA”
- **SZEMLE**
MITROVITS MIKLÓS, BAKI ATTILA ÍRÁSAI

VILÁGTÖRTÉNET
A Magyar Tudományos Akadémia
Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézetének folyóirata

Szerkesztők
Skorka Renáta (főszerkesztő)
Bíró László, Bottoni Stefano,
Katona Csaba, Martí Tibor
(szerkesztők)

Szerkesztőbizottság
Glatz Ferenc (elnök), Borhi László,
Erdődy Gábor, Fischer Ferenc, Fodor Pál, Klaniczay Gábor,
Majoros István, Pók Attila, Poór János

8. (40) évfolyam 2018. 3.

TARTALOM

1968 mint történelem. A prágai tavasz 50. évfordulójára (Mitrovits Miklós)	371
<i>Tanulmányok</i>	
Bencsik Péter: A csehszlovák belügyminisztérium 1968-ban. Josef Pavel reformjai	375
Horbulák Zsolt: Gazdasági reformkísérletek Csehszlovákiában a szocializmus idején	399
Mitrovits Miklós: Út a katonai intervencióhoz. A prágai tavasz és a magyar pártvezetés	415
Stanislav Sikora: Szlovákia a prágai tavasz után. Változások a Szlovák Kommunista Pártban és a szlovák társadalomban, 1968. augusztus – 1969. április	445
Gaál Veronika: Kisebbségi jogvita az 1968. évi föderációs átalakítás árnyékában. Források a csehszlovákiai nemzetiségi törvény történetéhez	471
Lukács B. György: 1966–1971 – „Horvátország tavasza”	501
<i>Szemle</i>	
Gustáv Husák. Realista karrierista? (Mitrovits Miklós)	523
Vasil Biľák. Áruló vagy kollaboráns? (Baki Attila)	530

Jelen számunkat Mitrovits Miklós szerkesztette

CONTENTS

1968 as History: On the Occasion of 50 th Anniversary of the Prague Spring (Miklós Mitrovits)	371
<i>Studies</i>	
Péter Bencsik: The Czechoslovak Ministry of the Interior in 1968: The Reforms of Josef Pavel	375
Zsolt Horbulák: Economic Reform Attempts in Socialist Czechoslovakia	399
Miklós Mitrovits: Heading towards the Military Intervention: The Prague Spring and the Hungarian Party Leadership	415
Stanislav Sikora: Slovakia after the Prague Spring: The Changes in the Communist Party of Slovakia and the Slovak Society (August 1968 – April 1969)	445
Veronika Gaál: Dispute over the Minority Rights in the Shadow of the Federal Transformation of 1968: Sources on the History of the Czechoslovak Nationality Law	471
György Lukács B.: The Croatian Spring 1966–1971	501
<i>Book Reviews</i>	
Gustáv Husák: A Realistic Careerist? (Miklós Mitrovits)	523
Vasil Biľak: Traitor or Collaborator? (Attila Baki)	530



HU ISSN 0083-6265

Kiadja az MTA BTK Történettudományi Intézet
A kiadásért felel Fodor Pál igazgató
A szerkesztési, tördelési munkálatokat
az MTA BTK TTI tudományos információs témacsoportja végezte
Vezető: Kovács Éva
Tördelőszerkesztő: Zsigmondné Balázs Ildikó
Nyomdai munkák: Krónikás Bt., Biatorbágy

1968 mint történelem

A prágai tavasz 50. évfordulójára

Az 1968-as események – diáktüntetések, baloldali mozgalmak, terrorizmus – sok szempontból évtizedekre meghatározták a nyugat-európai politikát, és gyakran még ma is hivatkozási alapul szolgálnak. Európa keleti felében „1968” elsősorban a prágai tavaszt, a Csehszlovákia elleni katonai beavatkozást, a lengyel diáktüntetések és az azt követő antiszemita kampányt, illetve a magyarországi új gazdasági mechanizmus bevezetését jelenti. Mivel 1989–1991 között az állampárti diktatúrát és az államszocialista gazdasági berendezkedést demokratikus politikai rendszer és piacgazdaság váltotta fel, az 1968-as események részben más megvilágításba kerültek, mivel azok lényegileg az államszocializmus történelmének szerves részei voltak. A rendszerváltás után kevésbé volt érdekes, hogy a létező szocialista valóságot milyen úton és eszközökkel lehet – egyáltalán lehetséges-e – megújítani, hanem az új demokrácia egyik legitimációs eszközeként az emlékezetpolitikára helyeződött a hangsúly. Egyfelől „1968” a rendszerváltás előzménytörténetében az 1956-os magyar forradalom és az 1980–1981-es lengyel Szolidaritás közötti fontos láncszem, „egy szög a kommunizmus koporsójában”. Másfelől a „kommunista rendszer” bűneinek lajstromához hozzá lehetett adni a Varsói Szerződés tagállamainak Csehszlovákiával szembeni katonai fellépését, s az invázió áldozatainak, valamint a lengyelországi antiszemita kampány következtében hazájukból elűzött zsidó vagy zsidónak bélyegzett lengyel állampolgárok történetét.

A prágai tavasz történetének és a Varsói Szerződés tagállamai katonai beavatkozásának 1969 és 2013 között keletkezett historiográfiáját Jiří Hoppe cseh történész négy csoportra osztotta: 1. „normalizációs interpretáció”, 2. reformkommunista interpretáció, 3. liberális-demokrata interpretáció, 4. radikális kritikai interpretáció.¹ Az első hármat – amellet, hogy kétségtávol sok fontos tényanyagot közölnek – egyértelműen, a „radikális kritikai” interpretációt pedig részben az ideológiai és emlékezetpolitikai megközelítések közé sorolhatjuk. Az eseményeket ötvenéves távlatból ugyanakkor már nyugodtan lehet olyan történelemnek tekinteni, amelyet a tudomány eszközeivel elsődleges források alapján kell és lehet elemezni, függetlenül az aktuális ideológiai és emlékezetpolitikai kívánságokról.

¹ Hoppe, Jiří: Jak se psalo a piše o Pražském jaru 1968? In: *Pražské jaro '68. Bibliografie*. Red.: Břeňová, Věra – Rohliková, Slavěna –Hoppe, Jiří. Praha, 2013. 5–15.

A tudomány lényege ugyanis a megismerés és a megértés, a történéseket nemcsak az érdekli, hogy mi a végeredménye egy eseménysorozatnak, hanem az is, hogy miképpen jutott el odáig a történelem, a politikai döntéshozók előtt milyen alternatívák álltak, milyen tényezők befolyásolták döntéseiket, milyen célok vezérelték őket, és hogyan ütköztek meg az egymással versengő érdekek. Így kaphatunk ugyanis teljes képet saját múltunkról. A tudomány feladata tehát nem az ítélezés, hanem a „felderítés”.

Ezzel együtt, egy esemény kerek évfordulójára emlékezve – és a tudomány nem akar elefántcsonttoronyba zárkózni – elkerülhetetlen a tudomány és az emlékezetpolitika összehangolása, kompromisszuma. Ezt példázza a 2018. június 13–15-én Prágában, a Cseh Köztársaság Tudományos Akadémiájának Jelenkor-történeti Intézete és a kormányhivatal szervezésében megrendezett *A prágai tavasz 50 év után. A közép-európai kommunista rendszerek nagy válságai transznacionális szemszögből* című nemzetközi konferencia, amely már az alcímében jelezte, hogy elsősorban a prágai tavasz nemzetközi visszhangjával kíván foglalkozni. Hasonló megközelítésű nemzetközi konferenciára került sor Pozsonyban 2018. szeptember 20–21-én, amelyet a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete szervezett *’68 augusztusa – a Duna hadművelet* címmel, s amely a katonai megszállás nemzetközi kontextusára és visszhangjára helyezte a hangsúlyt. A két esemény közös jellemzője, hogy kevésbé foglalkoztak az ötven évvel ezelőtti csehszlovák belpolitikai eseményekkel, hanem inkább azok nemzetközi percepcióira és reakcióira fókuszáltak. A prágai tavasz és a katonai megszállás nemzetközi kontextusba helyezése pedig lehetővé teszi, hogy azt a világtörténelem, s ne az egykori államszocializmus részeként tárgyalják.

A tudomány szempontjából rendkívüli jelentőségű, hogy Kelet-Európában az 1989-es rendszerváltás óta az addig titkos levéltári dokumentumok szabadon kutathatók. Ennek köszönhetően a régiónk – s benne elsősorban Csehszlovákia, Lengyelország és Magyarország – történelmét kutatók számára lehetővé vált, hogy primer források alapján rekonstruálják az egykori eseményeket.² E kutatások segítenek az okok és az okozatok megértésében. Ennek ellenére Magyarországon mind eddig nagyon kevés tudományos munka készült az 1968-as év történéseiről, így például máig nincs átfogó munka az új gazdasági mechanizmus kidolgozásáról, bevezetéséről és következményeiről, a magyar–csehszlovák kapcsolatokról pedig leginkább csak a magyar források alapján születtek írások.

A *Világtörténet* jelen száma – kapcsolódva a kutatási irányokhoz – a prágai tavasz összetett eseményeit több oldalról közelíti meg. A tanulmányok különböző szempontokból foglalkoznak a prágai tavasz történetével: gazdasági és politikai előtörténetével, a szocialista országok viszonyulásával az eseményekhez, a Varsói Szerződés csapatainak bevonulása utáni belső politikai átrendeződéssel, illetve hogy az országban kialakult szabadabb légkörben a nemzeti kisebbségek is megpróbálták megfogalmazni igényeiket.

2 A prágai tavasz történetéről és a katonai megszállásról az elmúlt közel ötven évben több mint 2100 mű jelent meg cseh, szlovák, angol, német, francia, orosz, lengyel, magyar és egyéb nyelveken. Ennek nagyjából a felét forráskiadványok és visszaemlékezések, a másik felét pedig monográfiák, illetve tanulmányok teszik ki. Lásd: *Pražské jaro ’68. Bibliografie*, 2013.

Bencsik Péter a prágai tavasz egy kevésbé ismert alfejezetét, a Josef Pavel vezetésével a csehszlovák belügyminisztériumban lezajlott változásokat, reformokat mutatja be levéltári források segítségével. Pavel reformjai súlyosan érintették a dogmatikus-diktatórikus rendszer alapjait: törvényjavaslatot dolgoztak ki a rehabilitáció megvalósítására, szabadabb, demokratikusabb politikai viszonyokat akartak teremteni, biztosítva az egyesülési és a gyülekezési szabadságot is – ez a kérdéskör a prágai tavasz fontos pillérét jelentette. Horbulák Zsolt tanulmányában felvázolja az Ota Šik nevével fémjelzett csehszlovák gazdasági reform bevezetésének kiváltó okait – így a gazdasági teljesítmény megtorpanását –, gondolati előzményeit és a reformintézkedések tartalmát. A gazdasági mechanizmus átalakítása a prágai tavasz egyik leglényegesebb előzménye volt, mégis – a fent vázolt emlékezetpolitikai megfontolások miatt – kevés feldolgozás született róla, magyar nyelven pedig itt olvasható az első összefoglalás.

A nemzetközi környezet vizsgálata során Mitrovits Miklós arra tesz kísérletet, hogy a magyar politikai vezetés szempontjából bemutassa az 1968. januártól októberig tartó fejleményeket, azt, hogy Kádár János és a Magyar Szocialista Munkáspárt vezetése miként értékelte és támogatta az Alexander Dubček vezetésével zajló csehszlovák demokratizálódást, majd mi kényszerítette álláspontja megváltoztatására, végül hogyan próbálta döntése következményeit enyhíteni. Az írás jól mutatja, mekkora mozgástere volt az egyes országoknak és vezetőiknek a szocialista táboron belül. Stanislav Sikora a katonai beavatkozás után Szlovákiában kialakult helyzetet, a Szlovák Kommunista Párt első titkárának választott Gustáv Husák tevékenységét és a pártban lezajlott változásokat rekonstruálja egészen addig a pontig, amíg Husák váltotta Dubčeket a Csehszlovák Kommunista Párt élén, és megkezdődött a „normalizációnak” nevezett új korszak. Az események hasonlóképpen meghatározó eleme volt a cseh–szlovák államjogi vita rendezése (a politikába visszatérő Gustáv Husák vezetésével), valamint ennek hullámai közepette a magyar nemzetiség kisebbségi jogainak esetleges rendezése. Ez utóbbi problémakört mutatja be Gaál Veronika tanulmánya néhány alapvető forrás közlésével.

A csehszlovákiai események mellett helyet kapott számunkban Lukács B. György tanulmánya, amely a szintén az 1960-as évek második felében kezdődő horvát tavasz történetével foglalkozik. A horvát reformkísérlet jóval kevésbé ismert, mint a csehszlovák, ugyanakkor Jugoszlávia későbbi története szempontjából kulcsfontosságú államszervezési folyamatok zajlottak ekkor.

A *Világtörténet* idei harmadik számát a prágai tavasz 50. évfordulója alkalmából az említett csehszlovákiai események és nemzetközi kapcsolódásai vizsgálatának szenteli, abban a reményben, hogy az olvasóközönség számára eddig kevésbé ismert vagy ismeretlen információkkal szolgálhatunk.

Mitrovits Miklós

1968 AS HISTORY

ON THE OCCASION OF 50TH ANNIVERSARY OF THE PRAGUE SPRING

50 years have passed since the Prague Spring took place. Half a century sets a sufficient historical perspective for historians to evaluate the events according to a scientific point of view instead of the ideological or political aspects. 1968 has already become history, therefore the current issue of the journal *Világtörténet* approaches the complex events of the Prague Spring accordingly. The studies elaborate the story of the Prague Spring from various aspects: economic and political pre-history, the socialist countries' attitude towards the events, as well as the reorientation in domestic politics after the invasion of the military troops of the Warsaw Pact, furthermore, due to an atmosphere of greater freedom generated in the country, the national minorities were striving to express their needs.

A csehszlovák belügyminisztérium 1968-ban

Josef Pavel reformjai

A prágai tavasznak nevezett reformfolyamatról általában a cenzúra eltörlése, a gazdasági reformok és az élénkülő közéletben megjelenő ellenzéki törekvések jutnak eszünkbe elsőként. Emellett még az, hogy az „emberarcú szocializmus” kísérletének a Varsói Szerződés öt tagállamának intervenciója vetett véget. Részben 1956-ból, részben a rendszerváltásból is származó tapasztalat Magyarországon, hogy a pártállamból a demokratikus intézmények megteremtése irányába történő elmozdulás során maga a pártvezetés ugyan elkötelezheti magát a változások mellett, de a biztonsági apparátus, a politikai rendőrség erre sokkal kevésbé képes. A prágai tavasz kapcsán a magyar nyelvű szakirodalomban ez a kérdés általában nem is jelenik meg,¹ pedig a változások igen nagy jelentőségűek voltak.

A reformok megkezdődésében döntő volt az új miniszter, Josef Pavel szerepe. Elődje, Josef Kudrna alig három évvel korábban került a belügyminisztérium élére, de talán éppen ezért Antonín Novotný első titkár megbízható emberének számított. Miután Alexander Dubček lett a párt vezetője, a közvélemény és a sajtó egyre hangosabban bírálta a tárcát, részben az állambiztonság 1950-es években elkövetett törvénytelenégei, részben pedig az 1967 októberében tüntető egyetemisták elleni brutális rendőri fellépés miatt. Ennek következtében Kudrnát március 15-én leváltották. Átmenetileg Jan Záruba első miniszterhelyettes vette át a posztját, az új kormány megalakulásakor pedig Josef Pavel került a helyére.²

* A szerző a Szegedi Tudományegyetem BTK Jelenkortörténeti Tanszékének egyetemi adjunktusa (6722 Szeged, Egyetem u. 2.). A tanulmány az OTKA/NKFI Hivatal által támogatott, 115988 azonosító számú, „A magyar–csehszlovák kapcsolatok dokumentumai (1945–1992)” című kutatás keretében készült.

1 Idegen nyelven is kevés tanulmány olvasható róla. Csehül elsőként a belügyi vonatkozású 1968-as forrásokat kiadó szerzőpáros kötetének történeti előszava foglalkozott vele: Koudelka–Šuk, 1996. 7–27. Az újabb irodalomban számos forrásból idéz Žáček, 2010. Angolul Kieran Williams könyve emelkedik ki, melyben bőséges levéltári anyag alapján, de Koudelka–Šuk kötetére való hivatkozás nélkül külön fejezet foglalkozik a kérdéssel. Williams, 1997. 210–225.

2 Bárta, 2009. 105–106. Zárubáról bővebben lásd: Bárta, 2008. 101–105.

Pavel életútja miniszterségéig

Érdemes összefoglalni Pavel korábbi életútját, ez ugyanis nagyban meghatározta miniszteri tevékenységét. Josef Pavel munkáscsaládban született 1908-ban, České Budějovice közelében. Polgári iskolát végzett, húszévesen a kommunista ifjúsági mozgalom, majd 1932-ben a Csehszlovák Kommunista Párt (CSKP) tagja lett. 1935-ben álnéven Moszkvába utazott, és a Nemzetközi Lenin Iskola hallgatója lett. 1937-ben csatlakozott a spanyol köztársasági hadsereghez és két éven át harcolt Franco tábornok csapatai ellen. A polgárháború végén Franciaországba került, ahol internálták. 1941-ben Algériába vitték át, és a fogságból csak az amerikai erők szabadították ki 1943-ban. Innen Angliába ment, és belépett a csehszlovák hadseregbe, részt vett az 1944-es nyugat-európai harcokban.

1945-től a CSKP funkcionáriusa volt, 1947-től a CSKP KB fegyveres és biztonsági osztályának vezető titkára lett, s e poszton arra törekedett, hogy a kommunisták pozícióit erősítse a biztonsági szerveken belül. 1948 februárjában a népi milícia, a párt félkatonai szervezete törzsének parancsnoka lett, s ezzel nagy szerepet játszott a kommunista hatalomátvitelben. Ezután nemzetgyűlési képviselővé választották. 1949 elején a belügyminiszter helyettesévé nevezték ki, feladata a biztonsági erők irányítása volt, egyúttal a belügyminisztérium csapatainak parancsnoka lett. Jelentős szerepe volt a kommunista terrorapparat kiépítésében, az ellenzéki erők felszámolásában, a kényszermunkatáborok és a határőrség felállításában. Belügyi (a tárca 1950-ben történt átnevezése után nemzetbiztonsági minisztériumi) tisztségei mellett Pavel a CSKP ötös (állam)biztonsági bizottságának is tagja volt. 1950 nyarán leváltották miniszterhelyettesi posztjáról.

A „csehszlovák Rajk” keresése során a vélt ellenségek „leleplezése” elérte a belügyi vezetés tagjait, de Pavel „spanyolos” múltja miatt is gyanúsak számított, és 1951 elején őrizetbe vették. Egyedül Otto Šling vallomása szólt ellene. Pavelt megrázta, hogy letartóztatták: a párt hű tagja volt, ártatlannak tekintette magát. Szembeszegült a vádakkal, amelyek szerint gyilkossági terveket szőtt Rudolf Slánský, a párt főtitkára ellen, s emellett Šlinggel és Marie Švermovával együtt állam és népi demokrácia elleni szervezkedésben vett részt azzal a céllal, hogy véget vessenek a népi demokratikus rendszernek Csehszlovákiában. A kihallgatás naponta legalább tíz órán át zajlott, súlyos fizikai erőszakkal kísérve. Pavel ennek ellenére sem vallott, pedig hozzátartozói őrizetbe vételével is fenyegették. Sikertelen kihallgatóit többször is lecserélték. A vizsgálati fogság két és fél éven át tartott, s eközben a vádak is átalakultak: Slánský meggyilkolásának terve helyett immár az általa vezetett összeesküvés tagjává vált. S bár ő nem vallott, vádlott-társai viszont igen, s így egyre több „bizonyíték” gyűlt össze róla. Pavel odáig ment, hogy többször is a kihallgatók viselkedését minősítette törvénytelennek. Egészségi állapota gyorsan romlott a verések és a börtön körülményei miatt, ezért hosszabb időn át orvosi kezelésre is szorult. 1953 őszén – politikai döntés után – megszületett a vádirat, és decemberben lezajlott Pavel pere a Legfelsőbb Bíróság katonai kollégiumában, ahol szintén ártatlannak vallotta magát. Huszonöt év börtönbüntetésre és teljes vagyonelkobzásra ítélték. Miután 1955-ben – igen vonta-

tottan – megindult a perek felülvizsgálata, Pavel esetét a legelsőők között tárgyalták, mivel soha nem vallotta magát bűnösnek. Azon év októberében minden vád alól felmentették, kárpótlásul 40 ezer koronát ítéltek meg számára. A párt hívása ellenére nem tért vissza a politikai életbe, hanem a testnevelési szövetség nemzetközi osztályának referense, majd vezetője lett. Innen került vissza 1968 tavaszán a belügyi tárcához.³

„Börtönményei” megváltoztatták a kommunista erőszakszervezetek működésével kapcsolatos gondolkodását: amint láttuk, már kihallgatóinak is szeméretette, hogy törvénytelenül járnak el. Szabadulása után azonnal kérte, hogy találkozhasson Novotnýval, majd az első titkár kérésére részletesen leírta letartóztatása és fogva tartása eseményeit. Ezen kívül több feljegyzést is készített a belügyi szervek háború utáni tevékenységéről.⁴ 1968-ig tehát bőven volt ideje átgondolni, hogyan kellene átszervezni a belügyi-biztonsági erők működését. Más kérdés, vajon megfordult-e a fejében, hogy ennek végrehajtására valaha is lesz esélye.

Viták, elképzelések a belügyminisztérium átalakításával kapcsolatban

A belügyminisztériumon belül 1968-ban már Pavel kinevezése előtt elindultak bizonyos változások. Ezek közül az egyik legfontosabb Václav Prchlík tábornok, a CSKP 8. (adminisztratív) osztálya újonnan kinevezett reformer vezetőjének javaslata volt. Prchlík lényegében maga ellen beszélt, amikor azt javasolta, hogy a biztonsági szerveket ki kell vonni a párt ellenőrzése alól: ez ugyanis logikusan az általa vezetett osztály megszüntetését is jelentette, ami később – más okból – be is következett. Ugyanakkor biztosítani kell a biztonsági erők feletti alkotmányos kontrollt, vélte Prchlík, akinek javaslatára a nemzetgyűlés március 29-én fel is állított egy új állandó bizottságot, védelmi és biztonsági bizottság néven. A tábornok elképzelése szerint az információk nagyobb nyilvánossága, valamint a biztonsági erőkre vonatkozó törvényi szabályozás is hozzájárul a demokratizálódáshoz, csakúgy, mint a polgári szabadságjogok rögzítése.⁵ Szintén Pavel kinevezése előtt születtek már belső tervek a biztonsági szervek munkájának megreformálására, főleg a hírszerzésnél, amelynek állománya a belügyminisztérium átlagánál jóval képzetesebb volt, és tagjai nem akarták, hogy az állambiztonság törvénytelenégeit velük is kapcsolatba hozzák.⁶

A belügyi szervek további munkájának meghatározásában a CSKP akcióprogramja tekinthető döntőnek. A programnak a belügyminisztériumot érintő részét Zdeněk Mlynář dolgozta ki, és a szöveget a CSKP KB április 1–5. közötti ülése végleg-

3 Bárta, 2012. 9–22.; Gregor, 2010. 82–84.

4 Bárta–Kalous, 2012. 51–65.

5 Golan, 1973. 180–181. A CSKP Prchlík által vezetett Adminisztratív Osztályát 1968 júliusában szüntették meg. *Új Szó*, 1968. július 27. (Ennek okáról tanulmányom későbbi részében írok majd.)

6 Williams, 1997. 217. A tárcán belüli 1968 előtti problémákról lásd uo. 212–215. A hírszerzés 1968 előtti helyzetét összefoglalja: Kaňák–Dvořáková–Jurová, 2016. 10–17., 25–29. A reformok támogatóiról lásd uo. 29–36. A kémelhárításon belül is elkészült egy akcióprogram április 10-én, amely szintén alapvető változásokkal számolt, lásd: Žáček, 2010. 10–12.

gesítette. A legfontosabb részletek szerint „A párt politikája abból a követelményből indul ki, hogy az állami mechanizmusban ne kerüljön sor a hatalom túlságos összpontosítására egy láncszemben, az apparátusban, vagy egyénnél. (...) Ennek az elvnek nem felel meg a funkciók túlzott összpontosulása elsősorban az eddigi belügyminisztériumban.” Az akcióprogram javasolta, hogy a hagyományosan nem a belügyminisztériumhoz tartozó területeket (például a büntetés-végrehajtást) válasszák attól ismét külön. Ezen túl: „A CSKP Központi Bizottsága szükségesnek tartja a biztonsági szolgálat szervezeti átépítését, az egységes Nemzetbiztonsági Testület [SNB] kettéosztását két különböző, egymástól független szervre, az állambiztonságra és a közbiztonságra.” Az állambiztonságnak ettől kezdve a külföldi ellenséges központok tevékenységétől kell védenie az államot, s így „ezt az apparátust nem irányíthatják, és nem használhatják fel a szocialista társadalom belpolitikai kérdéseinek és ellentmondásainak megoldására”, a csehszlovák állampolgárok megfigyelésére.⁷

Az akcióprogram szövegének nyilvánosságra hozatalának napján, április 10-én tudósítottak a lapok arról is, hogy az előző napon beiktatták hivatalába a 8-án kinevezett új kormányt, melynek élén Oldřich Černík állt. Ekkor foglalta el belügyminiszteri posztját Josef Pavel is. Mivel semmilyen pártfunkciója nem volt, és bő másfél évtizede állami vezetői poszton sem állt, ez meglehetősen nagy függetlenséget adott neki. Első törekvése az volt, hogy a személye és a tárca iránti társadalmi bizalmat megeremtsse. Ennek érdekében tucatnyi beszélgetést tartott a sajtó képviselőivel, és gyakran adott nyilatkozatokat is.⁸ Pavel legfőbb előnye az volt, hogy kívül esett a szovjet ügynökök hálózatán.⁹ A szovjet állambiztonság, a KGB már jóval április előtt röplapokat terjesztett Prága utcáin, amelyek Dubčeket támadták és Novotnýt éltették, időnként pedig antiszemita nézeteket is tartalmaztak. Pavel egyik első lépése volt miniszteri kinevezése után, hogy megpróbálja kideríteni, kik álltak e röplapakció mögött, de nem jutott túl messzire.¹⁰ Az új miniszter fellépett a belügyminisztériumban dolgozó KGB-sek ellen, állítólag harminc szovjet ügynököt mentettek fel az év közepén a tárcán belül.¹¹

A CSKP akcióprogramját április 24-én a kormány programnyilatkozata követte, amelyet Černík miniszterelnök olvasott fel a nemzetgyűlés ülészakájának kezdetén. A belügyminisztérium kompetenciájába tartozó kérdések „A törvényesség és a polgárjogok védelme” című pont alá tartoztak. A kormány „alapvető feladatának tartja,

7 Veselý, 2005. 565. Az akcióprogramot teljes terjedelmében közölte a *Rudé právo* és az *Új Szó* 1968. április 10-i számának melléklete is.

8 A Csehszlovák Sajtóügynökség (ČTK) tudósítójának nyilatkozva Pavel kijelentette: „Biztosíthatom, hogy ami a biztonsági szervek ezen túli tevékenységét illeti, nem hiábavalók azok a tapasztalatok, amelyeket az ötvenes években a börtönben szereztem.” *Új Szó*, 1968. április 12. – Pavel ismertségét és népszerűségét szolgálhatta az is, hogy májustól júliusig szinte minden alkalommal elkísérte országjáró útjának állomásaira Svoboda köztársasági elnököt. Ennek ellenére a belügyminiszter – feltehetően a tárca iránti bizalmatlanság nehezen elosztható volta miatt – egy júliusi közvélemény-kutatás szerint is csak a 11. helyen állt a csehszlovák politikusok népszerűségi listáján, amelyet Dubček vezetett, s még a 10. helyen is Vasil Biřák állt. *Új Szó*, 1968. július 18.

9 Mlynář, 1989. 103.

10 Kun, 2008. 55.

11 Golan, 1973. 182. A KGB szerepéről bővebben lásd: Petrov, 2010. 145–163.

hogy kialakítsa az állampolgárok szabadságjogai, elsősorban a politikai, de a más személyi, emberi és állampolgári jogok sokoldalú érvényesülésének feltételeit” – mondta a kormányfő, aki külön is szólt a nemzetiségek – köztük a magyarok – egyenjogúságáról, illetve a vallásszabadságról is. Ígéretet tett több törvényjavaslat kidolgozására, így az egyesülési és gyülekezési jogról, a cenzúra eltörléséről, az úti okmányok és a kivándorlás lehetőségének jelentős kiszélesítéséről, továbbá a büntető jogszabályokról (garantálva a törvény előtti valódi egyenlőséget). Černík bejelentette, hogy a belügyminisztérium kezeléséből kivonják a börtönügy felügyeletét, s a tárcát a kormánynak, illetve a nemzetgyűlésnek felelős szervezetté alakítják át. Ígéretet tett az ötvenes évek koncepciók periei áldozatainak kártérítésére, a törvénysértést elkövetők felelősségre vonására. Jelentősen bővülni fog a nemzeti bizottságok jogköre is, többek között a közbiztonsági (rendőri) szerveket is alájuk fogják rendelni.¹²

Pavel első miniszteri intézkedésével április 26-án elrendelte, hogy a koncepciók perekben elítéltek rehabilitációja érdekében a belügyminisztériumban őrzött dokumentumokat (kihallgatási jegyzőkönyveket stb.) át kell adni a bíróságoknak, illetve az illetékes ügyészeknek. Egyúttal intézkedett egy bizottság létesítéséről, amelynek feladata az ötvenes években elkövetett törvénysértések kivizsgálása volt. Ennek kapcsán a miniszter (már a rendelet kiadása előtt két héttel) arról is tájékoztatta a sajtót, hogy a felelősöknek távoznia kell a minisztériumból, s újra megerősítette, hogy a köz- és az állambiztonságot szét fogják választani. Eltörlik azt a gyakorlatot is, amely szerint a rendőrségbe szinte csak párttagokat vesznek fel – nyilatkozta.¹³ Április végén is megerősítette, hogy a tárca profiltisztításon esik át. Kiemelte, hogy a börtönök nem maradhatnak a biztonsági szervek kezelésében, mivel az elítéltek így továbbra is azon erőknél vannak kiszolgáltatva, amelyek gyakran brutálisan hallgatták ki őket. Hozzátette, megbukott az a gyakorlat, hogy a belügyminisztérium a párt alárendeltségébe tartozzon: kizárólag a kormány és a miniszterelnök állhat felette. A tervezett személycseréről elmondta, hogy legalább négy miniszterhelyettes távozik majd a belügyből.¹⁴

A minisztérium munkatársainak gyűlésén Pavel május 6-án ismertette elgondolásait. Elmondta, hogy az SNB jelenleg nem élvezi a közvélemény bizalmát, pedig enélkül nem tudja feladatait teljesíteni. A bizalom megszerzését pedig nem propagandával, hanem tényekkel lehet elérni. Bejelentette az állománynak, hogy a CSKP első titkára és a KB 8. osztálya helyett a tárca ezután csakis a kormány alárendeltségébe tartozik majd. Eddig a minisztérium a saját alárendelt szerveit sem irányíthatta, de mostantól határozottan el kell választani a szolgálat-végrehajtást az irányítástól. Ki kell küszöbölni a tárca működéséből a „forradalmi célszerűség”, azaz „a cél szentesíti az eszközt” elméletét és gyakorlatát, emelte ki. Világossá tette itt is, hogy a törvénytelenégeket elkövető személyeknek távoznia kell a tárcától, de

12 Rudé právo, 1968. április 25.; Új Szó, 1968. április 25.

13 ABS, A6/4-1117. Rozkaz ministra vnitra, 1968/19. A sajtónak adott miniszteri interjút lásd: Új Szó, 1969. április 12. (A lap májusi tudósítása szerint felállt a vizsgálóbizottság is, amely „azonban nem illetékes, hogy bírósági és közigazgatási rehabilitációk ügyében kérvényeket vegyen át a lakosságtól”. Új Szó, 1968. május 21.)

14 Rudé právo, 1968. május 1. Mint látni fogjuk, mind a hat miniszterhelyettes távozott hivatalából.

hozzátette, hogy a biztonsági erők zömét ez már nem fogja érinteni. Leszögezte viszont, hogy az SNB (illetve utódszervei) katonai szerveződésű marad, máshogy ugyanis nem lehet akcióképes. A tárca és az SNB átszervezése mellett kiemelte az új munkastílus fontosságát is. *„Főleg az állambiztonságnál az úgynevezett belső fronton nem lesz most lehetséges és nem lesz engedélyezett sem csak azért megfigyelni egyes embereket, mert nem ért egyet velünk (...) nem lesz mód arra, hogy belpolitikai problémákat befolyásoljon.”*¹⁵

Már Pavel is jelezte beszédében, hogy intézkedései miatt érték kritikák is. Az SNB vidéki pártszervezeteitől több tucat vélemény érkezett, ezek közül 16 esetben volt jelentősebb bírálat; legismertebbé az SNB nyugat-szlovákiai (pozsonyi) kerületi igazgatóságának május 13-i levele vált. Az írás kritizálta a minisztert az SNB akcióképességének megszűnése miatt (értékelése szerint zavartalanul szervezkednek a szocializmusellenes elemek), továbbá azért is, mert Pavel nem érintette egy héttel korábbi beszédében a federalizálás miatt szükségessé váló átalakítások kérdését. A pozsonyiak jelezték, hogy a tárca irányítását paritásos alapon képzelik el, vagyis a szlovákok számára 50 százalékos befolyást követeltek.¹⁶

Május 12-én Pavel hatályon kívül helyezett egy egész sor korábbi belügyi, illetve nemzetbiztonsági miniszteri intézkedést. Ezek egy része alkalmi intézkedés volt, de a többsége az „ellenséges elemek” megfigyelését írta elő, és így természetesen ellentétben állt a CSKP akcióprogramjával. Egyidejűleg Pavel megtiltotta, hogy operatív technikát alkalmazzanak bármely csehszlovák állampolgár ellen, kivéve abban az esetben, ha külföldi titkosszolgálatral való együttműködés gyanúja állt fenn. A miniszter megtiltotta a lehallgatóberendezések további használatát, azokat, legalábbis átmenetileg, le is kapcsolták, még abban az esetben is, ha az eljárást maga Dubček engedélyezte.¹⁷

Pavel minisztersége első heteiben nagy lendülettel látott hozzá a munkának. Elsőként saját programjának megfogalmazására törekedett: az akcióprogram és a kormány programnyilatkozata alapján megkezdődött a belügyminisztérium intézkedési tervének kidolgozása is.¹⁸ Ennek javaslata május 20-án elkészült, de csak a belügyminiszter kollégiuma június 21-i ülésén vitatták meg. A májusi tervezet részletesen tárgyalta, mely területek felügyeletét adja át a tárca más szerveknek (büntetés-végrehajtás, levéltárügy, a közlekedés és a hírközlés egyes területei), illetve hol van szükség decentralizáló reformok kidolgozására (nemzeti tanácsok, helyi gazdaság, útlevlügy). A dokumentum második része rendelkezett arról, hogy a belügyminisztériumot központi irányító és ellenőrző szervvé kell alakítani, mivel a korábbi gyakorlatban a tárca összefonódott az SNB végrehajtó apparátusával és operatív gyűveivel.

15 Pavel beszédét közli: Koudelka-Suk, 1996. 93–103. A gyűlésen felszólalt Josef Smrkovský, a nemzetgyűlés házelnöke is. Lásd uo. 103–109. Minderről lásd még: Žáček, 2010. 13–16.

16 Közli: Koudelka-Suk, 1996. 109–111.

17 ABS, A6/4-1120. Rozkaz ministra vnitra, 1968/22. Lásd még: Koudelka-Suk, 1996. 16–17.; Williams, 1997. 216. A minisztert kijátszva később több esetben – ismét Dubček és Černík tudtával – egyes célszemélyek megfigyelését újrakezdték, illetve az új ellenzéki szervezetek tagjairól is gyűjtöttek adatokat.

18 Erre a CSKP Elnöksége utasította 1968. április 30-i határozatával, lásd: ABS, A2/3-1588.

A jelentőségében legnagyobb a harmadik rész volt, amely az SNB átalakításával foglalkozott. Az állambiztonságot el kell választani a közbiztonságtól, önálló szervekké alakítva őket úgy, hogy az állambiztonság csak a külső fenyegetéstől védje az országot: nem irányulhat tevékenysége belső megfigyelésekre. Mindkét testület vezetésében személycserékre, munkájában pedig módszerváltásra van szükség. A hírszerzést el kell különíteni az állambiztonságtól is, és a kormányfő alá kell rendelni. Így az állambiztonság belügyi tárcánál maradó része csak a kémelhárítással foglalkozna, amelynek működését szintén újra kell szabályozni. (A szervezet feladata a Csehszlovákia elleni ellenséges tevékenység elhárítása lenne, amely külföldi hírszerző szervek vagy emigráns központok tevékenysége ellen is irányulhat.) A közbiztonság (rendőrség) egyes konkrét feladatait a nemzeti bizottságok alárendeltségébe kell vonni. A negyedik rész a belügyminisztérium, a kormány és a nemzetgyűlés viszonyát szabályozta, míg az ötödik részben a tárca káderekérdéseiről volt szó. A program is megerősítette, hogy a kompromittált személyeknek távoznuk kell, továbbá az állomány megfiatalítását is célul tűzte ki. A javaslat záró sorai arra is utaltak, hogy szükséges lesz egy sor újabb törvény kidolgozására is, többek között az egyesülési és a gyülekezési jogról is. A tervezet melléklete konkrét lépések javaslatát tartalmazta a nyári hónapokra: az SNB-ről szóló törvény módosításával a testületet ketté kell bontani közbiztonságra és kémelhárításra, végre kell hajtani a kádercseréket, az állambiztonság egyes feladatait a közbiztonságnak kell átadni, s még a nyári időszakban át kívánták alakítani a tárca irányító rendszerét és végrehajtó apparátusát is stb.¹⁹

A tervezet elkészültének napján Pavel levélben felmentését kérte Dubček első titkártól. Arra hivatkozott, hogy az állambiztonság egyes funkcionáriusai ellenállnak a reformoknak, továbbá hogy Černík miniszterelnök beavatkozott a tárca működésébe, felkérve Záruba miniszterhelyettest (akit Pavel leváltani javasolt), hogy alternatív javaslatot dolgozzon ki az SNB-ről szóló törvényre, méghozzá úgy, hogy a miniszter erről ne szerezzen tudomást (Záruba egyébként közölte Černíkkal, hogy ez lehetetlen, és ekkor a miniszterelnök tájékoztatta Pavelt). Pavel mindenesetre feszült viszonyba került a kormányfővel, és nyilván ezért fordult felmentési kérelmével a párt és nem a kormány vezetőjéhez. Dubček nem fogadta el a lemondást.²⁰ Ennek háttérében az is állhatott, hogy Václav Prchlik szintén e napon, május 20-án Dubčeknek írt jelentésében pozitívan értékelte Pavel tevékenységét. Egyúttal Prchlik is jelezte, hogy a biztonsági erők többsége Pavel ellen lép fel, méghozzá azért, mert a régi módszerek továbbélésében reménykednek.²¹

Pavel azzal feltehetően nem volt tisztában, hogy Černík mellett Dubček is ellene dolgozott: ugyanis több megrettent állambiztonsági funkcionárius – főleg a

19 Közli: Koudelka–Suk, 1996. 111–123. Itt megadott levéltári jelzete hibás. (ABS, A2/3-127. A következő, 128. levéltári egységben ugyan a belügyminisztérium akcióterve található, de szövegezése eltér a kötetben közöltétől.) Hosszasan idézi azonban Žáček, 2010. 18–22., illetve levéltári jelzet nélküli szkennelt változata az interneten is elérhető: <https://www.ustrcr.cz/data/pdf/projekty/srpen1968/vedeni-mv/aknci-plan-680530.pdf>.

20 A levelet közli: Koudelka–Suk, 1996. 123–125.

21 Koudelka–Suk, 1996. 125–129.

hírszerzés parancsnoka, a reformok ellen forduló Josef Houska – kérésére, illetve szovjet nyomásra május 13-án a miniszterelnök és az első titkár együtt határozták el, hogy Houskát és Zárubát megbízzák: titokban dolgozzanak ki egy javaslatot a KGB mintájára működő biztonsági apparátus létesítéséről. Erre Záruha Pavel háta mögött nem volt hajlandó (Houska viszont igen), ugyanakkor újabb utasításra Záruha is részt vett az SNB-ről szóló alternatív javaslat kidolgozásában.²²

Ezzel magyarázható tehát, hogy az SNB átszervezésére vonatkozó javaslat, amelyet május végén tárgyalt a CSKP KB Elnöksége, korántsem Pavel elgondolásait követte. Az előterjesztés május 24-én készült, az Elnökség 28-án vitatta meg. Két javaslat is terítékre került. Ezek egyaránt az állambiztonság felszámolásával számoltak, míg a közbiztonság lényegében változatlanul működött volna tovább. A megszűnő állambiztonság helyett két új szervezet jött volna létre, a hírszerzés és a kémelhárítás. A két tervezet abban tért el, hogy az egyik szerint mindkét új testület a belügyminiszter alá lett volna rendelve, a másik szerint pedig egy újonnan létrehozott „Központi Hírszerző Igazgatóság”²³ felügyelte volna őket, élén egy új miniszterrel. (Mindenesetre egyik javaslat sem felelt meg Pavel addigi elgondolásának, amely a kémelhárítást a belügyminisztérium részeként képzelte el, a hírszerzést pedig nem.)

Az Elnökség vitájában Pavel amellet érvelt, hogy a két új testület egyike se tartozzon a belügyminisztérium alá (ekkor úgy vélte, hogy „a konzervatív erők nyomása” ezzel hárítható el inkább). Ezzel a többiek is egyetértettek, de leszavazták, hogy az új igazgatóság élén miniszteri rangú személy álljon. A hírszerzést és a kémelhárítást felügyelő majdani új szervezet nevét sem fogadták el, arról később kívántak végleges döntést hozni. Ezzel szemben az új jogszabályokat a lehető legkorábban el akarták fogadni; a gyorsaság érdekében törvényerejű rendelet kiadását határozták el, hogy a nemzetgyűlés ülését se kelljen megvárni. A némileg határozatlannak tűnő Pavellel szemben Prchlík több hiányosságot látott a javaslatban, s felhívta a figyelmet arra, hogy a hírszerzés és a kémelhárítás számára is önálló akcióprogram kidolgozása folyik. Az új központi szerv irányítására a meglehetősen dogmatikus nézeteket valló és már akkor is KGB-ügynök hírében álló Viliam Šalgovičot nevezték ki miniszterhelyettesnek.²⁴

A döntés a reformerek oldaláról több bírálatban részesült. A hírszerzés munkatársai május 31-én – Václav Prchlíkhez intézett levélben – kifogásolták, hogy nem vonták be őket a javaslat előkészítésébe, sőt hivatalosan nem is kaptak arról tájékoztatást. Ezt „a pártmunka alapvető normái megsértésének” nevezték, s ennek következtében – mint írták – bizalmatlanság alakult ki körükben a pártvezetéssel szemben. (A levélre július 4-ig nem kaptak választ, akkor újra elhatárolták magukat

22 Williams, 1997. 217–218.; Kaňák–Dvořáková–Jurová, 2016. 39–41.

23 Az „igazgatóság” helyén álló eredeti cseh kifejezés (*správa*) vezetést, irányítást, (köz)igazgatást jelent. A belügyminisztérium központjában e néven működő szerveket 1963 után a magyar társszervek mintájára csoportfőnökségnek is szokták fordítani. A továbbiakban a kifejezést csoportfőnökségnek fordítom abban az esetben, ha a belügyi tárca központi apparátusának részeként működik, más esetben pedig (a belügyminisztérium kerületi szerveinél is) igazgatóságként.

24 NA, f. 1261/0/5. sv. 72., aj. 90/1a-1b. Közli: Koudelka–Suk, 1996. 129–143.

az Elnökség május 28-i döntésétől.)²⁵ De június elején Pavel is jelezte Prchlíknek, hogy az Elnökség döntéseiben a saját személyével szembeni bizalmatlanság jeleit látja. Elsősorban azt kifogásolta, hogy a reformok végrehajtására nem alkalmas Šalgovič megbízása az ő megkérdezése nélkül²⁶ történt, de általában is bírálta, hogy olyan munkatársakkal kell együtt dolgoznia, akik a régi idők szellemét képviselik. A párt akcióprogramja ellenére a belügyi szervek továbbra is törekednek a társadalom régi módszerekkel való megfigyelésére.

Az elnökségi ülésen elmondott szavait ismét felülbírálvá Pavel arról írt, hogy miután az „állambiztonságot” betagolják a belügyminisztériumba, *„nem fogom megengedni, hogy bármilyen külső szerv beavatkozzon e szolgálat működésébe, és az állambiztonsággal kapcsolatos minden kérdést az a kollégium fog megtárgyalni, amelyen én elnökölök”*. Pavel ezzel tehát kétségsbe vonta a párt beavatkozásának jogát is, ugyanakkor rádöbrent arra is, hogy a konzervatív erők befolyását nem szünteti meg egy új központi szerv létrehozása (főleg, ha annak élére Šalgovič kerül), ehelyett inkább saját felügyelete alá kívánta vonni az „állambiztonságot” (amelynek kettéválasztása addigra elvileg eldöntött tény volt). Újra kifejezte kérését arra, hogy olyan helyettesekkel dolgozzon, akikben ő megbízik. Fizikai és lelki kimerültségéről is beszámolt.²⁷

Mindezek következtében Pavel végre lehetőséget kapott arra, hogy megerősítse háttérét a tárcán belül. A minisztériumban zajló változások nagyságát jól jelzi az a tény, hogy a tárcavezető mind a hat helyettese hamarosan elhagyta hivatalát. Elsőként, 1968. május 31-én Jaroslav Klíma távozott miniszterhelyettesi posztjáról, amelynek feladatait 1962 októberétől látta el. A CSKP Elnökségének június 17-i döntése²⁸ után 21-én a kormány ülésén Pavel javasolta az összes többi helyettesének a felmentését is, amit a kormány elfogadott. Ekkor távozott Miloš Jakeš, aki alig két éve töltötte be e pozíciót (felmentésének oka az volt, hogy a CSKP KB Központi Ellenőrző és Revíziós Bizottságának elnökévé választották); Štefan Demjan, aki 1956 áprilisa óta állt posztján; Jindřich Kotál, aki 1951 szeptemberétől, Jindřich Thon, aki 1965 májusa óta, illetve Jan Záruba, aki 1962 márciusa óta volt miniszterhelyettes. Kotált a tárca állományából is elbocsátották, míg Thon a közbiztonsági főcsoportfőnökség parancsnokának tisztségébe került. A távozó miniszterhelyettesek utódjaiként előbb (június 1-jén) Šalgovičot, 21-én pedig Ján Majert, Stanislav Padrůňeket és Jiří Rypelt nevezték ki.²⁹ A személycserék közül a legfonto-

25 Koudelka–Suk, 1996. 144–145.; Kaňák–Dvořáková–Jurová, 2016. 41–43.

26 Šalgovič megbízását Dubček vitte keresztül, mivel korábban a szintén szlovák Šalgovič támogatta őt. S bár az első titkár tudta róla, hogy kicsoda, feltehetően úgy vélte, erre a posztra csak a szovjetek embere kerülhet. Mégis abban bízott, hogy baráti kapcsolatuk révén nem fog ellene dolgozni. Reménye nem vált valóra: Šalgovič lett a minisztériumon belül a szovjetek legmegbízhatóbb szövetségese, az intervenció utáni hajnalon parancsára magát Dubčeket is letartóztatták a csehszlovák (és szovjet) állambiztonságiak. Mlynář, 1989. 104.; Shawcross, 1990. 128.; Kun, 2008. 103. – A KGB-nek a belügyminisztériumon kívül a szovjet nagykövetségen is dolgoztak emberei, akik „Moszkva szemei és fülei” voltak. Povolný, 2008. I. köt. 69.

27 Koudelka–Suk, 1996. 146–147. Miniszterhelyettesi javaslatai sem teljesültek teljes mértékben.

28 NA, f. 1261/0/5. sv. 73., aj. 97/1.

29 Cajthaml, 2007. 91–97.; Új Szó, 1968. június 23. A személycserékre vonatkozó javaslatokat, illetve az új jelöltek káderjellemezését lásd: ABS, A2/3-1828.

sabb az volt, hogy a miniszter első helyettese Záruba helyett Padrúněk lett, aki Pavel legközelebbi munkatársává vált a későbbiekben. Ezzel szemben az, hogy Jaroslav Klíma helyett Šalgovič lett az állambiztonságért felelős helyettes,³⁰ mint láttuk, nem volt Pavel számára kedvező fordulat. A miniszterhelyettesek kinevezésének elhúzódása talán azzal is magyarázható, hogy Dubček még januárban ígéretet tett Brezsnjevnek arra, hogy a káderek cseréjére nem kerül sor (ez jellemétől is idegen volt, s június elejéig úgy vélte, hogy nem a személyi kérdések a lényegesek, hanem a párt új programja). Életrajzírója szerint ez volt a csehszlovák első titkár legnagyobb hibája.³¹

Június folyamán a miniszterhelyettesek kinevezésén túl semmi érdemleges nem történt. A két tábor között egyelőre eldöntetlen csata zajlott. A vitában már a korabeli értékelés is két nagyobb választóvonalat észlelt e harc során. Az első a belügyminisztérium alkalmazottainak május 6-i, fentebb idézett gyűlése, ami a polémia kezdőpontja volt. Az állambiztonsági funkcionáriusok úgy értékelték, hogy az akcióprogram csak a széles nyilvánosság számára készült, s nekik nem eszerint, hanem belső utasítások alapján kell dolgozniuk. Végső soron a párt programjának felülvizsgálatát is szükségesnek tartották, és a régi módszerek szerint akartak tovább dolgozni – a belső ellenségek megfigyelésével együtt. Egyre nyíltabban és élesebben bírálták Pavelt, főleg mert a parancsnokaik sem léptek fel a miniszterre irányuló kritikáik ellen. A támadások a sajtó hasábjain, felhívásokban, sőt a szovjet nagykövetségre is eljuttatott jelentésekben is folytak. Ezekben nemegyszer Pavel állambiztonsági múltját is felhánytorgatták.

A második határkö május végén a CSKP Elnökségének már tárgyalt vitája volt. A régi módszerek képviselői teljes mértékben támogatták a Központi Hírszerző Igazgatóság létrehozását, amelyről ismert volt, hogy tervezetét Pavel részvétele nélkül dolgozták ki. Az állambiztonságiak igyekeztek szövetségeseiket találni. A közbiztonság tagjai között e törekvésük kudarcot vallott, ám a népi milícián belül támogatókra leltek. Az állambiztonsági funkcionáriusok ellenállását csak fokozta egzisztenciális bizonytalanságuk (eltávolításuk vagy a közbiztonsághoz való áthelyezésük lehetősége miatt). A morális és fegyelmi helyzet a fentiek miatt nagymértékben romlott a testületben. A reformer erők úgy értékelték, hogy a helyzet konszolidációja csak akkor következhet be, ha azonnali hatállyal felmentik azokat az állambiztonsági parancsnokokat és munkatársakat, akik a múltban törvénysértéseket követtek el, akik nem tudnak eltávolodni a korábbi munkamódszerek alkalmazásától, „konzervatív” nézeteket hangoztatnak, illetve súlyosan megsértették a legújabb irányelveket.³²

30 Koudelka–Suk, 1996. 16.

31 Shawcross, 1990. 126–137. A szerző úgy véli, hogy előbb kellett volna rendkívüli pártkongresszuson új Központi Bizottságot választani, és csak ezután elfogadni az akcióprogramot. Okkal feltételezhető, hogy Pavel is ezt támogatta volna saját minisztériuma esetében. (Dubček említett véleményét magyarul is idézi: Irmanová, 1993. 32.)

32 Vö. a belügyminisztérium titkárságának tanulmányi osztálya jelentését (1968 júniusa). Idézi Koudelka–Suk, 1996. 152–157. Névlegesen egyébként a visszahúzó erők is kiálltak a párt akcióprogramja mellett, egyúttal követelték a hírszerzés és a kémelhárítás elválasztását a belügyminisztériumtól, és azt a vélelmet fejtették ki, hogy az utóbbi ellen indított támadások veszélyeztetik a szervezet akcióképességét és

A reformok a két tábor közötti harc következtében lelassultak. Szimbolikus jelentősége persze volt annak, hogy a szocialista Csehszlovákia történetében első alkalommal a belügyminiszter beszámolt a parlamentnek, pontosabban a védelmi és biztonsági bizottságnak a tárca tevékenységéről. Olasz lapértékelések szerint erre korábban „egyetlen szocialista ország sem szánta el magát”.³³ Pavel szerencséjére június végén már a miniszterhelyettesek többsége, sőt a tárca pártbizottsága is felsorakozott mögé. A pártszervezet június 29-i értekezlete egyértelműen kiállt a belügyminisztérium akciótérve mellett, sajnálkozva állapítva meg, hogy annak végrehajtása túlságosan lassú. Ennek oka pedig az, hogy a tárca új vezetését (a miniszteren kívül) sokáig nem nevezték ki, és az egyéb szükséges káderintézkedésekre még mindig nem került sor. A küldöttek a „konzervatívokhoz” hasonlóan támogatták a Központi Hírszerző Igazgatóság felállítását, a hírszerzés és a kémelhárítás leválasztását a tárcáról. Ugyanakkor kifejezték aggodalmukat, hogy minderre anélkül kerül sor, hogy megfelelően elemezték volna e két szolgálat helyzetét (működési módszereit, káderkérdéseit stb.). Hasonló elemzést sürgettek a közbiztonságon belül is, de kéréseket és javaslatokat fogalmaztak meg a tárca egyes (volt) ügyköreinek működésével kapcsolatosan is.³⁴ A küzdelem tétje az is volt, hogy sikerül-e Pavelnek eltávolítani a kompromittált állambiztonságiakat és végrehajtani a személycseréket azelőtt, hogy kivonják a hírszerzést és a kémelhárítást a tárca alárendeltségéből.³⁵

Nem tétlenkedett azonban a KGB sem. A legálisan a belügyminisztériumon belül működő munkatársai mellett álcázottan is számos ügynök érkezett az országba azzal a céllal, hogy a prágai tavaszt lejárassák. Az áprilisi röplapakció után a májustól érkező illegális ügynökök két műveletet hajtottak végre. A „Haladás” (*Progressz*) fedőnevű akcióban legalább 35, magát nyugati turistának álcázott ügynök vett részt. Feladatuk az volt, hogy létesítsenek kapcsolatot csehszlovák ellenzéki csoportokkal, és igyekezzenek ezeket nagyobb aktivitásra és nyugati kapcsolatok kiépítésére rávenni. A „Járókelők” (*Hodoki*) akció résztvevőinek tevékenysége még provokatívabb volt, mivel ők „bizonyítékokat” fabrikáltak annak igazolására, hogy Csehszlovákiában fegyveres ellenforradalmi puccs készülétei történnek. Röplapokat terjesztettek, fegyvert és nyugati segítséget ígértek az ellenzéki szervezetek vezetőinek, újságírókat szovjetellenes cikkek írására igyekeztek rávenni. Az akcióban a KGB mellett részt vett Houska is.³⁶

az állam biztonságát, amelyet „anarchista és népellenes” belső, illetve szocializmusellenes külső erők is fenyegetnek. Előbbiek közé sorolta a Kétezer szó című felhívást is. Vö. az állambiztonsági főcsoportfőnökség június 28-i nyilatkozatát, amelyet a vezető állami és pártszerveknek, illetve a népi milícianak is elküldtek, idézi: Koudelka–Suk, 1996. 157–158. A Kétezer szó szövegét lásd: Bencsik, 2016. 329–333.

33 Idézi: *Új Szó*, 1968. június 9.

34 Koudelka–Suk, 1996. 159–162. Júliusban Pavel mögé további támogatók sorakoztak fel: az állambiztonsági főcsoportfőnökség összalakulati pártbizottsága elhatárolódott a főcsoportfőnökség funkcionáriusainak június 28-i nyilatkozatától (uo. 176–177.), miközben a nemzetgyűlés védelmi és biztonsági bizottsága is kiállt a belügyminiszter mögött (uo. 177–178.) Végül így tett a belügyminisztérium központjában működő CSKP-bizottság is (uo. 180–181.).

35 Williams, 1997. 218.

36 Petrov, 2010. 152–153.; Povolný, 2008. I. köt. 69–70. A KGB prágai akcióiról magyarul lásd: Kun, 2008. 96–98.

Időközben június 21-én összeült Pavel első saját miniszteri kollégiuma. Teljes kollégiumi ülést minden bizonnyal azért nem tartottak eddig, mert Pavel a régi helyettesekkel és a testületben tagként részt vevő KGB-s összekötő tiszttel nem látta értelmét a közös munkának. A kollégium utasította Šalgovičot, hogy július 5-ig terjesszen be javaslatot az állambiztonság belügyminisztériumtól való elkülönítésére, és tegyen javaslatot személyi állománya szükséges létszámára. A kollégium megvitatta és támogatta a belügyminisztérium akciótervének átdolgozott javaslatát. Erről a tárcán belül további tárgyalásokat folytattak az illetékes csoportfőnökségek parancsnokai bevonásával. A javaslatok alapján módosított tervet Padrúněknek július 30-ig kellett a miniszter, a pártelnökség és a kormány elé terjeszteni jóváhagyásra. A CSKP Elnöksége május 28-i döntése értelmében tudomásul vették, hogy az állambiztonság egyik része sem a belügyminisztérium alá tartozik majd, s annak saját akciótervet kell kidolgozni Šalgovič irányítása alatt (a hírszerzés és a kémelhárítás akciótervének első változatát azonban már ekkor beterveztették).³⁷

A következő miniszteri kollégium július 8-án ülésezett. Ennek két legfontosabb előkészítő anyaga egyaránt július 4-én készült el. Az elsőt, amely az állambiztonság megelőző évekbeli fejlődését és a szervezet előtt álló feladatokat foglalta össze, Pavel és Padrúněk állította össze, és a CSKP Elnöksége is megkapta. A csehszlovák politikai rendszer nemcsak kezdetben, hanem még az SZKP XX. kongresszusa után is mechanikusan másolta a sztálinista szovjet gyakorlatot, szögezte le a dokumentum. A jelentés a hírszerzés működését sem dicsérte, ám igazán éles hangon a kémelhárítás tevékenységét bírálta. Az általa felderített „bűncselekmények” 90 százaléka engedély nélküli külföldre távozással függött össze, a maradék 10 százalék jelentős része is olyan tetteket foglalt magában, amelyek 1963 előtt is a közbiztonság ügykörébe tartoztak. Vagyis a testület valódi feladatával, a külföldi hírszerző és ellenséges szervek elleni harccal alig foglalkozott, a belső ellenség megfigyelését viszont az 1948 óta eltelt húsz évben összesen körülbelül 120 ezer hivatásos állományú állambiztonsági alkalmazott végezte (évről évre jelentős fluktuációval). Az aktuális nyilvántartásban 300 ezer főnél is többen szerepeltek, ennyi emberről vezettek megfigyeléseket. A „kémelhárítók” kétharmada 1956 előtt állt szolgálatba, az állomány fele csak általános iskolai végzettséggel rendelkezett, és a korösszetétel is kedvezőtlen volt. A fenti okok járultak hozzá, hogy az állomány a párt 1968-as akcióprogramja ellenére sem tudott (vagy nem is akart) szakítani a régi munkamódszerekkel. S bár az okok feltárása terén a határozat valóban előrelépést jelentett, a kijelölt „új” feladatok zöme csak ismételte a párt, illetve a belügyminisztérium programjának célkitűzéseit. A javaslatok között szerepelt a hírszerzés és a kémelhárítás szervezeti különválasztása, az azonban nem derül ki belőle, hogy a belügyminisztériumtól is el kívánták-e őket választani. Valódi újdonsága csak az volt, hogy megnevezte, melyik részlegeket kell megszüntetni az állambiztonságban belül. (Konkrétan a belső reakcióval foglalkozó 7., 8. és 9. osztályok mel-

37 ABS, A2/3-130. A belügyminisztérium, a hírszerzés és a kémelhárítás akcióprogramjainak javaslatát lásd: ABS, A2/3-128. A kollégium tárgyalásainak kivonatos jegyzőkönyve: <https://www.ustrcr.cz/data/pdf/projekty/srpen1968/vedeni-mv/zaznam-jednani-680621.pdf>. Idézi még: Žáček, 2010. 55–58.

lett a négy operatív csoport egyikét, az úgynevezett megfigyelőcsoportot, amely hosszú távú megfigyelést folytatott olyan személyek ellen, akiket állambiztonsági érdekből veszélyesnek tekintettek.) A jelentés emellett kitért arra, hogy a demokratikus követelményeknek megfelelő kémelhárítás létrehozásának érdekében a szervezet munkájáról külön akcióterv készül.³⁸

A másik tervezet szerzője Šalgovič volt: a június 21-i kollégium utasítására ő dolgozta ki az állambiztonságnak a belügyminisztériumtól való elválasztására vonatkozó javaslatot. Az állambiztonsági miniszterhelyettes a Központi Hírszerző Igazgatósághoz akarta csatolni a belügyminisztérium csoportfőnökségeinek a zömét (a hírszerzést, a kémelhárítást, a megfigyelést és az operatív technikát); a katonai kémelhárítás a nemzetvédelmi tárcához kerülne, s az egyedüli jelentősebb csoportfőnökség, amely a belügyminisztériumnál maradt volna, a párt- és kormányőrség volt a javaslat szerint.³⁹ A kollégium a javaslatot nem támogatta, és levette a napirendről. Különösen Padrúněk bírálta átgondolatlansága miatt, és sürgette, hogy gyorsítsák fel a szervezeten belüli átalakítást és a személycseréket. Šalgovič is elismerte, hogy javaslata vázlatos. Pavel nyíltan kijelentette, hogy a CSKP döntése az állambiztonságnak a tárcáról való leválasztásáról súlyos csapást jelentett. Šalgovičot utasította a kollégium, hogy hozzon létre egy bizottságot, amely július 30-ig kidolgozza az állambiztonság akciótervének javaslatát, továbbá, hogy Pavel és Padrúněk jelentését az állambiztonságról egészítse ki és terjessze a CSKP elnöksége elé.⁴⁰

Az állami és pártszervek július folyamán egyre inkább tartottak valamilyen rendkívüli esemény bekövetkeztétől, legalábbis igyekeztek felkészülni ezek ellen. Padrúněk dolgozta ki azt az intézkedési tervet, amellyel a tárcának fel kellett készülnie egy esetleges „reakciós felkeléskísérletre” – ami ebben az esetben inkább a dogmatikus erők akcióját jelenthette volna. Ilyen esetben azonnal új parancsnokokat kell helyezni a biztonsági erők élére. Továbbá a miniszter első helyettese veszély esetén műveleti stábot állít fel, intézkedéseket rendel el a hírközlési hálózatok, fegyverraktárak, nagykövetségek biztosítására. Ezen túl – a közbiztonsági erők számára – előírta a „reakciós politikusok” megfigyelését is.⁴¹

Július 16-án a CSKP Elnöksége viszont ezzel éppen ellentétes tárgyú jelentést vitatott meg, amely a kapitalista külképviseltek, egyes külföldi és – ami már

38 ABS, A2/3-136. Közli még: Koudelka–Suk, 1996. 162–176. A hírszerzés akciótervének előzményeit lásd: Kaňák–Dvořáková–Jurová, 2016. 36–37.

39 ABS, A2/3-131.

40 ABS, A2/3-137. Lásd még: <https://www.ustrcr.cz/data/pdf/projekty/srpen1968/vedeni-mv/zaznam-schuze-680708.pdf> (a kollégium ülésének tárgyalási jegyzőkönyve).

41 Koudelka–Suk, 1996. 178–180. A kötet szerkesztői jegyzetükben hozzátesszik, hogy Vasil Biľák utólag azzal vádolta a belügyminisztérium reformer vezetőit, hogy „koncentrációs táborok” felállítását készítették elő a szocializmus hívei, a jobboldali erők ellenfelei számára. Ezt semmilyen bizonyíték nem támasztja alá. – Ezzel szemben Kieran Williams úgy értékeli a javaslatot, hogy az a jobboldali veszély elhárítására született a CSKP Elnöksége utasítására. Hozzáteszi, hogy a javaslatot sosem hagyták jóvá, de a műveleti stáb felállítása július 18-án mégis megtörtént (Williams, 1997. 86.). A dokumentum szövege a benne szereplő „reakció” szó kivételével valójában sehol nem utal arra, hogy milyen irányból érkező zavargás elhárítására vonatkozik. Véleményem szerint Williams értékelése téves, legfeljebb arról lehetett szó, hogy Pavel és Padrúněk felső nyomásra kidolgozott egy tervezetet a „reakció” fellépése ellen, de úgy, hogy azt az „egészséges erők”, a dogmatikusok fellépése esetén (is) lehessen alkalmazni.

meglepőbb – belföldi állampolgárok ellenséges tevékenységét foglalta össze. Az anyagot a kémelhárítás állította össze, hangsúlyozva, hogy belső megfigyelést már nem folytat, így az információk „esetlegesen” jutottak tudomására, s azokat nem tudják megerősíteni, illetve értékelni. Ehhez képest a jelentés 19 gépelt oldalra rúg, és ennek zöme „az antikommunista és antiszocialista ellenzék szerveződését” tárgyalja (elsősorban a formálódó régi-új pártokra, köztük a szociáldemokratákra koncentrálva, de az új ellenzéki szervezetek és a dél-szlovákiai magyarok „ellenséges tevékenységét” is érintve). A jelentés nyilvánvaló célja a reformkommunisták elbizonytalanítása, megfélemlítése volt.

Aligha hihető, hogy mindezt a régi megfigyelési módszerek mellőzésével gyűjtötték össze, habár maga Padrůněk is ezt állította az Elnökség vitájában. Forrásként a miniszter első helyettese rölapokat és névtelen leveleket említett („úgy jobb, mint baloldaltól”). A vitáról nem készült teljes jegyzőkönyv, a kézzel írott, összefüggéstelen jegyzetekből nehéz kihámozni, hogy pontosan mi hangozhatott el. Annyi azonban látható, hogy a jelenlévőknek kérdései és kétélyei voltak, az anyagot nem fogadták el, és kérték, hogy új jelentést terjesszenek be a témáról.

A jelentés nem támaszkodik komoly elemzésre, mondta ki a határozat is, amely arra utasította a belügyi vezetést, hogy dolgozza ki az állambiztonság új munkamódszerét, amely lehetővé teszi majd, hogy rendszeresen tájékoztassák a párt vezetését az ország biztonsági helyzetéről. Javaslatot kértek arról is, hogy miként fogják felszámolni a 350 ezer jogtalanul megfigyelt személyről összegyűjtött anyagot. Az Elnökség előírta továbbá, hogy július végéig készüljön elemzés az állambiztonsági munkáról, együtt egy javaslattal, amely egy új szervezetet, egy úgynevezett Központi Biztonsági Igazgatóságot állítana fel. Az SNB-ről szóló törvény módosításával együtt az új szerv felállítását augusztusra, de mindenképp a szeptember 9-re tervezett rendkívüli pártkongresszus előtti időszakra irányozták elő.⁴²

Július második felében további tervezetek kerültek napirendre, amelyek rendkívüli intézkedéseket javasoltak. Zdeněk Mlynář július 22-én indítványozta egy törvényerejű rendelet elfogadását. Ezzel a „bármelyik oldalról bekövetkező provokációkat”, illetve az állam érdekeinek „különösen külpolitikai területen” kialakuló veszélyeztetését kívánta elhárítani. A jogszabály alapján legfeljebb fél évre fel lehetett volna függeszteni újságok működését, illetve legfeljebb egy évre betiltani azokat a szervezeteket, amelyek „súlyosan fenyegetik a köztársaság külpolitikai érdekeit”.⁴³

A javaslatot nem fogadták el, csakúgy, mint azt a tervezetet sem, amelyet Josef Smrkovský, a nemzetgyűlés házelnöke terjesztett be a CSKP Elnöksége július 25-i ülésére. Ez a hírközlési eszközök, illetve a gyülekezési és egyesülési jog korlátozását tette volna lehetővé, ám mind a szakértők, mind az Elnökség tagjai elutasították. Dubček azt is hozzátette, hogy ezek komolyabb kérdések annál, mint hogy egy hirtelen elfogadott törvényerejű rendelettel szabályozhatók legyenek. Egyébként is,

42 NA, f. 1261/0/5. sv. 76., aj. 106/2. Közli még: Koudelka–Suk, 1996. 182–193. Újabb kutatások is igazolják, hogy az állambiztonság tagjai adatokat gyűjtöttek a volt politikai foglyokat tömörítő új szervezet, a K231 tagjairól. Lásd: Bursík, 2009. 101–106.

43 Felcman, 2000. 1. köt. 311–312. Az intézkedés korlátozott érvényességgel rendelkezett volna, csak 1968. december 31-ig lett volna hatályos.

a pártelnökség ne döntsön a nemzetgyűlés helyett – tette hozzá.⁴⁴ Mlynář javaslata a jobb- és a baloldali veszélyre is utalt, Smrkovský előterjesztéséből viszont csak a „jobboldali” ellenzéki szervezetek működése elleni fellépés olvasható ki. Mindez a reformer házelnök részéről meglepőnek tűnik, de tény az is, hogy a pártvezetés (szovjet nyomásra) lassítani akarta az eseményeket, különösen az ellenzéki erőik pártosodási folyamatát.⁴⁵

Rendkívüli események addigra be is következtek: július 12-én a közbiztonság névtelen bejelentések alapján Sokolovtól öt kilométerre húsz géppisztolyt, 30 pisztolyt és nagy mennyiségű lőszert talált. Az eset nagy médiafigyelmet is keltett. Pavel a rádió tudósítójának kérdésére kifejtette, hogy „a fegyverek elrejtése provokáció volt, azzal a céllal, hogy dramatizálják a csehszlovákiai helyzetet”. Az eset a bolgár sajtóban már úgy jelent meg, hogy több helyen is találtak fegyvereket, köztük Ostravában egy egész titkos fegyverraktárt is. Ezt a miniszter cáfolta.⁴⁶ Július 25-re elkészült a fegyverek – nyilvánosságra nem hozott – ballisztikai, diagnosztikai, daktiloszkópiái és vegyi vizsgálata is. Megállapították, hogy a géppisztolyok amerikai gyártmányúak, de gyártásuk már 1943-ban lezárult. Szintén nem a legmodernebbek, a második világháború időszakából származóak voltak a német gyártmányú pisztolyok és a lőszer zöme is. Ujjlenyomatokat a vizsgálat nem talált, viszont a szakszerűen konzervált – ládákban, bezsírozva tárolt – fegyverek szovjet gyártmányú vazelinval voltak kezelve. Olyan hátizsákok is előkerültek, amelyeken cirill betűs, bár elmosódott feliratok szerepeltek.⁴⁷ Mindez arra utal, hogy a háborúban a szovjetekhez került amerikai és német fegyverzetet a KGB rejtette el a „Hodoki” akció keretében, s az esetet annak bizonyítására szerették volna felhasználni, hogy Nyugatról fegyveres felkelést készítenek elő az imperialista ügynökségek azért, hogy Csehszlovákiában megdöntsék a szocialista rendszert.⁴⁸

Július 15-én Prchlík tábornok, a CSKP 8. (adminisztratív) osztályának vezetője – egyúttal Pavel egyik fontos szövetségese – sajtótájékoztatót tartott a párt új védelmi és biztonsági politikájának alapelveiről. Véleménye szerint csődöt mondott az a gyakorlat, hogy a párt ellenőrizze a biztonsági szerveket, mivel a korábbi években ez egy szűk csoport és több esetben is egyetlen ember döntéseit jelentette. Ezért azt javasolta, hogy a közvetlen pártirányítást meg kell szüntetni, és e szervek irányítását a nemzetgyűlés és a kormány ellenőrzése alá kell vonni. A sajtótájékoztató második felében Prchlík tábornok katonatisztként súlyos bírálatokat fogalmazott meg a Varsói Szerződéssel szemben.⁴⁹ Ennek részletei azonban tanulmányom tárgyán kívül esnek, csak azért kell megemlítenem, mivel a szovjetek öt nappal

44 NA, f. 1261/0/5. sv. 78., aj. 109/16.

45 Erről lásd: Kun, 2008. 96.

46 *Rudé právo*, 1968. július 22.; *Új Szó*, 1968. július 23. A lapok a következő napokban is gyakran írtak az esetről.

47 Koudelka–Suk, 1996. 194–201.; Povolný, 2008. I. köt.

48 Így látta eredetileg 1978-ban írott művében már Zdeněk Mlynář is (Mlynář, 1989. 160.). Ugyanezt állapította meg több történész is. Lásd: Kramer, 1993. 7.; Kun, 2008. 98.

49 Benčík–Paulík–Navrátil, 1996. 1. köt. 234–236.; Navrátil, 1998. 239–240.

később diplomáciai jegyzékben tiltakoztak,⁵⁰ és követelésükre Prchlíket el kellett távolítani hivatalából. Dubčekék ezt a CSKP 8. osztálya megszüntetésével oldották meg. Ez végső soron Prchlík eredeti céljának, a biztonsági apparátus pártellenőrzése felszámolásának megvalósulását is jelentette.⁵¹ Ezt követően a párton belül már csak Mlynářra támaszkodhatott Pavel, igaz, nem sok eredménnyel, mivel a július 4-én beadott javaslatait a CSKP Elnöksége továbbra sem tárgyalta meg.⁵²

Július második felében számos jel mutatta Pavel helyzetének fokozatos erősödését. Megkezdődtek a személycserék az állambiztonság állományában: augusztus elejére a belügyminisztérium legtöbb csoportfőnökének cseréjére is sor került, de több helyen leváltották az SNB és az állambiztonság kerületi igazgatóságának parancsnokát is, néhányuk ellen az ötvenes években elkövetett tettei miatt vizsgálatot is indítottak.⁵³ Július 25-én a kormány megtárgyalta azoknak a károsultaknak az ügyét, akik ellen nem született bírósági ítélet (például kitelepítették a házából, kizárták a főiskolai tanulmányokból). A bíróságon kívüli rehabilitációról szóló törvényjavaslat kidolgozásának koordinálásával Pavelt bízták meg; a cél elsősorban az erkölcsi rehabilitáció volt.⁵⁴ A július 27-én tartott belügyi kollégiumi ülés is pozitív eredményt hozott (pedig Pavel betegség miatt nem vett részt azon). A legfontosabb döntés az volt, hogy minden külföldi rádióadó zavarásának leállítását javasolta a testület (végleges határozatot a kormánynak kellett erről hoznia). Egyes adók zavarását már a hatvanas évek első felében leállították ugyan, de a Szabad Európa Rádió még mindig nem volt zavartalanul fogható az országban. A kollégium javasolta azt is, hogy tárgyalást kell folytatni a szovjetekkel, hogy az ő területükről kiinduló zavarást is állítsák le. Rendkívüli körülmények esetén azonban a javaslat szerint az ország „rádiós védelmét” biztosítani kell egy, a belügyminisztérium keretein kívül működő szerv, a Központi Hírközlő Igazgatóság segítségével.⁵⁵ A másik jelentős napirendi pont a tárca működésével kapcsolatos törvényhozási fejleményekről számolt be. Az SNB-ről szóló 70/1965. törvény módosítása kapcsán még mindig a CSKP Elnöksége május 28-i határozata volt érvényben. Három törvényjavaslatról volt szó erre vonatkozóan, amelyek a Központi Hírszerző Igazgatóság, a katonai hírszerzés, illetve a közbiztonság működését szabályozták volna. A vonatkozó tervezeteket

50 A jegyzéket és az arra adott csehszlovák választ közli: Vondrová-Navrátil et al. 1995. 1. köt. 331–333., 339–341. A szovjet tiltakozás Prchlík kapcsán csak a Varsói Szerződéssel kapcsolatos kijelentésekre terjed ki, a biztonsági szervek feletti kontroll átalakítását nem kifogásolta. Kifogásolta azonban azt, hogy az ország nyugati határai nyitva állnak az imperialista kémek előtt is, amit a szovjetek szerint a határ közelében megtalált fegyverek is bizonyítanak. A csehszlovák válasz ezt cáfolta. A CSKP Elnökségének ezzel kapcsolatos július 25-i vitáját (kézzel írott, nehezen olvasható jegyzeteken) lásd: NA, f. 1261/0/5. sv. 78., aj. 109/13.

51 Williams, 1997. 218–219.

52 Williams, 1997. 220.

53 A kádercseréket személyre szóló, részletes indoklással a belügyminisztérium kollégiumának július 7-i ülése javasolta, lásd: ABS, A2/3-132. A személycserékre a párt szerveinek engedélye nélkül került sor (Williams, 1997. 218.). A hat csoportfőnök közül a négy legfontosabbnak a cseréje megtörtént. A leváltott funkcionáriusok listáját és távozásuk időpontját lásd: Koudelka-Suk, 1996. 328. (6. sz. melléklet); Povolný, 2008. I. köt. 68. Az Ústi nad Labem-i kerületi vezetők leváltásáról még a csehszlovákiai magyar sajtó is beszámolt: *Új Szó*, 1968. július 17.

54 *Új Szó*, 1968. július 26.

55 ABS, A2/3-141., illetve uo. 144. Közli még: Koudelka-Suk, 1996. 201–206.

még a kormány sem hagyta jóvá (így azokat nem is terjesztették a nemzetgyűlés elé – határidőként a távoli december 31-ét tűzték ki).⁵⁶

Nem meglepő, hogy a miniszter tárcán belüli helyzetének megszilárdulásával párhuzamosan nőtt a szovjetek iránta táplált bizalmatlansága is. Prchlík eltávolítása után Pavel félreállítása lett a szovjet vezetés egyik fő célja. Az ágcsernyői szovjet-csehszlovák tárgyalásokon (július–augusztus fordulóján) Dubček szóban kénytelen volt megígérni, hogy a belügyminisztérium kettéosztásával az állambiztonságot kivonják Pavel irányítása alól és Šalgovičra bízzák. A többi ágcsernyői ígérethez hasonlóan ez sem teljesült, s ekkortól a belügyminisztérium dogmatikus nézetű munkatársai már a KGB-vel együtt az intervenció előkészítésén dolgoztak.⁵⁷

Pavel kinevezése után két hónapig nem tudott kollégiumi ülést tartani, a következő két hónapban viszont hét ilyen tanácskozásra is sor került, igaz, augusztusban már csak rendkívüli üléseket tartottak.⁵⁸ 5-én, egymás után már harmadszor Pavel jelenléte nélkül,⁵⁹ a kollégium megtárgyalta a büntetés-végrehajtásnak a tárcáról való leválasztási folyamatát, valamint a kádercserék újabb hullámát.⁶⁰ Augusztus 14-én, Pavel utolsó miniszteri kollégiumi ülésén mindössze egy napirendi pont szerepelt, amely a kitüntetésekre vonatkozott.⁶¹

Pirruszi győzelem

Pavel reformjai augusztus első felében léptek döntő szakaszukba. A belügyminiszternek – mint láttuk – feszült volt a viszonya Černík kormányfővel. A két politikus augusztus 6-án egyeztetett a kémelhárítás átalakításáról, és másnap Pavel írásban is elküldte elképzeléseit, amelyekből a köztük kialakult ellentétek továbbra is érzékelhetők. A miniszter nem titkolta neheztelését azért, hogy a belügyminisztérium akcióterve elképzelésével szemben a CSKP Elnöksége május 28-án – Pavel megkezdésével – a kémelhárítást is ki akarta vonni a belügyminisztérium fennhatósága alól, s a hírszerzéssel együtt egy új központi szerv alá kívánta állítani azt. E döntésnek számos hiányosságát később a kormány is belátta, rögzítette Pavel, s ezért Peter Colotka miniszterelnök-helyettes vezetésével felállt egy különbizottság, amely alterna-

56 ABS, A2/3-139. További fontos törvényekről is volt szó, így az úti okmányokról, a bíróságon kívüli rehabilitációs törvényről, az egyesülési és gyűlekezési jogról stb. A kollégium napirendjén néhány egyéb intézkedés is szerepelt, ezek kisebb jelentőségű ügyek voltak. (A teljes anyagot lásd: ABS, A2/3-138-tól A2/3-144-ig.)

57 Williams, 1997. 102. és 221. Ezt megerősíti Biřák visszaemlékezése is, idézi: Kun, 2008. 257. – A magyar szakirodalomban elterjedt, hogy a találkozó Ágcsernyőn zajlott le, ezért én is e nevet használom, pedig valójában Čierná nad Tisou helyes magyar neve Tiszacsernyő.

58 Rendkívüli kollégiumi ülésre sor került június 25-én és július 19-én is. Ez utóbbi is Pavel jelenléte nélkül zajlott, és a Varsói Szerződés tagállamaival éleződő feszültség megtárgyalása mellett a belföldi biztonsági helyzet volt a témája. A helyzetet értékelő kerületi vezetők szinte mindegyike kitért az egyházak és ellenzéki szervek tevékenységére. Lásd: <https://www.ustrcr.cz/data/pdf/projekty/srpen1968/vedeni-mv/zapis-schuze-680719.pdf>.

59 Bohumil Šimon emlékei szerint Pavel egész nyáron alig mutatkozott Prágában; neki állítólag azt is mondta, hogy ennek ügyis rossz vége lesz, nem érdemes csinálni az egészséget. Idézi: Kun, 2008. 349.

60 ABS, A2/3-145., 147. és 148.

61 ABS, A2/3-149. és 150.

tív javaslatot dolgozott ki. E tervet Pavel nem terjesztette a kormány elé, mivel ez sem garantálta volna az állambiztonság szükséges szervezeti és tartalmi átépítését, illetve személycseréit.

A legszükségesebb intézkedéseket emiatt maga a belügyminiszter hajtotta végre. Kádercserék mellett ez elsősorban a július 4-én kelt (Padrúnékkal közösen készített) jelentésének megszületését jelentette. Pavel csalódottságának adott hangot amiatt, hogy a CSKP Elnöksége az azóta eltelt egy hónap alatt sem tárgyalta még meg e jelentést. (Tudomása szerint tervbe vették, hogy a következő, augusztus 13-i ülésen megvitatják majd. A téma valóban be is került a napirendbe, de tárgyalását elhalasztották, és a 20-i ülésen sem került sorra a kérdés.)⁶² Mindennek eredménye az lett, hogy Pavel – továbbra is felsőbb döntés és jóváhagyás nélkül – folytatta saját „partizánakcióját” a továbbra is belügyi irányítás alatt álló kémelhárítás átszervezése terén, a pártelnökség hatályos határozata ellenére. Az átalakítást két ütemben tervezte végrehajtani, a két etap között október eleje jelentette volna a határt. A kémelhárítás, vagyis az állambiztonság maradék részének létszáma az első szakaszban körülbelül kétezer fővel csökkent volna – ezek döntő többsége a közbiztonság állományába került volna át. A második ütemben Pavel további 2-3 ezer fős csökkenést irányzott elő, miközben a vezetésben is újabb személycseréket akart végrehajtani, s ezzel együtt az új munkamódszerek bevezetését is be kívánta fejezni. Mindezek következtében Pavel azt javasolta Černíknek, hogy az SNB-ről szóló törvény elkészült módosítását ne terjeszték be a kormány elé, ehelyett az ő javaslatait és júliusi jelentését vegyék napirendre. Az „új állami elrendezés”, vagyis a tervezett cseh-szlovák föderáció miatt az év végéig további átalakulásokra is szükség lesz, amelyeknél kiemelkedően fontos lenne a törvényalkotás alapelveinek betartása is – a kormány döntése után a nemzetgyűlés illetékes bizottságának, majd annak plénumának is meg kell tárgyalnia a kérdést. Végezetül hozzátette, hogy négy hónapos miniszteri tevékenysége alatt korábban nem volt módja személyesen egyeztetni e kérdésekről Černíkkal. Kérte javaslatai megfontolását annál is inkább, mivel az ő megkerülésével született eddigi javaslatok ellentétben állnak a párt akcióprogramjával is.⁶³

Az átalakítás első lépcsőjét Pavel rögtön a következő napon (augusztus 8.) miniszteri parancsban is elrendelte. Ezzel ismét megszegte a hivatali utat, mivel a CSKP Elnökségének hatályos döntésével szállt szembe. Az állambiztonság átszervezése, hagyományos értelemben véve lényegében annak megszűnése most már akut fenyegetéssé vált. A tárcán belül – Šalgovič vezetésével – működő dogmatikus erők, illetve a szovjet KGB-ügynökök is lépéskényszerbe kerültek. A leváltott miniszterhelyettes, Jaroslav Klíma továbbra is kapcsolatban volt a szovjet állambiztonság embe-reivel, akik megbízták azzal, hogy gyűjtse össze a megbízható személyeket. Szintén a szovjetek összeköttetésbe hozták Klímát Šalgovičcsal is.⁶⁴ Maga Pavel parancsa

62 Vö.: NA, f. 1261/0/5. sv. 79., aj. 118/zápis, illetve sv. 79., aj. 119/zápis.

63 A dokumentumot közli: Koudelka-Suk, 1996. 206–208. Az SNB-ről szóló törvény módosítását tényleg nem terjesztették be a nemzetgyűléshez.

64 A dogmatikus erők puccsának előkészületeit és lezajlását lásd: Žáček, 2008. 18–37. A szovjetek egyenesen úgy értékelték, hogy Pavel tagja egy titkos „második [hatalmi] centrumnak”, amely a párt Elnökségé-

viszont valóban megfelelt a CSKP és a kémelhárítás akcióterve követelményeinek: előírta, hogy meg kell szüntetni a kémelhárításon belül a belső ellenség megfigyelésével foglalkozó osztályokat, vagyis az állambiztonság „végrehajtó egységeit”, amelyek „a politikai és ideológiai diverzió témájában működnek a tudomány, a kultúra, az ifjúság, egyházak [stb.] területén”. A büntető törvénykönyv számos paragrafusa alapján történő nyomozást és vizsgálatot át kellett adni (a régi személyzettel együtt, illetve szükség esetén új munkatársak felvételével) a közbiztonság számára, az állambiztonság (azaz a kémelhárítás) pedig csak a külföldi hírszerzések elleni védekezéssel foglalkozhatott, méghozzá szigorúan szabályozott kereteken belül. A feladatok csökkentése az állomány jelentős létszámapadását is magával vonja a parancs szerint is. Kivonták a testület jogköréből a háborús bűnösök felkutatásának feladatát is. Mindezek alapján Pavel elrendelte, hogy szeptember 30-ig határozzák meg, hogy a kémelhárítás feladatainak ellátása érdekében mekkora személyi állományra lesz szükség, és hogy kik azok a legképzettebb kémelhárítók, akiket e feladat ellátására alkalmazni kell. Az év hátralevő részére a létszám feletti állomány leszerelését, áthelyezését írta elő. E feladatok felelőse Šalgovič lett, míg Majer miniszterhelyettest a közbiztonság ezzel kapcsolatos feladataival bízta meg.⁶⁵

Pavelnek végül sikerült a prágai tavasz bukása (az ország megszállása) előtt néhány nappal, augusztus 16-án miniszteri parancs formájában kiadnia a belügyminisztérium, a hírszerzés és a kémelhárítás önálló akcióterveit. Lépése ismét azt jelezte: a párt április 5-i akcióprogramjának védelme érdekében még a pártelnökség május 28-i határozatával is hajlandó szembemenni. Igaz, a tervek nem foglalkoztak azzal, hogy milyen jogi-szervezeti viszony lesz a belügyminisztérium, a hírszerzés és a kémelhárítás között, de azt nyilvánvalóvá tették, hogy kapcsolatuk az egyenjogúságon alapul majd, illetve mindhárom testületben el kell különülnie a központ irányító és az alsóbb fokú szervek végrehajtó feladatainak. Pavel a tervek elfogadásával egyértelműen arra törekedett, hogy akárhová is tartozik majd az állambiztonság két utódszerve, azok működését a reformok szellemében tudja biztosítani.

A belügyminisztérium akcióterve számos ponton módosult a májusi, már tárgyalt javaslatához képest. Szerkezete és alapvető célja változatlan maradt, de az állambiztonsággal kapcsolatos elemek jórészt kikerültek belőle (e kérdéseket a másik két terv részletezte), a belügyminisztérium további feladatainak tárgyalása viszont jelentősen kibővült és nagyon komoly mértékben szakszerűsödött. A biztonsági szervek működéséből a lehető legnagyobb mértékig igyekezett kivonni a politikumot. Ez távolról sem jelentett szakítást a szocializmus elveivel: a programok a szocialista társadalmi rend védelmét, a többi szocialista országgal való – egyenjogúságon alapuló – együttműködést, valamint az imperialista, sovinszta és revansista törekvésekkel szembeni védekezést tűzték ki célul. (A hírszerzés és a kémelhárítás fő célterülete az NSZK, Nyugat-Berlin, Ausztria és az USA volt.)

nek döntéseit is felülbírálja, és valójában ők irányítják Csehszlovákiát. Lásd az Ukrán KP első titkára, Petro (Pjotr) Seleszt naplóját; idézi: Kun 2008. 282. és 286. A „második centrumról” Brezsnyev is több alkalommal beszélt, idézi: Žáček, 2010. 79–82.

65 ABS, A6/4-1136. Rozkaz ministra vnitra, 1968/38. Idézi: Koudelka–Suk, 1996. 209–211. Vö. még: Williams, 1997. 221.

Ennek ellenére az is kijelenthető, hogy a szovjet típusú biztonsági-belügyi modellel szakított a három program, és igyekezett visszatérni a csehszlovák demokratikus, nyugatos tradíciókhoz (például kimondta, hogy az útlevlügy nem állambiztonsági, hanem rendészeti kérdés, vagy azt, hogy a börtönügy Csehszlovákia területén korábban soha nem tartozott a belügy kompetenciájába). Határozott intézkedésekkel küszöbölte ki, hogy a párt – s azon belül pedig egy klikk vagy egy személy – sajátítsa ki a biztonsági szervek irányítását, ennek érdekében részletezte, hogy mely feladatok terén milyen *állami* szervek vesznek részt a munkában, illetve annak ellenőrzésében. A szubjektivizmus és a voluntarizmus lehetőségét hatékonyan kiküszöbölő körülményeket igyekezett teremteni. A kémelhárítás terve megerősítette, hogy a belső reakcióval foglalkozó osztályokat felszámolják. Mindhárom tervben hangsúlyossá vált az állam föderalizálása miatt bekövetkező feladatok tárgyalása is. Az új munkamódszerek bevezetését pontosan meghatározott módon és határidőkkel, két fázisban írták elő az akciótervek. Figyelembe vették az előírások a tudományos-technikai forradalom követelményeit és ezzel kapcsolatban a biztonsági szervek munkatársai képzettségének fontosságát is.⁶⁶

Augusztus közepén Prágában napokon keresztül néhány száz fős tömeg verődött össze, az emberek elsősorban a népi milícia, a CSKP félkatonai szervezeteinek feloszlátását követelték, s ennek érdekében aláírásgyűjtő akciót kezdeményeztek. A jelszavak között azonban gyakran feltűnt a „szabad választásokat akarunk” követelés is. A belügyminisztérium vezetésének értékelése szerint az akció nem találkozott a közvélemény támogatásával. A rendőrség (közbiztonság) csak akkor avatkozott be, amikor a tüntetés akadályozta a forgalmat: felszólítás után a zömmel fiatalokból álló csoport át is vonult egy másik helyszínre. A megmozdulások napról napra megismétlődtek, a követelések között feltűnt a cenzúra eltörlése is (holott az addigra kész ténynek számított), valamint olyan szovjetellenes jelszavak, mint a „ki az ázsiai szovjetekkel!”. Mivel szovjet csapatok 1968-ig nem tartózkodtak Csehszlovákia területén, ez a követelés legfeljebb a Šumava hadgyakorlat során érkezett katonákra, esetleg a szovjet „tanácsadókra” vonatkozhatott volna. (Néhány vidéki városban is hasonló követelések hangzottak el, általában érdektelenség mellett).⁶⁷ Mlynář visszaemlékezése szerint ő és Pavel is úgy érzékelték, hogy az egész akció a KGB provokációja volt, s az alig pár száz fős tüntető csoportban rengeteg cseh állambiztonsági munkatárs is ott volt.⁶⁸

A milícia létét néhány reformer lap egyébként már áprilisban megkérdőjelezte, mások pedig a párt helyett a nemzetvédelmi minisztérium alá akarták rendelni azt. Dubček a testület védelmére kelt, kifejtve, hogy az soha nem fordulna a nép ellen. Egyúttal igyekezett új értelmet adni a párt hadseregének, amelynek feladata ettől kezdve a külső fenyegetés elleni védelem lett volna. Június 19-én Dubček felszólalt a milícia 11 ezer tagja előtt, ahol sikerült átmenetileg megnyernie hallgatóságát. Azzal is egyetértést váltott ki, hogy bejelentette: a milícia a párt felügyelete alól át-

66 ABS, A6/4-1140. Rozkaz ministra vnitra, 1968/42. Hosszasan idézi még: Žáček, 2010. 75–78.

67 Koudelka–Suk, 1996. 212., 214–218.

68 Mlynář, 1989. 160–161.

kerül a néphadsereg irányítása alá. Közölte azt is, hogy a milíciába ezután pártonkívüliek is beléphetnek. A testület vezetőit viszont nem sikerült megnyerni a reformok ügyének: júniusban hűségnyilatkozatot tettek a szovjeteknek, majd a milícia nagy része fegyverrel is részt vett az intervenció folyamatában.⁶⁹

A KGB-s „szovjet összekötő szervek” belügyminisztériumi tevékenységéről Pavel augusztus 14-én levelet is írt Dubčeknek: *„Nem akarok arról írni, hogy számuk Csehszlovákiában túlságosan magasnak tűnik nekem. Ez szakmai megítélés kérdése. De úgy vélem, hogy szovjet állampolgároknak nem kellene a belügyminisztérium objektumaiban dolgozni”* – értékelte a tárcavezető. A csatolt jelentés összefoglalta a tanácsadók korábbi tevékenységét 1953 óta. Ebből kiderül, hogy az egyik szovjet tiszt Pavel érkezéséig a miniszter kollégiumának állandó tagja volt, minden anyagba és iratba betekinthezett. De az 1968. augusztus 1-jei állapot szerint is hét szovjet „összekötő tiszt” dolgozott a minisztériumban, éves szinten több mint 400 ezer koronát felemészítő költséggel. Pavel javasolta is, hogy a belügyi kapcsolattartásnak kölcsönös jellegűnek kellene lennie, anyagi értelemben is.⁷⁰

A tárca reformjai elvi síkon áttörő sikert értek el; a párt akcióprogramja szellemében, és mégis a párt vezetésének szándékai ellenére. Pavel nem alkudott meg: tisztán elvi álláspontját kezdeti elszigeteltsége és némi bizonytalansága ellenére sikerült győzelemre vinnie a politikai szempontokat is figyelembe vevő Dubčekkel és Černíkkal szemben. A szovjet típusú belügyi szemlélettel úgy szakított, hogy eközben hű maradt a szocializmus ideájához. Sikerült felsorakoztatnia programja mögé a belügyminisztérium állományának meglepően nagy részét, bár kétségtelenül nem a többségét. A háta mögött zajló első összeesküvést még sikerült elhárítania. Az elfogadott akciótervek gyakorlatba való átültetésére azonban nem volt elegendő idő: 1968. augusztus 20-áról 21-ére virradó éjjel a Varsói Szerződés öt tagállamának csapatai megszállták Csehszlovákiát. Josef Pavel a drámai napokban is miniszter maradt, a letartóztatás elől azonban bujdosnia kellett. Augusztus 30-án végül eltávolították posztjáról. A moszkvai tárgyalások után aláírt jegyzőkönyv egyik fő követelése Dubček-től a legradikálisabb reformerek leváltása volt, így Pavelnek is el kellett hagynia hivatalát. E bő tíz nap történései azonban már egy másik tanulmány tárgyát képezik.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források

ABS

Archiv bezpečnostních složek, Prága

NA

Národní Archiv, Prága

⁶⁹ Golan, 1973. 182–183.; Bašta, 2008. 105.

⁷⁰ Koudelka–Suk, 1996. 212–214. Václav Slavík visszaemlékezése is említi, hogy Pavel ki akarta tessekkelni a szovjeteket a belügyminisztérium épületéből. Idézi: Kun, 2008. 210.

2. Kiadott források és szakirodalom

Bárta

2008 Bárta, Milan: Jan Záruba – stranický pracovník v aparátu ministerstva vnitra. In: *Paměť a dějiny*, 2. (2008) 3. sz. 101–105.

2009 Bárta, Milan: Inspekce ministra vnitra v roce 1968 a posrpnové čistky v aparátu ministerstva. In: *Paměť a dějiny*, 3. (2009) 1. sz. 105–114.

2012 Bárta, Milan: My jsme rozhodnutí zneškodnit každého, nikoho se nebojíme. Proces s Josefem Pavlem. In: *Paměť a dějiny*, 6. (2012) 4. sz. 9–22.

Bárta–Kalous

2012 Bárta, Milan – Kalous, Jan: Já ti dám komunistickou spravedlnost. Dokumenty k případu Josefa Pavla. In: *Paměť a dějiny*, 6. (2012) 4. sz. 51–65.

Bašta

2008 Bašta, Jiří: Lidové milice – nelegální armáda KSČ. In: *Paměť a dějiny*, 2. (2008) 2. sz. 99–108.

Benčík–Paulík–Navrátil

1996 Benčík, Antonín – Paulík, Jan – Navrátil, Jaromír: *Vojenské otázky československé reformy 1967–1970*. Sv. I. *Vojenská varianta řešení čs. krize (1967–1968)*. Sv. II. 2. *Srpen 1968 – květen 1971*. Uspořádali: Benčík, Antonín – Paulík, Jan – Navrátil, Jaromír. Brno, 1996. (Prameny k dějinám československé krize v letech 1967–1970. Díl 6/1–2.)

Bencsik

2016 Bencsik Péter: *Csehszlovákia története dokumentumokban*. Bp., 2016.

Bursík

2009 Bursík, Tomáš: Klub 231, ministerstvo vnitra a jeho analytický odbor. In: *Bezpečnostní aparát, propaganda a Pražské jaro. Sborník k mezinárodní konferenci pořádané v Praze ve dnech 7.–9. září 2008*. Ed.: Volná, Kateřina. Praha, 2009. 101–106.

Cajthaml

2007 Cajthaml, Petr: Vedení ministerstva vnitra (ministerstva národní bezpečnosti) 1948–1989. In: *Paměť a dějiny*, 1. (2007) 1. sz. 91–97.

Felcman

2000–2001 *Vláda a prezident*. Sv. I. *Období pražského jara*. Sv. II. *Období normalizace (září 1968 – říjen 1969)*. Ed.: Felcman, Ondřej et al. Brno–Praha, 2000, 2001. (Prameny k dějinám československé krize v letech 1967–1970. Díl 8/1–2.)

Golan

1973 Golan, Galia: *Reform Rule in Czechoslovakia. The Dubček Era 1968–1969*. Cambridge, 1973.

Gregor

2010 Gregor, Michal: Josef Pavel a jeho pád. In: *Paměť národa*, 6. (2010) 4. sz. 82–86.

Irmanová

1993 Irmanová, Eva: Néhány pillantás az 1968-as Prágai Tavaszra. In: *História*, 15. (1993) 9–10. sz. 31–34.

Kaňák–Dvořáková–Jurová

2016 Kaňák, Petr – Dvořáková, Jiřina – Jurová, Zdeňka: *Československá rozvědka a pražské jaro*. Praha, 2016.

Koudelka–Suk

1996 Koudelka, František – Suk, Jiří: *Ministerstvo vnitra a bezpečnostní aparát v období pražského jara 1968 (leden–srpen 1968)*. Brno, 1996. (Prameny k dějinám československé krize v letech 1967–1970. Díl 7.)

Kramer

1993 Kramer, Mark: The Prague Spring and the Soviet Invasion of Czechoslovakia: New Interpretations. In: *Cold War International History Project Bulletin*, 3. (1993) 3. sz. 2–13.

Kun

2008 Kun Miklós: *A „prágai tavasz” titkos története*. Bp., 2008.

Mlynář

1989 Mlynář, Zdeněk: *A Prágai Tavasz... és ősz*. Bp., 1989.

Navrátil

1998 *The Prague Spring 1968: A National Security Archive Documents Reader*. Ed.: Navrátil, Jaromír. Bp.–New York, 1998.

Petrov

2010 Petrov, Nikita: The KGB and the Czechoslovak Crisis of 1968: Preconditions for the Soviet Invasion and Occupation of Czechoslovakia. In: *The Prague Spring and the Warsaw Pact Invasion of Czechoslovakia in 1968*. Eds.: Bischof, Günter – Karner, Stefan – Ruggenthaler, Peter. Plymouth, 2010. 145–163.

Povolný

2008 Povolný, Daniel: *Vojenské řešení pražského jara*. Sv. I. *Invaze armád Varšavské smlouvy*. Sv. II. *Československá lidová armáda v srpnu 1968*. Praha, 2008.

Shawcross

1990 Shawcross, William: *Dubcek*. New York, 1990.

Veselý

2005 Veselý, Zdeněk: *Dějiny české politiky v dokumentech*. Praha, 2005.

Vondrová–Navrátil

1995 *Mezinárodní souvislosti československé krize 1967–1970*. Sv. 1. *Prosinec 1967 – červenec 1968*. Ed.: Vondrová, Jitka – Navrátil, Jaromír a kol. Brno–Praha, 1995. (Prameny k dějinám československé krize v letech 1967–1970. Díl 4/1.)

Williams

1997 Williams, Kieran: *The Prague Spring and its Aftermath. Czechoslovak Politics, 1968–1970*. Cambridge, 1997.

Žáček

2008 Žáček, Pavel: Komunisté nezvedají prst, nýbrž pěst. In: *Pamět a dějiny*, 2. (2008) 2. sz. 18–37.

2010 Žáček, Pavel: *Odvrácená tvář pražského jara. Státní bezpečnost v Praze a srpen 1968*. Cheb, 2010.

PÉTER BENCSEK

THE CZECHOSLOVAK MINISTRY OF THE INTERIOR IN 1968

THE REFORMS OF JOSEF PAVEL

After the Action program of the Czechoslovak Communist Party was adopted during the Prague Spring in April 1968, a new government was formed in which Josef Pavel was the minister of internal affairs. Pavel was a victim of the show trials in the Stalin period and therefore a strong supporter of the reform movement. The paper deals with his plans to reshape the work of his ministry and, most importantly, of the state security. His plans were based on the Action program of the party. However, even party leader and moderate reformer Alexander Dubček and prime minister Oldřich Černík worked against him, so initially Pavel had no support at all, not even in the ministry itself. The only notable exception was Václav Prchlík, leader of the administrative department of the party, who was also a radical reformer. Pavel was able to replace the previous deputy ministers only after two months and other leaders of his portfolio in the beginning of August. Pavel's reforms were opposed by the soviet security service, the KGB, which had agents also in Prague, both Soviets and Czechoslovaks, including one of the new deputy ministers, Viliam Šalgovič. In his first months, Pavel even seemed to be hesitant. Contrary to these facts, and against the resolution of the Presidency of the Central Committee, Pavel was able to carry on his plans and to adopt the action plans of the ministry and the security services.

Gazdasági reformkísérletek Csehszlovákiában a szocializmus idején

A szocialista rendszer olyan országokban honosodott meg, amelyek a politikai, társadalmi és gazdasági fejlődés különböző szintjén álltak. Ezekben az országokban tulajdonképpen csak egy dolog volt közös, mégpedig az, hogy a második világháború idején a német megszállókat a Vörös Hadsereg üldözte el, pontosabban szólva a háború utáni nagy osztozkodás idején a szovjet érdekszférába kerültek. Noha Nyugat- és Dél-Európa népei hasonló módon kerültek az Egyesült Államok befolyása alá, köztük a kohézió – az ott is meglévő ellentétek ellenére – sokkal nagyobbak bizonyult.

A keleti blokk országai közti ellentétek és különbségek sokrétűek voltak. Mi több, ezek a fejlettségbeli különbségek nemcsak észak–dél, Közép-Európa–Balkán viszonylatban álltak fenn, hanem a közvetlenül szomszédos országok között is. Nem véletlen, hogy az első komoly repedések már fél évtized múlva, Sztálin halála után jelentkeztek.

A szocializmus bevezetését számos tényező segítette, illetve hátráltatta. A társadalmi fejlődés adott állapotán kívül ilyen volt többek között a kollektív tulajdonformákhoz vagy a valláshoz való viszonyulás, de döntő szerepet játszott a Szovjetunióhoz, a nagy szláv államhoz fűződő viszony is. Már közvetlenül a második világháború után formálódni kezdett, hogy az egyes államok idővel milyen szocializmust építenek ki, és így módon a társadalom milyen irányba fejlődik.

Csehszlovákia gazdasági fejlődésének vázlata a szocializmus idején

Csehszlovákia helyzeti előnye a háború után azonnal megmutatkozott. Amíg a térség legtöbb országa a vesztesek oldalára került, Csehszlovákia a háborút győztesként fejezte be. Annak ellenére, hogy az ország két része között jelentős különbségek voltak, összességében ipari-agrár államnak számított, míg a keleti blokk többi országa – a Német Demokratikus Köztársaságot kivéve – agrár-ipari vagy agrár jellegű volt. Csehszlovákia külpolitikai szempontból is előnyt élvezett. A szlovák nemzeti mozgalom megindítóit már a 19. század közepétől csodálattal tekintették a

* A szerző a Trencsényi Alexander Dubček Egyetem Társadalmi és Gazdasági Kapcsolatok Karának adjunktusa (Fakulta sociálno-ekonomických vzťahov Trenčianskej univerzity Alexandra Dubčeka v Trenčíne, Trenčín, Študentská 3.).

nagy szláv testvérré.¹ A Szovjetunió iránti szimpátia már a második világháború előestéjén megjelent az egész országban. Amikor a nyugati nagyhatalmak a Németországgal való kiegyezést, a területi engedményeket támogatták, a Szovjetunió hajlandó lett volna katonai segítséget nyújtani a csehszlovák államnak. A háború alatt a kommunisták presztízse csak tovább nőtt, mivel ők álltak ki legkövetkezetesebben Csehszlovákia egysége mellett, és a megszállás alatt is ők voltak az ellenállás legaktívabb tagjai. A Vörös Hadsereget legőszintebben talán éppen Csehszlovákiában ünnepelték. A háború után a lakosság óriási tömegei támogatták, hogy az ország sorsát politikailag és gazdaságilag a Szovjetunióhoz kössék.² Nem véletlen, hogy a kommunista párt a szabad választásokon éppen itt volt a legsikeresebb.³

Csehszlovákia szovjetizálását segítette, hogy a lakosságtól nem volt idegen a kollektív tulajdonlási forma. Hasonló mondható el a gazdaság menetébe való állami beavatkozásról, az államosításokról és a nagyvállalatok tulajdonosváltásáról.⁴ Persze arról sem szabad megfeledkezni, hogy a tulajdoncsere jelentős mértékben az ország nem szláv lakosságát érintette.

Az 1940-es évek harmadik negyedében a csehszlovák közgazdászok nagyon bizakodók voltak. Az ország gazdasági fejlettségéből adódóan a szovjet gazdaságpolitikára olyannyira jellemző nehézipari beruházások túlméretezését is jól bírta. Az 1940–1950-es évek fordulóján, amikor az NDK gazdaságát nagyrészt a jóvátétel kötötte le, Csehszlovákia volt a szovjet blokk legfejlettebb állama, termékeit probléma nélkül tudta értékesíteni a keleti piacokon. Sőt, a közelmúlt örökségként a cseh gazdaság – ezen belül a könnyűipar, de a nehézipar bizonyos ágazatai, mint a fegyvergyártás – még Nyugaton is versenyképes árukat volt képes előállítani.⁵ Mindezt még azzal kell kiegészíteni, hogy az ország jelentős széntartalékokkal rendelkezett, ami jelentősen segítette a nehézipar bővülését. Ahogy azt az 1. táblázat is mutatja, a háborút követő években az ország legjelentősebb kereskedelmi partnerei között ott voltak a világ legfejlettebb államai. A Szovjetunió előkelő helye elsősorban politikai okokkal magyarázható.⁶

1 Ivantyšinová, 1987; Ivantyšinová, 2011.

2 Lipták, 1998. 271.

3 Az 1946. évi választásokon a CSKP országos szinten 40,17, Csehszlovákiában 43,26, Morvaországban és Sziléziában 34,47 százalékot szerzett. Szlovákiában Szlovákia Kommunista Pártjára a választók 30,37 százaléka voksolt. A kommunista párt Csehszlovákiában ezzel az eredménnyel győzött, ellenben az ország keleti felén a polgári pártokat tömörítő Demokrata Párt 62 százalékot ért el (Barnovský, 1993. 96–97.).

4 Lásd például Eduard Beneš 1940-ben megjelent *Demokrácia ma és holnap (Demokracie dnes a zítra)* című könyvét: „...a háború második legjelentősebb következménye (...), hogy a termelőerőket államosítják, vagy kollektivizálják és szocializálják”, illetve meg kell szüntetni a „botrányos igazságtalanságokat bizonyos csoportok meggazdagodásánál”. Beneš, 1999. 238–239.

5 Meg kell említeni, hogy a két háború közötti cseh ipari fejlettség jelentős részben mítosz, amelyet cseh történészek is megpróbálnak eloszlatni. Lásd erről bővebben: Kubů–Pátek, 2000.

6 Az 1943. december 12-én aláírt csehszlovák–szovjet egyezmény egy gazdasági részt is tartalmazott. A memorandumban szerepelt, hogy a háború után a csehszlovák külkereskedelemben Szovjet-Oroszország is komoly szerepet fog kapni; kölcsönösen figyelembe fogják venni a másik ország termelési terveit, alapanyag-szükségeit és a termékek értékesítését; alapvetően azonos fegyverrendszereket kívánnak hadrendbe állítani; az együttműködés a kutatásra is ki fog terjedni; a két ország között közlekedési folyosó létesül. A memorandumban az is szerepelt, hogy Csehszlovákiában a legfontosabb ipari szektorokat, a bányászatot és az energetikát államosítani fogják, átszervezik a bank- és hitelrendszert.

1. táblázat. Csehszlovákia legnagyobb kereskedelmi partnerei forgalom alapján

1945		1946		1947		1948	
ország	%	ország	%	ország	%	ország	%
Szovjetunió	26,0	Svájc	13,0	Nagy-Britannia	9,0	Szovjetunió	15,8
Svájc	25,0	Szovjetunió	11,0	Svájc	8,9	Nagy-Britannia	6,9
Magyarország	14,9	Svédország	8,4	USA	7,3	Jugoszlávia	6,6
USA	9,2	USA	7,9	Hollandia	7,2	Lengyelország	6,2
Ausztria	6,4	Németország	5,8	Svédország	7,1	Hollandia	5,9
Németország	5,4	Nagy-Britannia	5,4	Szovjetunió	5,6	Svájc	4,7

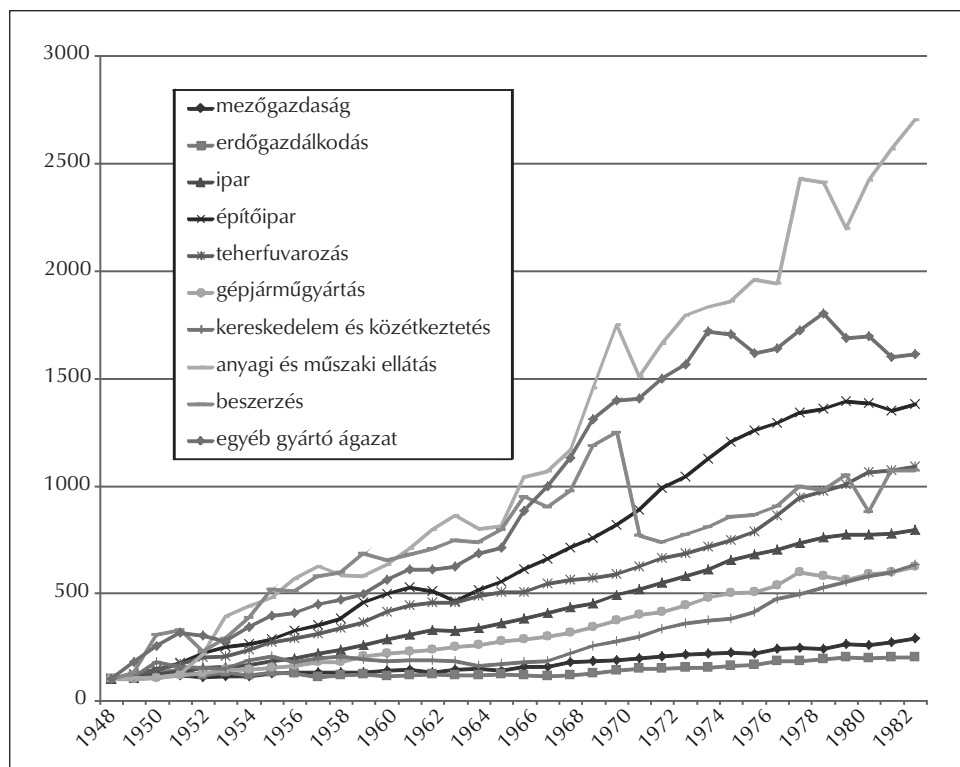
Forrás: Průcha, 2009. 129.

A csehszlovák gazdaság szovjet minta alapján történő átszervezése alapvetően egy időben zajlott a többi kelet-európai országban végbement változásokkal. A legfontosabb irányító szervezet 1951 szeptemberétől az Állami Tervhivatal (*Státní úřad plánovací*) lett. Vezetője, Jaromír Dolanský a CSKP KB tagjai közül került ki. A tervezés szigorúan központosítottá, komplexsége, direktív és részletesség vált. A helyi, járási, kerületi és a szlovákiai központi szervek jogköre szűkült. A gazdasági minisztériumok száma 12-re emelkedett. Megszüntették a 14 központi igazgatóságot (*ústředné ředitelství*), helyettük 94 főigazgatóságot (*hlavní správa*) alakítottak ki, amelyek a minisztériumok alá tartoztak. Ezek irányították az akkor létező 1417 állami vállalatot. A vállalatok korábbi önállósága megszűnt. A növekedés dinamikáját maximalizálták.

A szocialista típusú gazdaságirányítás meghonosításának második lépése a tervezés szovjet módozatának a bevezetése volt 1952 áprilisában. Amíg a korábbi tervek a prioritásokon alapultak és mintegy 100 feladatot tartalmaztak, számuk 1951-re 1100-ra nőtt és az ipar kétharmadát foglalták magukban, illetve kiterjedtek a belkereskedelemre, továbbá néhány szolgáltatási ágazatra. Az ötéves tervet a vállalatok számára éves feladatsorra bontották. A tervet „mobilizációs-nak” kezdték nevezni, ami alatt a feszességet értették, és általában természetes mutatókban adták meg. Az ár, a költségek, a jövedelem és a nyereség többnyire csak nyilvántartási kategóriákká váltak. A szovjet rendszer hivatalos átvételét 1953. január 1-jén jelentették be, és nyers formájában 1958-ig, fő kereteiben egészen az 1980-as évekig működött.⁷

A nehézipar, illetve az ehhez közvetlenül kapcsolódó fegyvergyártás kiemelt szerepe Csehszlovákiában is teljes mértékben érvényesült. Ennek fontosságát könnyű volt megindokolni, mivel az 1940–1950-es években a gazdaságilag erős államokban a nehézipar dominált. A csehszlovák szakértők úgy látták, hogy a nehézipari termékek külgazdasági szempontból is megfelelőbbek, mint a hagyományos

⁷ Průcha, 2009. 262–265., 372–378.



1. ábra. A termelés ágazati fejlődése Csehszlovákiában 1948 és 1983 között (%)

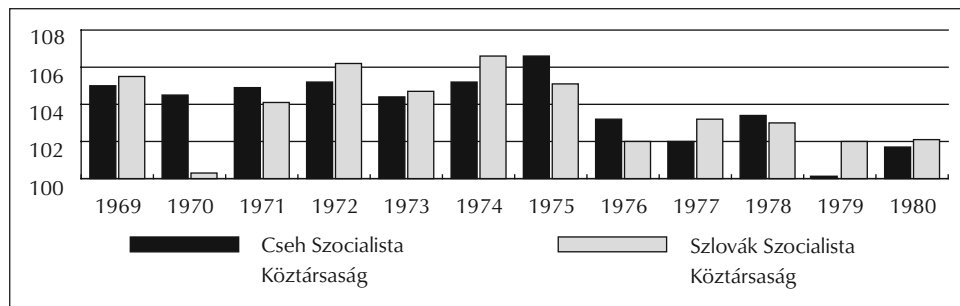
Forrás: *Historická statistická ročenka ČSSR*, 1985. 84.

fogyasztási cikkek, ugyanis a gépek jó csereeszközt kínálnak az alapanyagokért és az élelmiszerért.

Az 1954–1955-ös gazdasági megtorpanás ellenére a növekedés 1961-ig töretlen volt. Azt már akkor is tudatosították, hogy a bővülés mögött mennyiségi tényezők állnak, amelyek aztán 1961–1962-re kifulladtak. Tekintettel az 1958–1959-es évek sikereire, az 1961-től induló harmadik ötéves tervben még óriási elvárásokat fogalmaztak meg, ami jelentős mértékben szovjet nyomásra történt, a Szovjetunióban ugyanis abban az időben hatalmasodott el az „érjük utol a Nyugatot” doktrína. 1961 és 1965 között az ipar esetében 42 százalékos, a mezőgazdaságban pedig 23 százalékos növekedést irányoztak elő. Amíg az első évben még volt valamilyen mértékű fejlődés, a másodikban stagnálás, a harmadikban egyenesen visszaesés következett be. A hibákat Antonín Novotný elnök a vállalatok túlzott önállóságában vagy azok lokálpatriotizmusában látta.⁸

Az ország keleti felében a válságjelenségek 1961 táján kezdtek megmutatkozni, és többek között ellátási gondok formájában jelentkeztek. Ugyanakkor az erős iparosítási hullám ellenére 23,46 százalékot tett ki azok aránya, akik nem álltak

⁸ Šik, 1990. 94–95.



2. ábra. A cseh és a szlovák nemzeti jövedelem éves növekedése egy dolgozóra számítva (%)

Forrás: Bálek, 1998. 104.

alkalmazásban, szemben a csehországi 13,96 százalékkal. 1963-ban országos szinten 5,1, Szlovákiában 7,3 százalékos ipari bővülésre számítottak, a valóságban azonban nem történt növekedés, sőt bizonyos visszaesés következett be. Ez Csehszlovákia történetében egyedülálló volt, de minderről a lakosságot nem tájékoztatták. Amíg az országos szintű visszaesés a sztálinista gazdaságmodell számlájára írható, történeti vélemények szerint⁹ a szlovákiai számok mögött államjogi tényezők álltak, mivel a szlovák nemzeti szervek kompetenciái a gazdasági fejlődés tekintetében elégtelenek voltak. Hiába irányult átlagon felüli tőkeinjekció az ország keleti felébe, az iparban arányaihoz képest mégis kevesebb munkahely létesült.

A makrogazdasági problémák nem bizonyultak tartósnak, az 1970–1980-as években a csehszlovák gazdaság növekedett (1–2. ábra). Mindent összevetve a normalizáció időszakát Alexej Bálek a következőképpen értékeli: „Noha a csehszlovák gazdaság teljesítménye az 1970-es években nőtt, a gazdasági rendszer nem volt képes növelni, a nyugat-európai szintre emelni a hatékonyságot. Erre a veszjelre az akkori vezetés nem reagált a megfelelő módon, ami 1989-ben a rendszer halálának az egyik okozója volt.”¹⁰

A reformgondolat megjelenése Csehszlovákiában

A volt keleti blokk országainak túlnyomó többségével ellentétben a csehszlovák állampárt vezetése ritkán döntött úgy, hogy mélyreható gazdasági átalakításokra van szükség. Az ország gazdaságának a stabilitását mutatja, hogy a gazdaságtörténet¹¹ csupán csak két gazdasági reformidőszakot ismer, mégpedig az 1957 és 1960 közöttit, amelynek lezárulása 1962-ig tartott, majd az 1964 és 1968 között véghezvitt kísérletet, amely 1969 áprilisában fejeződött be. Zdislav Šulc,¹² a téma egyik

⁹ Londák–Sikora–Londáková, 2002. 165–167.

¹⁰ Bálek, 1998. 127.

¹¹ Průcha, 2009. 21.

¹² Zdislav Šulc (1926): 1947 és 1969 között újságíró, majd a Csehszlovák Tudományos Akadémia Gazdaságtudományi Intézetének munkatársa. Ezután nyolc évig egy gumibroncsgyártó vállalat alkalmazottja.

ismert szakértője ugyan több szakaszt felsorol,¹³ de ő is csak két reformról ír. Egy további könyvében¹⁴ nem kevesebb mint nyolc időszakot számolt össze.¹⁵ A második, a prágai tavaszba torkolló reform Ota Šik¹⁶ nevével fonódott össze.

Az átalakításoknak nem csupán gazdasági, hanem politikai és társadalmi okai is voltak. Ebből a szempontból Csehszlovákia helyzete szintén kivételes. Amíg a többi szocialista országban az állampárt vezetésében végbement változtatások gyakran konfliktussal jártak, itt ez sokkal kevésbé volt jellemző. Ennek következménye volt viszont, hogy a desztalinizáció elhúzódott. Sztálin halála után néhány nappal, 1953. március 14-én Klement Gottwald is eltávozott az élők sorából. Ez jelentősen megkönnyítette a CSKP keményvonalasainak a helyzetét, ugyanis nem kellett számot vetniük a személyi kultusszal. Antonín Zápotocký (1953–1957) és Antonín Novotný (1957–1968) államelnöksége alatt nagyon sokáig alig változott a politikai irányvonal. Politikai enyhülés csak az 1960-as években, 1968 végéig volt tapasztalható, majd 1968 után, Gustáv Husák pártfőtitkársága idején ismét a keményvonalasok vették kezükbe az irányítást, és végrehajtották a visszarendeződést.

Andrew C. Janos a leírtakhoz hozzáteszi, hogy a rendszerrel szembeni ellenállást jelentősen csökkentette, hogy Csehszlovákia az 1960-as évek közepéig, amikortól aztán az NDK megelőzte, egy kelet-európai fogyasztói paradicsom volt.¹⁷

A szocializmus első időszakában Csehszlovákiában nyilvános és tömeges ellenállásra került sor. A forgalomban levő pénz elértéktelenedett, és nagy infláció következett be. A kormány a problémát pénzreformmal oldotta meg: 1953. június 1-jén minden előzetes cáfolat dacára a lakossági megtakarításokat az összeg nagy-

A Charta '77 egyik aláírója. A normalizáció idején szamizdatban publikál. 1992-ben habilitál és egyetemi oktatóként számos könyvet ad közre.

- 13 „1. A csehszlovák gazdaság első rendszerszerű átalakítása: államosítás és központi tervezés (1945–1952)
– Február előtti időszak (1945. május – 1948. február): demokratikus politikai rendszer, részleges államosítás és a terv összekapcsolása a piaccal.
– Február utáni időszak (1948–1952): a totalitárius politikai rendszer bevezetése és a szovjet gazdasági mechanizmus modelljének az átvétele.
2. Kísérletek a rendszer megváltoztatására és ezek sikertelenségei (1953–1989)
– A szovjet modell válságának a kezdete (1953–1956).
– Az első sikertelen gazdasági reform (1957–1964).
– A második gazdasági reform és annak erőszakos elfojtása (1965–1969. április).
– Az úgynevezett normalizáció időszaka (1969–1989).
– A csehszlovák gazdaság második rendszerszerű átalakítása (1990–1995).” Šulc, 1998. 7.

- 14 Šulc, 2000. 211–212.

- 15 Az elsőnek a kétéves tervet tartja (1947–1948), a másodiknak a szovjet típusú tervgazdálkodásra való áttérést (1949–1952), a következő az úgynevezett első gazdasági reform 1958-ban, ezt a „régit” tervutasításos rendszerről a „bruttó termelésre” való áttérés követi, az ötödik az úgynevezett második gazdasági reform 1966 után, a hatodik a központi elosztásos rendszer és a „bruttó termelés” újjáélesztése, a hetedik a vállalati normatív gazdálkodás ismételt bevezetése az 1970-es évek közepén, a reformok sorát végül a gazdasági mechanizmus 1987-ben meghirdetett átalakítása zárja.

- 16 Ota Šik (1919–2004): 1940-től a CSKP tagja. Ellenállóként a koncentrációs tábort is megjárta. A háború után elvégzi a politikai főiskolát. 1961-től a Csehszlovák Tudományos Akadémia Gazdaságtudományi Intézetének a vezetője. 1962-től a CSKP KB tagja. 1968. március 30. és szeptember 3. között miniszterelnök-helyettes, majd emigrál. 1970-től a Sankt Gallen-i egyetem tanára. A rendszerváltozás után Václav Havel tanácsadója. Nagyon termékeny tudós, írásai magyarul is megjelentek.

- 17 Janos, 2003. 326.

ságától és elhelyezésétől függően 5:1, 6,25:1, 10:1, 25:1, valamint 50:1-hez arányban váltották át. A pártvezetés a reformot a burzsoázia és a spekulánsok elleni harc nevében hajtotta végre, ennek ellenére az akció legnagyobb vesztesei a jól kereső ipari munkások voltak. A lakosság a döntésre munkabeszüntetésekkel és demonstrációkkal reagált. A legnagyobbra 20 ezer ember részvételével Pilsenben került sor. A hatalom ellenreakcióként mintegy 500 munkást tartóztatott le.¹⁸

Az, hogy a gazdaságban az 1950-es években mégsem mentek rendben a dolgok, mutatják a kirakatpercek vádjai. Halálbüntetést kapott, és ki is végezték az elnöki hivatal népgazdasági bizottságának elnökét, Ludvík Frejkát; a CSKP KB gazdasági főtitkárhelyettesét, Josef Frankot; Otto Fischl pénzügyminiszter-helyettét; Rudolf Margolius külkereskedelmi miniszter-helyettét. Börtönbüntetést kapott Eugen Löbl későbbi külkereskedelmi miniszter-helyettes, továbbá Josef Goldmann, a Tervhivatal vezető munkatársa, Eduard Outrata, valamint több vállalat vezérigazgatója. A vádak között szerepelt a szabotázs, a nehézipar elhanyagolása, a rémhírterjesztés, miszerint az országban nincs elég érc és alapanyag, az ipari termelés profiljának a szűkítése, a termelő kapacitások szándékos alultervezése, a tervdokumentáció késedelmes elkészítése, a beruházások túlzott szóródása, a kapitalista forrásból származó nyersanyagra való hagyatkozás fenntartása, a kapitalista országokba való hűskivitel engedélyezése, a magas árakon realizált kivitel a szocialista országokba, a burzsoá szakértők alkalmazása, illetve a kulákok beléptetése a szövetkezetekbe.¹⁹

A nem hivatalosan „új kurzusnak” nevezett módosításra 1953 elején került sor Csehszlovákiában. A legfontosabb intézkedések közé tartozott a téjeszesítés felüggesztése, a tervgazdálkodás enyhítése egy kétéves konszolidációs terv bevezetésével, a beruházások átcsoportosítása a fogyasztásba, a hadi kiadások csökkentése, a szociális kiadások növelése, illetve a tőkés külkereskedelmi partnerek arányának növelése.

Moszkvából a csehszlovák vezetést is felszólították, hogy hajtson végre változtatásokat. A Titkárságnak a lányi kastélyban tartott találkozóján születtek meg az augusztusi tézisek (*Srpnové teze*), amely dokumentum a CSKP 1948 óta tartó gazdaságpolitikájának az értékelését tartalmazta. Eszerint a kormány néhány nehézipari ágazat esetében túl gyors tempót határozott meg, miközben a könnyűiparra és ezen belül az élelmiszeriparra nem fordított elegendő figyelmet. Az elfogadott öt éves tervvel szemben felemelte az előirányzatokat, viszont elhanyagolta a dolgozók anyagi és kulturális igényeinek a kielégítését. A tézisekben kitértek arra is, hogy a kis- és középparasztok érdekeit megsértették, de konkrét javító javaslatokat is megfogalmaztak.²⁰

Két év múlva egy újabb reformpróbálkozás született. A pártvezetés 1955 szeptemberében tette közzé *A CSKP KB és a CSK [Csehszlovák Köztársaság] kormánya tézisei a csehszlovák ipar további műszaki fejlődéséről* (Teze ÚV KSČ a vlády ČSR o dalším technickém rozvoji československého průmyslu) című dokumentu-

18 Renner-Samson, 1993. 43.

19 Průcha, 2009. 277–278.

20 Pernes, 2003. 178–183.

mot. Ebben, ha bátortalanul is, de rámutattak a műszaki fejlesztések elmaradására a gépiparban, az energetikában és a vegyiparban. Vita kezdődött az intenzív és az extenzív gazdasági növekedésről.²¹ Az enyhébb légkör azonban nem tartott sokáig, legfeljebb 1956 nyaráig. Az évtized második felében végleg felszámolták a még megmaradt magángazdaságot, és megindult a szövetkezetesítés következő hulláma is. A nagyipar ismételten prioritást kapott.

A változtatás szükségességét, a „tűzoltásos módszer” elégtelenségét azonban a párt is érezte. A CSKP 1957. februári konferenciáján felmerült, hogy a tervezés és a finanszírozás terén új módszert kell kidolgozni. Mivel a felkért szakértők képtelenek voltak elszakadni az ortodox gazdasági felfogástól, megszületett a politikai akarat egy reform véghezvitelére. A csehszlovák gazdaságtörténet ezt a változtatási kísérletet mint az első gazdasági reformot tartja számon. Kidolgozására az Állami Tervhivatal helyettes elnökét, Kurt Rozsypalt²² kérték fel. A végrehajtásra 1958–1960 folyamán három lépcsőben került sor. Az első lépés lényege nagyobb gazdasági egységek (*výrobné hospodárske jednotky*, VHJ)²³ kialakítása volt, aminek következtében a nemzeti vállalatok száma 1417-ről 383-ra csökkent, és decentralizációval járt együtt. Második körben változtattak a tervezésen, és növelték a vállalatok anyagi érdekelttségét. A harmadik lépésben megváltoztatták a bértarifákat. A reformok azonban legfeljebb csak félgőzzel mehettek tovább.²⁴

Az 1950-es évek reformelképzeléseinek értékelése

A korszak a kortárs csehszlovák gazdaságtörténeti vélemények alapján felemás megítélést kapott. Egyrészt a szélsőséges központosítás, a szövetkezetek életébe való agresszív beavatkozás, a közös tulajdonlás negatívan hatott a háború utáni konjunktúrára. Másrészt viszont az adott világpolitikai helyzetben a javak és pénzügyi források központi elosztása enyhítette a nyugati országok gazdasági embargójának hatását, gyorsította az ipar szerkezeti átalakítását, a külkereskedelmi irányok megváltoztatását, segítette az ország védelmi képességének javítását, a nagyberuházások kivitelezését, továbbá a fejletlen régiók támogatását.²⁵

A szlovák történészek elsősorban Szlovákia szempontjából vizsgálják a folyamatokat.²⁶ Az valóban igaz, hogy az első ötéves tervben mintegy 336,2 milliárd koronát szántak a gazdaság fejlesztésére, ebből az ipar 131,9 milliárd koronával részesült, Szlovákia aránya 28,6, illetve 23,4 százalék volt. 90 ezer új munkahelyet kívántak létrehozni, leginkább a fémfeldolgozásban, a textil-, a ruházati és a vegyiparban. Ami a beruházásokat illeti, aránylag jelentős forrásokat juttattak az energe-

21 Průcha, 2009. 292.

22 Kurt Rozsypal (1916–2013): csehszlovák kommunista politikus, egyetemi tanár, közgazdász. A csehszlovák gazdaságtörténet az első gazdasági reformot az ő nevéhez köti.

23 Stark Antal könyvében (1987. 80.) a VHJ-ket középírányító szervként határozza meg.

24 Šulc, 1998. 24–27.

25 Průcha, 2009. 275–277.

26 Londák, 1999. 62., 68–72.

tikai szektornak. Eredetileg komolyan felmerült a „szlovák arany”, a fafeldolgozás jelentős bővítése, de inkább a nehézipar elsőbbsége mellett döntöttek. Az első öt-éves terv nagy kedvezményezettje a garamszentkereszti alumíniumkohó volt.

Jelentős problémát okoztak viszont a hatásköri kérdések, azaz a gazdaság irányítása és szervezése. A kereskedelmi és iparkamarák, iparszövetségek, gazdasági csoportok, a Gazdasági Tanács, az Állami Terv és Statisztikai Hivatal stb. kapcsolatai nem voltak törvényileg szabályozva. A gondokat a gyakori átszervezések csak tovább súlyosbították. Ezek mögött úgyszintén központosítási kérdések álltak. Az ellentétek mögött gyakran nemzetiiségi problémák álltak. A Szlovák Tervhivatal feladata volt saját elképzelései alapján kidolgozni a szlovák gazdaság fejlődésének irányelveit, esetenként néhány konkrét problémakört, de a végső döntés a prágai Állami Tervhivatal kezében volt. A szlovák önállóság bővítésének valamennyi kísérletét a burzsoá nacionalizmus megnyilvánulásának bélyegezték.²⁷

A korszak gazdaságpolitikájának a lényegét Ota Šik²⁸ a következőképpen foglalta össze: „1957–1958 táján (...) még nagyon meggyökeresedett volt az az elképzelés, hogy a szocialista tervgazdálkodás semmilyen teret sem engedhet a piacnak. Olyan gondolatok, illetve eszközök, mint a nyereség, ár stb. széles körű használata csak nagyon bátoritanul törhetek maguknak utat, és anélkül, hogy sikerült volna felfedniük a tervmutatók rendszerének egyoldalú, csak a mennyiséget figyelembe vevő és a piaci viszonyokat mellőző káros voltát. Az egyre növekvő gazdasági ellentmondások úgyszintén nem voltak bizonyító erejűek, hogy elméleti konklúzióik és elemzéseik képesek lettek volna megdönteni a leegyszerűsített gazdasági elképzeléseket. Ilyen körülmények között a tervgazdálkodás és az irányítás megváltoztatására csak elégtelen minőségű tervek születhettek, amelyekben a gazdasági eszközök felhasználásának segítségével fellelhetők voltak bizonyos progresszív elemek. Ez azonban csak úgy valósulhatott meg, hogy kompromisszumot kötöttek a régi, mint később megmutatkozott, igen kitartó adminisztratív terv- és igazgatási metódusokkal, ami viszont később megfojtotta az új elemeket is.”

Ota Šik és a prágai tavasz

A válság a legszembetűnőbben a kohászatban jelentkezett. A gépgyártás bővülésével nem tudott lépést tartani az alap- és a fűtőanyagok beszerzése. A hiányzó anyagokat csak szovjet importból lehetett pótolni, miközben a szektor környezetterhelése egyre nagyobb gondokat okozott. Az ágazat jövedelmezősége a tőkés országokhoz viszonyítva egyre csökkent. Romlott a termékstruktúra is, mivel a fejlett államokban a gépgyártás helyett egyre inkább az elektronika és az elektrotechnika került előtérbe, de a legyártott termékek minősége is gyenge volt. Igaz, hogy a kiviteli aránya magas maradt, ám emögött az húzódtott meg, hogy jelentős volt a fejlődő országokba irányuló export. Ez annak a folyamánya is volt, hogy az 1960-as

27 A kérdéstről lásd bővebben: Kinčok, 2012.

28 Šik, 1968. 8–9.

években a KGST-kivitel csökkent. A külkereskedelem visszaesésében közrejátszott az egyre nagyobb arányban előforduló selejt. A romló külkereskedelmi mérleg következtében nőni kezdett a kapitalista országokkal szembeni eladósodás.²⁹ Csehszlovákia gondjait ezek mellett fokozta még a szakítás Kínával, az extenzív források kimerülése, a mezőgazdaság gondjai és az arab országok bizonytalan piacai.

A CSKP XII., 1962. decemberi kongresszusán ugyan alapvetően gazdasági kérdésekről tárgyaltak, ellenben a pártvezetés többsége ekkor még az 1950-es évek reformjait is negatívan ítélte meg. A politikai vezetés csak 1965 januárjában szánta rá magát a változtatásra. A Központi Bizottság *A népgazdasági tervezés tökéletesítésének főbb irányairól és a pártmunkáról* (O hlavných směrech zdokonalování plánovitého řízení národního hospodářství a o práci strany) címmel határozatot hozott.

A második csehszlovák gazdasági reform megindulására azonban már korábban sor került. Ezt a Šik vezetésével kidolgozott *Tézistervek a népgazdaság tervirányítási rendszerének tökéletesítéséről* (Návrh tezí o zdokonalení soustavy plánovitého řízení národního hospodářství) című tanulmány elkészítésétől szokták számítani. A tézisekben szerepelt egy áru-pénz kapcsolaton alapuló önszabályzó vállalatgazdasági rendszer kialakítása.³⁰ A téziseket kidolgozó munkacsoport további tagjai Bohumír Komenda, Čestmír Kožusník, Rudolf Kocanda, Jaroslav Matejka és Ladislav Říha voltak.

A közgazdászok csak az 1960-as évek elejétől jelentethették meg első reformelképzeléseiket Csehszlovákiában. Mindazonáltal nem lépték túl az árnyékukat, amikor olyan végkövetkeztetést vetettek papírra, miszerint „...a népgazdaság hatékony fejlődésének alapvető biztosítéka az adminisztratív direktív irányítási modell felcserélése egy tökéletesebb tervirányításos rendszerrel”.³¹

A gazdasági változások szükségességének gondolata egyáltalán nem csak Prágában jelent meg. Szlovákiában úgyszintén születtek a témában publikációk, tudományos jellegű munkák, de a sajtóban is élénk vitákat folytattak a gazdasági hatékonyság javításáról mind makro-, mind pedig vállalati szinten. A köztudatba ismét bekerült a piac, a piackutatás vagy a fogyasztás fogalma. Az *Ekonomický časopis*³² hasábjain 1963-ban már külföldi, többek között magyar szerzők gondolatait is közölték. Nem csupán szlovák közgazdászok látogathattak Nyugatra, hanem Szlovákiában is tartottak nemzetközi konferenciákat.

A reform gyakorlati végrehajtása 1965 áprilisában kezdődött. A kísérlet 440, a közlekedésben, a belkereskedelemben, a helyi gazdaságban működő vállalat, illetve termelési és fogyasztási szövetkezet bevonásával indult meg. A többi ágazatra kiterjedő átalakításokra a következő évben került sor. A reform alapkonceptiója a vállalatok anyagi érdekeltségének a bevezetése volt. Az 1965-ben megtartott XIII. kongresszus úgy döntött, hogy a folyamatot gyorsítani kell, és ennek keretében

²⁹ Kaplan, 2000. 166–174., 195., 237.

³⁰ Průcha, 1996. 114.

³¹ Goldmann–Kouba, 1967. 130.

³² Magyarul: Gazdasági Folyóirat, a Szlovák Tudományos Akadémia tudományos kiadványa.

fogadták el a következő ötéves tervet. 1967 januárjától megkezdődött a nagykereskedelmi árak átalakítása.³³

A Tézistervek alapján a vállalatok a következőképpen működtek volna:

- az anyag- és energiaköltségek, az amortizáció, illetve a közlekedési kiadások leszámolása után megmaradt volna a bruttó bevétel, a további kiadások egyedüli forrása; ebből kellett volna a vállalatnak fedeznie az átutalásokat az alapokba, a banki hitelkamatok törlesztését, a saját beruházásokat és a nyereségadót;
- a vállalat a költségvetésbe előre meghatározott kulcs alapján vagy százalékosan a bruttó bevételből fizetne be, vagy az elért bruttó nyereségből, esetleg más megfelelő mutató alapján;
- az értékesítést, a bevételt, a nyereséget vagy egyéb vállalati pénzügyi mutatót nem tervmutató alapján határoznák meg, hanem a vállalat által összeállított gyártási tervből és a gyártási hatékonyságból indulnának ki;
- a járulékok és egyéb befizetések átutalása után megmaradna a foglalkoztatási alap, amelybe az egyéni munka alapján kiszabott jutalom tartozna – mindekenélőtt az alapfizetés és a prémium, amiket a vállalati gazdálkodás menynysége, minősége és társadalmi hasznossága alapján határoznának meg.³⁴

Szintén fontosnak tekinthetőek még az árrendszerben végrehajtott változtatások. Három árkategóriát vezettek be. Az alapvető létfenntartáshoz szükséges cikkek árát – mezőgazdasági termékek, alapanyagok – szabályozták. Szabadárúak lettek például a különleges vagy a divatcikkek. Bizonyos ármozgást engedélyeztek a szállító-átvevő viszony esetében.

A változtatások hatásait az 1967-es adatokat figyelembe véve, Průcha 1996-os tanulmányában így foglalta össze:

- nőtt a gazdasági növekedés dinamikája,
- a termelőszférában lassult a foglalkoztatás és a termelékenység, ezzel szemben a mezőgazdaság nagyobb mértékben nőtt,
- hatékonyabbá vált az egész nemzetgazdaság, a fogyasztáshoz képest csökkent a termelés aránya,
- javult az ipar energetikai és külkereskedelmi struktúrája,
- enyhült a belső piac feszültsége,
- csökkent a beruházások aránya.³⁵

A csehszlovák gazdasági reform ekkor sem volt hosszú életű. Úgy is lehetne fogalmazni, hogy csak addig tartott, amíg Ota Šik vezető pozícióban volt. Az 1968. március 30-án kinevezett kormány két miniszterelnök-helyettese Ota Šik és Gustáv Husák lett. Šik szeptember 3-án lemondott.

33 Průcha, 1996. 116–118. A gazdaságirányítás elveit magyarul a *Közgazdasági Szemle* 1964. évi 12. száma adta közre.

34 Průcha, 2009. 385.

35 Průcha, 1996. 120.

A második reform értékelése

A második reform az egyik legfontosabb előzménye a prágai tavasznak. A prágai tavasz politikai és társadalmi történései, amelyek joggal tekinthetők világpolitikai jellegűnek, sokkal nagyobb figyelmet kaptak, mint a gazdasági elképzelések. Karel Kaplan szerint³⁶ a prágai tavasz eseményei más külpolitikai közegekben mentek végbe, mint az 1954–1956-os reformtörekvések. Amíg az 1950-es évek reformmozgalmai jóval több szocialista országot érintettek, és lényegesen szélesebb nemzetközi összefüggések között játszódtak le, az 1960-as évek második felének reformjai csak Csehszlovákiára korlátozódtak. Való igaz, hogy a szocialista blokk már elindult a szétesés útján, Kína és Albánia, illetve a Szovjetunió között komoly ellentétek alakultak ki, továbbá Románia is külön utat kezdett járni, Csehszlovákiának mégsem sikerült bennük szövetségesekre találnia, miközben Berlin, Varsó és Szófia egyre ingerültebben figyelte a prágai eseményeket. A csehszlovák reformok legfeljebb csak a francia és az olasz kommunisták között váltottak ki tetszést. De addigra ez már a szovjet vezetést nem zavarta, mivel lemondott arról, hogy a kommunizmus a belátható jövőben Nyugat-Európában is győzhet.

Ha a reformot magát kevésbé, Ota Šik munkásságát többen értékelték. Alec Nove a következőket írja: *„Šik [Brusnál] még tovább ment, és (...) egy meglehetősen kidolgozott alternatív gazdasági modellt adott, mely sem nem »szovjet szocialista«, sem nem kapitalista. (...) Bár kétségtelenül befolyásolta őt marxista neveltetése, ugyancsak hatottak rá a szülőhazájában, Csehszlovákiában szerzett negatív tapasztalatok is, olyannyira, hogy a »szocializmus« szó gyakran szerepel nála így, idézőjelben, és vele kapcsolatban mindig a szovjet változatra gondol, amivel szemben (érthető módon) elég nagy ellenszenvvel viseltetik. A lényegyet tekintve azonban az ő harmadik útja egy demokratikus-szocialista út, és ennek is kell tekintenünk.”*³⁷

A mai szlovák történészek³⁸ abban látják a Šik által szorgalmazott reformok egyik negatívumát, hogy *A szocialista áruviszonyok problematikájához* (K problematice socialistických božných vztahů) című könyvében Csehszlovákiára mint monolit államra tekintett, Szlovákiát egyáltalán meg sem említette. Ez részben az állam aszimmetrikus kialakításából eredhet, de részben a szocialista csehszlovák állam gazdaságának ágazati irányításából is.

Az üldöztetések nem kerültek el a reformközgazdászokat. Közülük sokan kényszerültek elhagyni a hazájukat. Jiří Kosta összesítése szerint 1968 augusztusa után 35 olyan szakember emigrált, akik neves európai, amerikai és ausztráliai intézményekben gazdaságtudománnyal foglalkoztak. Egy kivételével valamennyien megérték a rendszerváltozást, és volt köztük olyan, mint például Kosta, aki hazatért.³⁹

36 Kaplan, 2000. 154–156

37 Nove, 1990. 139.

38 Londák–Sikora–Londáková, 2002. 180.

39 Kosta, 1991. 826–830.

Az utolsó reformpróbálkozások

Az 1980-as években, a kelet-európai szocializmus utolsó évtizedében, annak ellenére, hogy az egyes országok között a társadalmi és gazdasági divergencia jelentős mértékben előrehaladt, ideológiai téren sokáig nem történt változás. Csehszlovákiában szinte egészen az évtized utolsó évéig nem akadt senki, aki egyáltalán csak gondolni mert volna arra, hogy a rendszer 1989 végére összeomlik. Erre kiváló példa Václav Průcha ma is aktív gazdaságtörténész egyik könyve,⁴⁰ amely hatodik oldalán Klement Gottwaldot idézi. A mozdulatlanság érvényes volt a monetáris politikára is. Az 1989-ben megújított százkoronás bankjegyre a sztálinista csehszlovák diktátor képmását tették.

Az 1980-as évek gazdasági teljesítményének a korlátait azonban a kortárs szakértők is észlelték. Průcha is elismerte,⁴¹ hogy Csehszlovákia műszaki téren elmaradt a legfejlettebb nyugati államok mögött, a gazdasági egyenlőtlenség mélyül, a KGST-tagországok többségében infláció figyelhető meg, a belső piacok stagnálnak, a beruházások csökkennek, az államháztartási hiány emelkedik, illetve nő az eladósodás a kapitalista országokkal szemben. A KGST-n belüli kooperáció sem sikeres.

A gondok sokasodását a politikai vezetés is kezdte érezni. Az utolsó átfogó gazdasági reformra Csehszlovákiában 1987-ben került sor. A CSKP *A Csehszlovák Szocialista Köztársaság gazdasági mechanizmusának alapelvei* (Zásady přestavby hospodářského mechanismu Československé socialistické republiky) címmel 1987. januárban adta közre elképzeléseit, melyeket a CSKP KB decemberi ülésén fogadtak el. Az átalakítást úgy jellemezték, mint „az 1948 februárja óta a legforradalmibb változás a társadalmi-gazdasági folyamatok irányítása terén”. A következő év februárjában hozták nyilvánosságra *A CSSZSZK gazdasági mechanizmusa átalakításának komplex dokumentuma* (Komplexní dokument pro přestavbu hospodářského mechanismu ČSSR) című iratot. A változtatás egyik legfontosabb elemét az jelentette, hogy növelni kívánták a gazdasági szervezetek önállóságát és felelősségvállalását. Ennek része volt a gyártás és a külkereskedelem újfajta gazdasági és szervezeti összekapcsolása. A reform kiterjedt a jogszabályi változtatásokra is. Mindezen átalakítások a 9. ötéves terv (1991–1995) részét képezték volna. A változtatások stratégiai célja egy új minőségű gazdasági növekedés elérése, a gazdaságpolitika szociális orientációjának növelése, továbbá a demokratikus centralizáció olyan formájának a kialakítása lett volna, amely a kollektívákat és az egyéneket hatékonyabb gazdálkodásra ösztönzi.⁴²

40 Průcha, 1989. 6.

41 Průcha, 1989. 225–226.

42 Průcha, 1989. 213–215.; Průcha, 2009. 702.

Összefoglalás

A szocialista rendszer, pontosabban annak legnagyobb és legerősebb országa, a Szovjetunió, jelentős konformitást várt el a többi tagországtól. Az egység a legteljesebben 1953-ig érvényesült, majd Sztálin halála után kisebb-nagyobb mértékben kezdtek megjelenni az egyedi sajátosságok. Csehszlovákiában 1953-ban és 1968-ban tört ki jelentősebb ellenállás, de ezt követően a szocialista berendezkedés egészen 1989 késő őszeig különösebb társadalmi megrázkódtatás nélkül működött. Csehszlovákiában viszonylag kevésszer kíséreltek meg nagyobb horderejű gazdasági reformot bevezetni. A mélyreható gazdasági változásoktól való ódzkodás mögött politikai megfontolások is meghúzódtak. Jellemzően a husáki időszakra volt igaz, hogy a politikai vezetés – jelentős részben a magyarországi tapasztalatok alapján – arra a következtetésre jutott, hogy a reformokkal való próbálkozás instabilitáshoz vezet, márpedig a legfontosabb cél a nyugalom megőrzése.

A csehszlovák gazdaságtörténészek máig kiemelik a tervgazdálkodás bevezetésének indokolt voltát, és ezt azzal is magyarázzák, hogy a második világháború után Nyugat-Európában, de az Egyesült Államokban már az 1930-as években alkalmazták.⁴³ A Nyugaton a második világháború után folytatott tervezés azonban nem azonos a kelet-európai tervgazdálkodással, mivel ott a tervek indikatívak voltak, nem tartalmaztak kötelező mutatókat, azokat nem bontották le, nem rendeltek a feladatokhoz erőforrásokat, a tervek nem fogták át az egész gazdaságot stb.

A szlovák történeti felfogás szerint a reformok pozitív hozadékai ellenére a keleti országrészben a negatív hatások markánsabban jelentkeztek. Ez abban gyökerezett, hogy az országban a hatalomgyakorlás aszimmetrikus volt, illetve kevésbé vették figyelembe a szlovák specifikumokat.⁴⁴

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források és szakirodalom

Bálek

1998 Bálek, Alexej: Vývoj výkonnosti československé a české ekonomiky v 70. letech. In: *Acta Oeconomica Pragensis*, 6. (1998) 5. sz. 101–128.

Barnovský

1993 Barnovský, Michal: *Na ceste k monopolu moci. Mocenskopolitické zápasy na Slovensku v rokoch 1945–1948*. Bratislava, 1993.

Beneš

1999 Beneš, Eduard: *Demokracie dnes a zítra*. Praha, 1999.

43 Průcha, 2009. 151–152.; Šulc, 1996. 9–12.

44 Londák, 2010. 219.

Goldmann–Kouba

1967 Goldmann, Josef – Kouba, Karel: *Hospodářský růst v ČSSR. Úvod do teorie ekonomického růstu za socialismu a experimentální pokus o aplikaci modelu Kaleckého na statistická data*. Praha, 1967.

Historická statistická ročenka

1985 *Historická statistická ročenka ČSSR*. Praha, 1985.

Ivantyšinová

1987 Ivantyšinová, Tatiana: *Česi a Slováci v ideológii ruských slavianofilov (40. – 60. roky 19. storočia)*. Bratislava, 1987.

2011 Ivantyšinová, Tatiana: Rusko a zápas o Štúra v slovenskej politike. In: *Mýtus – stereotyp – obraz. Rusko v slovenských dejinách a kultúre*. Ed.: Ivantyšinová, Tatiana et al. Bratislava, 2011. 48–55.

Janos

2003 Janos, Andrew C.: *Haladás, hanyatlás, hegemonia Kelet-Közép-Európában*. Bp., 2003.

Kaplan

2000 Kaplan, Karel: *Kořeny československé reformy 1968*. Brno, 2000.

Kinčok

2012 Kinčok, Branislav: Takzvaný buržoázny nacionalizmus a vnútrostranícky boj v KSS 1948–1951. In: *Český a slovenský komunizmus (1921–2011)*. Ed.: Kalous, Jan – Kocian, Jiří. Praha, 2012. 106–116.

Kosta

1991 Kosta, Jiří: O pracích českých a slovenských ekonomů v exilu, 1948–1990. In: *Politická ekonomie*, 39. (1991) 9–10. sz. 825–837.

Kubů–Pátek

2000 Kubů, Eduard – Pátek, Jaroslav: *Mýtus a realita hospodářské vyspělosti Československa mezi světovými válkami*. Praha, 2000.

Lipták

1998 Lipták, Ľubomír: *Slovensko v 20. storočí*. Bratislava, 1998.

Londák

1999 Londák, Miroslav: *Otázky industrializácie Slovenska (1945–1960)*. Bratislava, 1999.

2010 Londák, Miroslav: *Ekonomické reformy v Československu v 50. a 60. rokoch 20. storočia a slovenská ekonomika*. Bratislava, 2010.

Londák–Sikora–Londáková

2002 Londák, Miroslav – Sikora, Stanislav – Londáková, Elena: *Predjarie. Politický, ekonomický a kultúrny vývoj na Slovensku v rokoch 1960–1967*. Bratislava, 2002.

Nove

1990 Nove, Alec: *A megvalósítható szocializmus*. Bp., 1990.

Pernes

2003 Pernes, Jiří: *Takoví nám vládli. Komunističtí prezidenti Československa a doba, v níž žili*. Praha, 2003.

Průcha

1989 Průcha, Václav: *Ekonomický vývoj Československa a aktuálne otázky hospodárskej politiky*. Bratislava, 1989.

1996 Průcha, Václav: Hospodářská politika a vývoj československého hospodářství v období od roku 1960 do 21. srpna 1968. In: *Hospodářský a sociální vývoj Československa (1945–1992)*. Ed.: Průcha, Václav. Praha, 1996. 107–149. (Acta Oeconomica Pragensia, 4.)

2009 Průcha, Václav: *Hospodářské a sociální dějiny Československa. 2. díl. Období 1945–1992*. Brno, 2009.

Renner–Samson

1993 Renner, Hans – Samson, Ivo: *Dějiny Československa od roku 1945*. Bratislava, 1993.

Šik

1968 Šik, Ota: *Plán a trh za socialismu*. Praha, 1968.

1990 Šik, Ota: *Jarní probuzení. Iluze a skutečnost*. Zürich–Praha, 1990.

Stark

1987 Stark Antal: *Tervgazdálkodás és gazdaságirányítás*. Bp., 1987.

Šulc

1998 Šulc, Zdislav: *Stručné dějiny reformu v Československu (České republice) 1945–1995*. Brno, 1998.

2000 Šulc, Zdislav: *Psáno inkognito. Doba v zrcadle samizdatu, 1968–1989*. Praha, 2000.

ZSOLT HORBULÁK

ECONOMIC REFORM ATTEMPTS IN SOCIALIST CZECHOSLOVAKIA

There were several factors which supported or hindered the introduction of communist system. Those were among others the historical connection to Slavic Russia, the economic strength or the attitude towards the common ownership. In Czechoslovakia there were only two attempts to improve the efficiency of economy. The first attempt or the Rozsypal's reform was carry out between 1957 and 1960. This was a belated reaction to process of destalinisation or the new course, the new form of economic command ordered by Moscow. The changes were only organizational and were not accompanied by political. The second reform was named by Ota Šik and was realized from 1965 to 1968. This reform was much comprehensive than the earlier one and was ready to introduce some market elements to economy, but the reform period was too short to initiate new ideas. The relief of the political climate led to Prague Spring. However, this was changes were unacceptable for USSR. In September 1968 Šik was emigrated and all reform ideas were buried until 1989.

Út a katonai intervencióhoz

A prágai tavasz és a magyar pártvezetés

A történetéséket régóta foglalkoztatja a kérdés, hogy a Kádár János vezette Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Bizottsága miként jutott el Alexander Dubček és az általa vezetett prágai tavasz támogatásától odáig, hogy a Magyar Néphadsereg részt vegyen a Varsói Szerződés Csehszlovákia elleni katonai beavatkozásában, amellyel véget vetettek a csehszlovák reformfolyamatnak.¹ Az események megértéséhez azonban nem elég az 1968. januártól augusztusig tartó folyamatok elemzése, hanem rá kell mutatni néhány olyan tényezőre, amelyek meghatározták az államszocializmus fejlődését és a gazdasági reformok irányát, s végső soron befolyásolták Kádár döntéseit.

Magyarországon és Lengyelországban 1956-ban jelentős kísérlet történt arra, hogy a kialakult sztálinista államszocializmust baloldali irányba reformálják meg. Ez lett volna az *állami* helyett a *társadalmi* tulajdonon alapuló munkásönkormányzatok által irányított gazdasági berendezkedés.² Ezt a törekvést Magyarországon véglegesen a csehszlovák, a román, a szovjet és a bolgár pártvezetés közösen verte vissza azon a budapesti csúcstalálkozón, amelyet 1957. január elején tartottak Budapesten. A csehszlovák jelszó azt volt, hogy a „Szovjetunióval örök időkre és soha máshogy!”, ami tökéletesen kifejezte, hogy Csehszlovákia mind bel-, mind kül-

* A szerző az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa (1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4., mitrovits.miklos@btk.mta.hu). A tanulmány az OTKA/NKFI Hivatal által támogatott, 115988 azonosító számú, „A magyar–csehszlovák kapcsolatok dokumentumai (1945–1992)” című kutatás keretében készült.

1 Huszár Tibor a Kádár magatartásában bekövetkezett változások mozgatórugóit próbálta meg feltárni, valamint a szovjet–magyar–csehszlovák háromszög kulisszái mögé enged betekintést a kremlinológiai irodalomba sorolható könyvében: Huszár, 1998. Emellett Békés Csaba és Földes György munkáit érdemes megemlíteni. Békés szerint Kádár azért döntött a katonai beavatkozás mellett, mert úgy érezte, hogy Csehszlovákiában a kapitalizmus restaurációja került napirendre, vagyis ellenforradalom zajlik. Márpedig Kádár politikai és elvi meggyőződése volt, hogy ilyen esetben a legmesszebbmenőig el lehet menni a szocializmus megvédése érdekében. A magyar pártvezető a realitásokat elfogadva közvetítő szerepet vállalt a szovjet és a csehszlovák vezetés között, illetve arra koncentrált, hogy a minimálisan szükséges katonai beavatkozás ellenére a politikai megoldás kerüljön előtérbe (Békés, 2008). Földes György ezzel lényegében egyetértve azt hangsúlyozza, hogy Kádár a keletnémet és a lengyel vezetés zsarolása hatása alatt fogadta el végül a katonai intervenciót, mivel azt gondolta, hogy ezzel a magatartásával még megmenetheti a magyar reformokat (Földes, 2015. I. 93–94.). Mindhárom elemzés tartalmaz új információt az addig ismertekhez képest, ugyanakkor közös hiányosságuk, hogy a csehszlovák forrásokat figyelmen kívül hagyták.

2 Lásd erről részletesen: Lomax, 1986; Feitl, 1989; Ständeisky, 2010; Tálas, 1995, 137–143.; Jakubowicz, 1988.

politikáját mindig a Szovjetunióhoz igazítja.³ Kádár Jánosnak ezek után nem maradt más választása, mint fellépni a munkás-önigazgatás és a többpártrendszer irányába mutató elképzelésekkel szemben, amit meg is tett.

Lengyelországban külső katonai beavatkozás nélkül – és ezért lassabban –, de végbement ugyanez a folyamat. Az októberi változások során hatalomra jutott Władysław Gomułka már a Lengyel Egyesült Munkáspárt Központi Bizottsága 1957. májusi plénümán jelezte, hogy vége a reformok időszakának, októberben betiltották a reformok szócsovéét, a *Po Prostu* című lapot, majd Nagy Imre 1958. júniusi kivégzése után – kényszerből ugyan – elfogadták a realitásokat, miszerint nincs a szovjet modelltől eltérő önálló, vagy éppen a jugoszlávhoz hasonló szocializmus.⁴

E politikához iránymutatást a Szovjet Kommunista Párt XX., XXI. és XXII. kongresszusainak, valamint az 1957-es és 1960-as moszkvai tanácskozások határozatai adtak. Így rajzolódik ki az a keretrendszer, amely szigorúan meghatározta a kelet-közép-európai szocialista országok mozgásterét.⁵ E dokumentumokból általában a desztalinizációs vonásokat emelik ki, miközben az elemzők nem fektetnek hangsúlyt arra, hogy az iratok e mellett a kétségkívül igen fontos szál mellett egy másik, legalább ilyen fontos vonulatot tartalmaztak. Ez pedig a szocialista rendszeren belüli útkeresések határköveinek letétele, az egység megteremtésének igénye, bizonyos belső differenciálódás engedélyezésével.

Ennek következtében 1957-től (véglegesen pedig Nagy Imre kivégzése után) a régi sztálinista államszocializmust nem lehetett radikálisan átalakítani, a tulajdonviszonyokat érintő változtatások szóba sem kerülhettek. Az ítéletbe ugyanis belefoglalták, hogy minden revizionizmus ellenforradalomhoz vezet. Maradt a rendszer fokozatos reformja: addig, ameddig azok az alapvető struktúrákat nem érintették, amíg lényegi változtatások nem kerültek szóba. Ez ugyan a rendszer fokozatos liberalizációját jelentette, de csak egy bizonyos pontig: amíg nem érintette a politikai kereteket és a tulajdonviszonyokat. Lényegében arról volt szó – bármilyen furcsán hangzik –, hogy az államszocialista rendszert „balra” már nem lehet reformálni, csak „jobbra”.

Alapvetően a reformok is Moszkvából kaptak zöld utat. Nem meglepő tehát, hogy azok célja nem lehetett más, mint a szocialista tábor egyben tartása a Szovjetunió dominanciája alatt, platformok nélkül, valamint a rendszer hatékonyabbá tétele annak érdekében, hogy egyfelől a Szovjetuniót tehermentesítsék a közép-európai szocializmusok fenntartásának súlyos feladata alól, másfelől az élet-színvonal emelésével biztosítsanak valódi társadalmi legitimitációt a szocialista rendszernek. A változtatások az 1960-as évek elejétől azért is szükségesnek tűntek, mert az 1956-ban leállított reformok következtében a gazdaság extenzív fejlesztés-

3 A csehszlovák kommunista vezetés viszonyát az 1956-os magyar forradalomhoz lásd: Mitrovits, 2018. 56–94. E dokumentumkötetből (Bencsik–Mitrovits, 2018) lásd még a 28. számú dokumentumot (*Feljegyzések az öt kommunista párt vezetőinek budapesti értekezletéről, 1957. január*), illetve az 51a. számú dokumentumot (*A csehszlovák kormány küldöttségének tárgyalásai Budapesten, 1956. november 15.*).

4 Erről részletesebben: Mitrovits, 2014.

5 Mindennek alapos elemzését lásd: Kalmár, 2014.

tésében lévő tartalékok kimerültek. Csehszlovákiában és Magyarországon is elkerülhetetlenül be kellett avatkozni a folyamatokba.

A magyar és a csehszlovák reformok számos hasonlóságot mutattak. Magyarországon nagy figyelemmel követték a csehszlovák reformerek gondolatait, műveiket lefordították magyarra. Ezek közül is ki kell emelni Radovan Richta és munkaközössége: *Válaszúton a civilizáció. A tudományos technikai forradalom társadalmi és emberi összefüggései*, valamint Ota Šik: *A szocialista áruviszonyok* című munkáit, amelyek alapvetően befolyásolták a magyar reformerek gondolkodásmódját, és kijelölték a reformok irányait.⁶

Amikor Alexander Dubček a Csehszlovák Kommunista Párt (CSKP) élére került, kiderült, hogy a magyar és a csehszlovák reformok menetében van egy óriási különbség. Csehszlovákiában az egész komplex reformfolyamat, amit csak prágai tavaszként emlegetünk, elválaszthatatlanul összefonódott az 1956-ban elfojtott desztalinizáció következményeivel: a sztálinizmus elítélteinek rehabilitációjával, ami összességében társadalmi mobilizációt eredményezett. Megkérdőjelezték az 1948. februári kommunista hatalomátvétel legitimitását, egyre többet hivatkoztak a „februári fordulat” előtti demokratikus időszakra, sőt még a háború előtti demokratikus Csehszlovákiára is. Így Dubček mögé felsorakozott az egész csehszlovák társadalom, amely egyben óriási nyomás alá is helyezte a pártvezetést. Dubček nem tudott a társadalomtól külön politizálni, nem tudta a reformokat a társadalmi nyomástól függetleníteni.⁷ Ezzel szemben Magyarországon már többé-kevésbé lezajlott a desztalinizáció. A társadalom döntő többsége már belenyugodott az 1956 utáni állapotokba, a többség elfogadta, sőt „kiegyezett” a kádári vezetéssel. A reformokat nyugodt környezetben, társadalmi nyomás nélkül lehetett bevezetni, annak iránya és tempója csak és kizárólag a politikai vezetéstől függött.

A Dubček–Kádár-tandem

1968. január 5-én Alexander Dubček lett a CSKP Központi Bizottságának (KB) első titkára. Az újonnan megválasztott pártvezetőknek a szokás szerint Moszkvába vezetett az első útjuk. Dubčeket ráadásul szovjet jóváhagyás nélkül választották meg, tehát mindenképpen magyarázattal tartozott leendő politikáját illetően. Ám mielőtt Dubček Moszkvába utazott volna, jelezte Kádárnak, hogy előbb vele szeretne tárgyalni. A titkos – vadászattal egybekötött – találkozó 1968. január 20–21-én létre is jött Dubček és Kádár között Tótmegyeren (Palárikovo) és Révkomáromban (Komarno). Az a tény, hogy Dubček Brezsnyev elé helyezte Kádárt, egyszerre mutatja a csehszlovák vezetés bizalmatlanságát Moszkva, s bizalmát Budapest iránt. Egyúttal a magyar vezető számára is jó lehetőséget teremtett a későbbiekben arra, hogy csehszlovák ügyekben önálló álláspontot képviseljen, s így Kádár remélte, befolyá-

⁶ Lásd erről részletesen: Mitrovits, 2015. A csehszlovák reformok előkészítéséről: Hoppe–Škodová–Suk–Caccamo, 2015, 2016.

⁷ A prágai tavaszról lásd: Pauer, 2004; Vondrová, 2013.

solni tudja Dubčeket. Tudta, hogy Dubček gyakorlatilag csak őbenne bízik a Varsói Szerződés tagállamainak vezetői közül.

Kádár is kíváncsi volt a CSKP KB új első titkárának elképzeléseire, mert egyre inkább aggasztották a szomszédos országban zajló események. Csehszlovákiában 1967. január 1-jén indították útjára a magyar új gazdasági mechanizmushoz sok tekintetben hasonló gazdasági reformot. Ősszel Kádár Prágába látogatott, ahol még Antonín Novotnýval, a CSKP KB akkori főtitkárával megvitatták az elmúlt tíz hónap nehézségeit, majd decemberben úgy tűnt, hogy a reformtábor elsöpri a vezetést. 1967 decemberében a prágai magyar nagykövetség elemzést készített a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) Politikai Bizottsága (PB) számára a kialakult válságról, amely – a dokumentum szerint – „alapvetően visszavezethető a személyi kultusz felszámolásának következtetlenségére, a párton belüli demokrácia, a kollektív vezetés hiányára, arra, hogy a párton belül minden kérdésben általában egy ember dönt. (...) a problémák kiéleződéséhez nagymértékben hozzájárult az új gazdasági mechanizmus következtelen bevezetése. Az új gazdasági mechanizmus körüli viták, a gazdasági területek vezetőinek véleménye szerint visszalépést jelentő intézkedések, a bizalmatlanság és a bizonytalanság érzését vitték a gazdasági életbe.”⁸ Kádárt és az MSZMP egész vezetését aggodalommal töltötték el a prágai hírek, ugyanis a magyar reformok sikerének egyik zálogát abban látták éppen, hogy egy másik szocialista ország is alapjaiban hasonló reformok útjára lépett, és azt eredményesen megvalósítja.

Az első találkozó az ismerkedés jegyében zajlott. Kádár a találkozón szerzett benyomásait így összegezte: „Helyes volt elfogadni Dubček elvtárs javaslatát; nyílt, őszinte négy szemközi beszélgetés volt. Dubček elvtárs egészséges, józan gondolkodású, felelősségérzettől átitatott, gondokkal küszködő kommunista.”⁹

A moszkvai út után¹⁰ Dubčeknek Władysław Gomułkaival kellett találkoznia, de előtte – ezúttal a magyar vezető kezdeményezésére – ismét létrejött egy Kádár–Dubček-találkozó, mégpedig 1968. február 4-én, immár hivatalos formában Révkomáromban. E találkozón hasonló témákat érintettek, mint két héttel korábban. A csehszlovák vezető elmondta, hogy március végére előkészítik a párt akcióprogramját. Kádár figyelmeztette, hogy „vigyázzanak, mert most már mindenki akcióprogramot csinál náluk”. Utalt arra, amit az MSZMP PB két nappal későbbi ülésén el is mondott, hogy különböző társadalmi csoportok követeléseket fogalmaznak meg, amelyek sokszor túlmennek a KB jelenlegi álláspontján. Ezzel együtt Kádár és Dubček egyetértett abban, hogy „vitathatatlanul jók a feltételei a csehszlovák–magyar viszony és együttműködés további sikeres fejlesztésének”.¹¹ Ezt azzal támasztották alá, hogy 1968-ban

8 MNL OL, M-KS (A Magyar Dolgozók Pártja és a Magyar Szocialista Munkáspárt iratai) 288. f. 11/2294. ő. e.

9 MNL OL, M-KS 288. f. 47/743. ő. e. Ehhez hasonló értékelést adott 1968. január 18-án Sztjepan Cserovnyenko prágai szovjet nagykövet is az SZKP KB Politikai Bizottságának ülésén: „Dubček elvtárs kétségkívül becsületes, hűséges ember, a Szovjetunió hű barátja.” Idézi: Pihója, 1998. 8.

10 Erre 1968. január 29–30-án került sor, amikor Leonid Brezsnyev, az SZKP KB főtitkára teljes támogatásáról biztosította a csehszlovák vezetést. A tárgyalásról készült dokumentumot lásd: Vondrová–Navrátil, 1995. 39–43.

11 NAČR, KSČ-ÚV-02/1. sv. 60. a.j. 67/kinf10.

– a korábbi évek stagnálásával szemben – már 12 százalékkal növekszik a két ország közötti áruforgalom, amivel elérik az 1964-es szintet.¹²

Felmerült, hogy a gazdasági kérdéseket Oldřich Černík miniszterelnök és Ajtai Miklós, a Minisztertanács elnökhelyettese Budapesten külön tárgyalja meg, illetve Kádár is meghívta Dubčeket egy budapesti látogatásra, aki egyúttal felvetette, hogy még 1968 folyamán újítsák meg az 1969-ben lejáró csehszlovák–magyar barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási szerződést. Szerinte az új szerződés aláírásának előrehozásával demonstrálni lehet a szoros csehszlovák–magyar együttműködést, másfelől egy jó szerződés mintaként szolgálhat a közeljövőben aláírandó magyar–román szerződés számára is.¹³ Kádár ekkor még elzárkózott a csehszlovák–magyar szerződés egy évvel korábbi aláírásától, de hamarosan megváltoztatta véleményét. Támogatásáról biztosította a csehszlovák vezetést, és szerrinte a Csehszlovákiában zajló jelenlegi eseményekről kialakított szovjet és magyar álláspontot osztani fogja a többi szocialista ország is.¹⁴

Kádár benyomásai hasonlóak voltak, mint az első találkozón: *„Dubček elvtárs felelősségteljesen foglalkozik az érdemi kérdésekkel, a dolog érdemi részét tekintve felkészült ember, járattan az új beosztásával járó külsődleges kérdésekben, nagy rokonszenvvel viseltetik pártunk tevékenysége, munkastílusa iránt, törekszik a jó személyes kapcsolatok kialakítására.”*¹⁵ Kádár ezt a véleményét a leváltott Novotný előtt sem titkolta. 1968. február 23-án Prágában Novotnýnak személyesen a következőket mondta: *„Helyeseljük a Központi Bizottság határozatának azt a részét is, amely Novotný elvtársat érdemeinek elismerése mellett menti fel az első titkári tiszttségéből. Kádár elvtárs kérte Novotný elvtársat, hogy a szubjektíve nehéz helyzete ellenére tegyen félre minden érzelmet, tartsa magát úgy, ahogy ezt eddig is tette és az elvtársakkal közösen igyekezzen a kérdések megoldását elősegíteni.”*¹⁶

Kádár tehát előítéletek nélkül, reményekkel fogadta Dubček személyét. Tény az is, hogy Novotnýhoz nem állt olyan közel, hogy sajnálnia kellett volna leváltását. Egyrészt Kádárnak bizonytal terhes is volt a Novotnýval való kapcsolat, mivel a csehszlovák vezetés 1956-ban nagy gazdasági és belügyi segítséget nyújtott az MSZMP-nek a rendszer stabilizálásában, és ezért hálát kellett mutatnia.¹⁷ Másrészt, éppen emiatt Kádár nem szólhatott a magyar kisebbség érdekeiben egy szót sem, annak ellenére, hogy belső nyomás nehezedett Kádárra ebben az ügyben. Dubček Novotnýnál sokkal nyitottabb volt. Jól ismerte a szlovákiai viszonyokat, kicsit még magyarul is tudott. Harmadrészt, Kádár bizonyos reményeket fűzött az új első titkár megválasztásához, remélte, hogy Dubček képes lesz kijavítani az egy évvel korábban bevezetett gazdaságirányítási reform hibáit és kordában tudja tartani a politikai változásokat sürgetők táborát is. Ha pedig ez sikerül, az összességében az 1968. január 1-jén bevezetett magyar reformoknak is kedvező nemzetközi környezetet teremt.

12 MNL OL, M-KS 288. f. 5/445. ő. e.

13 Uo.

14 NA, KSČ-ÚV-02/1. sv. 60. a.j. 67/kinf10.

15 MNL OL M-KS 288. f. 47/743. ő. e.

16 Uo.

17 A segítségnyújtásról lásd: Bencsik–Mitrovits, 2018. 401–530.

„...vegyék nagyon komolyan a mi 1956-os ellenforradalmi tapasztalatainkat!”

Az első komoly problémát a CSKP KB április 5-én elfogatott akcióprogramja jelentette, amelyről Dubček már a februári találkozón is beszélt, s amit március folyamán megkaptak a szocialista országok vezetői, így Kádár is. A Varsói Szerződés tagállamainak vezetői – elsősorban Walter Ulbricht, Władysław Gomułka és Leonid Brezsnyev – úgy döntöttek, hogy az akcióprogram olyan radikális változtatásokat tartalmaz, amelyeket nem engedhetnek meg, így március 23-ára Drezdába hívták a pártvezetőket tanácskozásra. A csúcstalálkozó összehívásának másik okául a Novotný – aki január óta továbbra is köztársasági elnök maradt – esetleges eltávolításáról szóló hírek szolgáltak.¹⁸

Az MSZMP Politikai Bizottsága március 19-én tárgyalt az ügyről. Kádár megállapította, hogy *„a csehek nem különösebben igénylik ezt a találkozót mostanában. Ami engem illet, majd ha üzen Dubček elvtárs, fogunk találkozni.”* A PB többi tagja szerint sem lenne célszerű egy ilyen összejövetelt megrendezni Drezdában. Az volt az általános vélemény, hogy a magyar delegáció egyfelől úgysem tud hatást gyakorolni Ulbrichtre és Gomułkára, és a csehszlovákoknak sem hiányzik az egész, így csak árthat. Másfelől pedig három-négy nappal a CSKP KB plénuma – amelyen az akcióprogramot elfogadni szándékoztak – előtt már úgysem lehet érdemi befolyást gyakorolni, hogy a csehszlovákok változtassák meg politikájukat. Lényegében csak terhet tennének Dubčekre, aminek semmi értelme nincs a jelenlegi belpolitikai helyzetben, sőt kifejezetten káros lenne. Fehér Lajos pedig azzal állt elő a PB ülésén, hogy egyetlen jó kimenetele lehet az egésznek, ha *„a megjelent felek teljes erkölcsi súllyal támogatják Dubček elvtársat”*. Kádár végül úgy összegzett, hogy *„mi Csehszlovákia belső helyzetébe nem avatkozunk, s semmiféle határozatot nem ajánlunk (...), mondjuk azt Brezsnyev elvtársnak, hogy a találkozót különösebb lelkesedés nélkül és némi aggályoskodással ugyan, de támogatjuk (...), nem lehet beavatkozni a cseh belső helyzetbe, ugyanakkor támogatni kell az ottani kibontakozást. (...) mi csak azt a nótát fújhatjuk: belső helyzetükbe bele nem avatkozunk, ugyanakkor szolidárisak vagyunk a CSKP-val, a cseh kormánnyal, a cseh rendszerrel.”*¹⁹

Kádár még aznap este megüzente telefonon Brezsnyevnek, hogy *„a mi Politikai Bizottságunk vegyes érzésekkel fogadta a találkozáshoz vonatkozó javaslatot, mert nem sok pozitívum várható tőle, és számolni kell negatív csehszlovák és nemzetközi értelmezéssel és visszhanggal”*.²⁰

Az MSZMP vezetése elszámította magát. Antonín Novotný engedve a rá nehezedő politikai nyomásnak, március 20-én lemondott államfői tisztségéről. Másnap, március 21-én ülésezett az SZKP KB Politikai Bizottsága, amelyen a Brezsnyev diktálta irányvonal győzedelmeskedett. Ezen az ülésen úgy döntöttek, hogy konkrét

18 A tanácskozás összehívásának háttéréről lásd: Békés, 2008; Huszár, 1998. 26–33. Brezsnyev több héten keresztül győzködte Kádárt a találkozó szükségességéről, aki pedig igyekezett tompítani a feszültséget. Drezdát végül Dubček javasolta mint „semleges helyszínt”.

19 MNL OL, M-KS 288. f. 5/451. ő. e.

20 MNL OL, M-KS 288. f. 47/743. ő. e.

lépéseket tesznek a csehszlovákiai reformfolyamatok megakadályozására.²¹ Többek között elhangzott az a vád, hogy nem a CSKP KB irányítja az eseményeket, hanem „a Smrkovskýk, a Šikek és más sértett emberek. Látható, hogy szilárdan eltökélték (...) Novotný, Lenárt és Lomský elvtárs, valamint a Szovjetunió néhány más, jó és őszinte barátjának felmentését. (...) a gyűléseken ezek a Smrkovskýk, Šikek és mások most nyíltan beszélnek magánvállalkozásokról, a fejlődés önálló csehszlovák útjáról. (...) Egyszóval az események a párt ellen, a CSKP KB ellen fordultak.”²² A szovjet párt főtitkára le is vonta a súlyos következtetéseket: „E kérdés megoldásának minden esetére részletesebben végig kell gondolnunk az intézkedéseket, beleértve a kérdésnek a magyar eseményekéhez hasonló megoldásának lehetőségét is.” Éppen ezért jegyezhette meg az ülésen Alekszandr Selepin, hogy Drezdában „Kádár beszéljen a cseheknek a magyar eseményekről, az hasznos lesz”. Alekszej Koszigin, a Minisztertanács elnöke is az ötvenhatos magyar megoldásra utalt, amikor arra hívta fel a figyelmet, hogy „új erőket kell találnunk, amelyekre támaszkodhatnánk”. Kirill Mazurov első miniszterelnök-helyettes pedig kijelentette, hogy „nem csak nekünk kell elszánnak lennünk, nem kell majd visszafognunk sem Ulbrichtot, sem Gomulkát. S elvi álláspontunk nemcsak a csehek számára lesz hasznos (...), hanem minden jelenlevő számára. A jövő számára is fontos.”

Ilyen előzmények után ült össze a szovjet, a keletnémet, a lengyel, a magyar, a bolgár és a csehszlovák párt vezetése 1968. március 23-án Drezdában, ahol a házigazda Walter Ulbricht azonnal felszólította Dubčeket, hogy számoljon be a csehszlovák belpolitikai fejleményekről. Ezt követően azonban nem úgy alakultak az események, ahogy két nappal korábban az SZKP PB ülésén elhatározták. A CSKP vezetése – nemcsak Dubček, Jozef Lenárt és Drahomír Kolder, hanem a szovjetbarátnak tekintett Vasil Biľak is – összezárt, és lényegében megvédte a csehszlovák folyamatokat. Gomulka harcias beszédet tartott, amelyben kijelentette, hogy az „ellenforradalom szabadon jár” Csehszlovákiában, Brezsnyev pedig az SZKP PB ülésén is megfogalmazott kritikákat mondta el a CSKP reformszárnyával kapcsolatosan.

Kádár hozzájuk képest visszafogott volt, s inkább a csehszlovákok támogatójaként lépett fel a harcias keletnémet és lengyel vezetőkkel ellentétben. Először is megköszönte Dubček beszámolóját, majd kijelentette, hogy ami a csehszlovák párt belső életét illeti, „a döntéshozatal joga a csehszlovák elvtársakat illeti, és természetesen nem akarunk és végső soron nem is tudunk beavatkozni ebbe”.²³ Másfelől pedig megjegyezte, hogy „bármelyik szocialista országban zajló jelentős események közvetlenül összefüggenek a többi szocialista ország belügyeivel”. A tézisből vezette

21 Pihoja, 2000. 276.

22 Az ülésről készült jegyzőkönyvet hosszasan idézi magyarul: Huszár, 1998. 42–50.

23 Kádár drezdai felszólalását majdnem teljes egészében közli: Vondrová–Navrátil, 1995. 96–99., a lengyel fél által készített feljegyzést közli: Garlicki–Paczkowski, 1995. 53–54. Magyar részről nem készült feljegyzés, a drezdai tanácskozást követő április 2-i MSZMP PB-ülésen Kádár mindössze három mondatot szolt saját megnyilvánulásáról. Ugyanakkor rendelkezésre áll Kádár egyoldalas kézzel írt vázlata: MNL OL, M-KS 288. f. 47/743. ő. e. Huszár Tibor könyve írásakor (1997–1998) nem ismerte a már korábban publikált cseh és lengyel nyelvű forrásokat, így azokat nem is használta fel. Lásd: Huszár, 1998. 50–59.

le azt a következtetést, hogy „*muszáj kölcsönösen támogatnunk egymást és együttműködnünk*”, ezért hangsúlyozta, hogy a magyar vezetés szolidáris a jelenlegi csehszlovák vezetéssel. Hogy az öt párt segíteni tudjon a CSKP-nak, ahhoz pontos információkkal kell rendelkezniük arról, hogy mi is történik Csehszlovákiában. Kádár meg akarta magyarázni, hogy miért is van szükség erre a csúcstalálkozóra, ugyanakkor mondataiból érződik, hogy enyhíteni akarta a csehszlovákok azon érzetét, hogy itt most egy kvázi „bíróság” elé állították.

Ezt követően Kádár – az SZKP PB-ülésen elhatározottaknak megfelelően – az 1956-os magyar tapasztalatokról beszélt. Hangsúlyozta, hogy a magyar párt eddig semmilyen körben nem használta az „ellenforradalom” kifejezést a csehszlovák folyamatokkal kapcsolatban. Ennek az az oka, hogy a magyar vezetés szerint a jelenlegi csehszlovák helyzet nagyon hasonlít az 1956. februártól október végéig tartó magyar folyamatokra, „*amikor az még nem volt ellenforradalom (...). Nálunk, Magyarországon egészen október 23-ig nem léptek fel nyíltan semmilyen ellenforradalmi elemek.*”²⁴ Nagy Imrével kapcsolatban pedig elmondta, hogy „*ez az ember nem volt semmilyen ügynök, és egyáltalán nem volt ellenforradalmár abban az értelemben, hogy fel akarta volna számolni a szocializmust Magyarországon. (...) Ellen-séggé csak 1956. október 25-én vagy 26-án vált, amikor a harc logikája a másik oldalra, az ellenséges táborba sodorta őt, ahonnan nem látott már visszautat.*”

Kádár ezen megjegyzése azért is érdekes, mert az MSZMP KB 1956. december 5-én elfogadott határozatában az „októberi ellenforradalmi események” kiváltó okai között az szerepel: „*Nagy Imre és legközelebbi társai, abból a célból, hogy erőszakos úton megragadják a hatalmat és megdöntsék a Magyar Népköztársaságot, 1955 decemberében titkos államellenes szervezkedést hoztak létre.*”²⁵ Elmentmondott tehát saját belpolitikai célra szolgáló tézisének azért, hogy megvédje a csehszlovákiai folyamatokat az ellenforradalmi vádtól, ugyanakkor figyelmeztetett is: „*Az ilyen események bármelyikünkben csinálhatnak Nagy Imrét.*”²⁶ Ez jelzés volt Dubček és a csehszlovák vezetés számára, hogy értsék és tudják, hol az a határ, ahonnan már nincsen visszaút. Figyelmeztetett arra is, hogy a párt vezető szerepének érvényesítéséhez szükséges a Központi Bizottság egysége. „*A lenini pártnak ilyen a vezetése. Ha nincs ilyen vezetés, akkor komoly hibák egész sora keletkezik, és a párt szét lesz verve. (...) Platform kell. Az adott helyzetben szükséges a Központi Bizottság és az Elnökség egysége.*” Kádár zárszavában szokatlan módon egy felhívással fordult a csehszlovák vezetéshez: „*Eltársak, vegyétek nagyon komolyan a mi 1956-os ellenforradalmi tapasztalatainkat: mert mi a vérünkkel fizettünk meg érte.*”²⁷

Drzedában végül nem került sor nyílt szakításra, Brezsnyev és a szovjet vezetés a korábbi határozatával ellentétben végül teljes bizalmáról biztosította „a csehszlovák testvérpártot”. A csehszlovák belügyekbe való nyílt beavatkozást elhalasztották. Kádár és a magyar delegáció pedig még azt is elérte, hogy a tanácskozás-

24 Lásd: Vondrová–Navrátil, 1995. 97–98.

25 Lásd: A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai, 1964. 13–17.

26 Ezt a mondatot a lengyel fél is lejegyezte a megbeszélésről készült jegyzetében, lásd: Garlicki–Paczkowski, 1995. 53.

27 Vondrová–Navrátil, 1995. 98–99.

ról kiadott kommuniké az eredeti szovjet tervszel szemben egy kompromisszumos megoldást tartalmazott.²⁸

A találkozó után köztársasági elnökké választották Ludvík Svobodát, majd április 5-én elfogadták a CSKP akcióprogramját. Személyi változtatásokra is sor került. Josef Pavel belügy-, Jiří Hájek külügy- és Martin Dzúr nemzetvédelmi miniszter lett. Teljes egészében – titkos szavazással (!) – újraválasztották a Politikai Bizottságot (Elnökséget) és a Titkárságot, beleértve Dubček személyét is, ami nagy legitimitációt biztosított számára. Moszkva rosszallását csökkenteni szándékozva kihagyták a vezetésből a gazdasági reformok atyját, Ota Šiket.

A szovjet vezetés azonban nem mondott le a nyomásyakorlásról. Május 4-én Moszkvába utazott a Dubček, Černík, Smrkovský és Bílak alkotta négyfős delegáció. Szovjet részről Brezsnyev, Podgornij és Koszigin fogadta őket. A csehszlovákok újra megvédték az országukban zajló reformokat és változtatásokat, egyedül Bílak fogalmazott meg kritikákat. A szovjetek közölték, hogy Ivan Jakubovszkij marsall, a Varsói Szerződés főparancsnoka előkészített egy törzsvezetési hadgyakorlatot Csehszlovákia területén. *„A Szovjetunió Kommunista Pártja véleménye szerint a Varsói Szerződés tagországai katonai egységeinek megjelenése felbátorítaná az »egészséges erőket«, magához térítené a Csehszlovák Néphadsereget, meghunyászkodásra készítené az ellenséget.”* A csehszlovák küldöttség egyetértett a tervvel. A találkozón a szovjetek világosan éreztették a CSKP delegációjával, hogy *„az események romlása esetén bizonyos körülmények között a Szovjetunió nem marad közömbös, s a szocialista Csehszlovákia megőrzése érdekében kész a legmesszebbmenő lépések megtételére.”*²⁹

Két nappal később a többi szocialista ország pártvezetője és miniszterelnöke is Moszkvába utazott, hogy Brezsnyev beszámoljon előttük a CSKP küldöttségével folytatott beszélgetésről. Kádár a drezdai felszólalásának megfelelő álláspontot képviselt, Ulbricht közbe is szólt, hogy *„nem fogunk most mindent megismételni, amit Drzedában elmondtunk”*.³⁰ Elismételte, hogy az MSZMP nem értékeli ellenforradalminak a csehszlovák reformokat. Továbbra is hangsúlyozta, hogy fegyveres erővel nem oldhatók meg a problémák. Arra is emlékeztetett, hogy 1956-ban a szovjet csapatok jelenléte *„jó ürügy volt”* az ellenforradalom kioltására.³¹ Kádár újra védelmébe vette Dubčeket, aki szerinte a múlt hibái ellen folytat harcot, tehát a jelenlegi helyzetért leginkább a Novotný-vezetés hibáztatható. Hangsúlyozta, hogy Csehszlovákiában kell lenni olyanoknak, akik igényt tartanak a segítségre. Dubček, Kolder és társai olyan helyzetben vannak, amilyenben még soha. Két fronton kell harcolniuk, egyfelől a múlt hibái, másfelől pedig *„a szocializmus ellenségei, az ellenforradalom ellen, az imperializmus ügynökei ellen”*. Koszigin egyszer félbe-

28 Huszár, 1998. 58–59.

29 Idézi: Huszár, 1998. 80–81.

30 Kádár teljes beszédét lásd: Vondrová–Navrátil, 1995. 201–205.

31 MNL OL, M-KS 288. f. 5/455. ó. e. Érdemes megjegyezni, hogy Kádár ezt a megállapítását nem ott és akkor találta ki. 1956. november 15-én, a forradalom leverése után 11 nappal hasonló gondolatokat osztott meg Viliam Široký csehszlovák miniszterelnökkel folytatott megbeszélésén is. Bencsik–Mitrović, 2018. 421–431.

szakította Kádárt, s megkérdezte tőle, hogy mi a véleménye a CSKP akcióprogramjáról. A magyar pártvezetőt nem lehetett kizökkenteni gondolatmenetéből. Elmondta, hogy „az egy nagy nulla”. Mindenki azt használ belőle, ami tetszik neki.³² „Ez a programjuk egy általános szocialista kompromisszum.”

A Brezsnyev által javasolt hadgyakorlatot Kádár támogatta, „minél hosszabb, annál jobb. (...) A hadgyakorlatot meg kell tartani, és mi abban részt veszünk. De azt még el szeretném mondani, hogy a mi fő feladatunk az, hogy megerősítsük az egészséges magot a CSKP vezetésében, vagy ha ez a vezetés alkalmatlan, akkor kell ott találnunk más embereket, akiknek vezetniük kell a harcot.”³³

Kádár tehát két kérdésben továbblépett a drezdai álláspontján. Egyfelől bejelentette, hogy Magyarország részt vesz egy olyan hadgyakorlatban Csehszlovákia területén, amelynek egyértelműen politikai céljai vannak, és amely kimondottan befolyásolni szeretné a CSKP vezetésén belüli erőviszonyokat. Másfelől először jelentette ki, hogy más vezetést is el tud képzelni a CSKP-ban, mint a jelenlegi.

Dubček Budapesten

Május 29. és június 1. között zajlott a CSKP KB újabb plénuma, amelyen döntöttek arról, hogy összehívják a CSKP XIV. (rendkívüli) kongresszusát, amely majd új Központi Bizottságot választ. A csehszlovák társadalom polarizálódását és demokratizálódását figyelve, valamint az április végén lezajlott területi és járási gyűléseken történeteket látva egyértelműnek tűnt, hogy a jelen helyzetben összehívandó kongresszuson kiszorulhatnak a Központi Bizottságból azok a személyek, akikre Moszkva esetleg számíthat.

Mindennek tudatában a magyar pártvezetésnek fel kellett készülni a csehszlovák párt- és kormányküldöttség hivatalos budapesti fogadására és a magyar–csehszlovák barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási szerződés megújítására. Nem volt ez magától értetődő annak fényében, hogy már döntöttek arról, hogy a Varsói Szerződés tagállamainak részvételével hadgyakorlatot tartanak Csehszlovákia területén. Másfelől az 1949-ben aláírt korábbi szerződés csak 1969-ben járt volna le, és idő előtti megújításának nem csupán jogi, hanem szimbolikus jelentősége is volt. Mint láttuk, Kádár a februári magyar–csehszlovák találkozón még nem lelkesedett a szerződés idő előtti megújításának ötletéért. Annak a ténynek, hogy időközben megváltoztatta véleményét, komoly üzenetértéke volt. Elsősorban a többi szocialista ország vezetőjének üzent, hogy Magyarország a csehszlovák folyamatok ellenére nem csupán kiáll Csehszlovákia mellett, hanem a jelenlegi vezetéssel barátsági és szövetségi szerződést köt.

A Dubček és Černík vezette csehszlovák delegáció 1968. június 13-án érkezett Budapestre, s már az első napon hosszú megbeszélést folytatott a magyar

32 Kádár ezt a véleményét az akcióprogramról némileg más szavakkal, de Dubčeknek is elmondta a csehszlovák párt- és kormánydelegáció júniusi budapesti látogatásán (lásd lejjebb).

33 Vondrová–Navrátil, 1995. 204–205.

vezetőkkel.³⁴ A helyzetet bonyolította, hogy éppen ezen a napon jelent meg Osvald Machatka *Még egy évforduló* című cikke a *Literární listy*ben. Az írás Nagy Imre kivégzésének tizedik évfordulója alkalmából született, tartalmilag pedig szöges ellentéte volt annak, amit a kádári legitimációs ideológia és a propaganda terjesztett. A cikk elsősorban a csehszlovák olvasóknak szólt, konkrét utalásokkal a jelenre: „A totalitárius diktatúrát érintő bírálatának és humanista szocializmusfelfogásának köszönhetően Nagy Imre úgy jelenik meg előttünk, mint a demokratikus és nemzeti princípium jelentős képviselője a szocializmuson belül. (...) Már akkor, 1955-ben annak a manapság nálunk oly korszerűnek számító felfogásnak adott hangot, mely szerint a párt vezető szerepe nem érvényesülhet automatikusan, nem alapulhat szubjektív óhajokon, hanem folyamatosan a valós társadalmi befolyás mércéjét kell alkalmazni rá.”³⁵ Kádár nevének említését ugyan gondosan kerülte a cikk szerzője, de mindenki tisztában volt azzal, hogy Nagy Imre kivégzésében az MSZMP vezetője meghatározó szerepet töltött be. Kádár szóvá tette a cikket a csehszlovákok előtt, de nem a hivatalos megbeszélések során, hanem kötetlenebb formában, vacsora közben.³⁶ Láthatóan nem akart ebből az ügyből nagy botrányt kavarni.

A hivatalos megbeszéléseken Kádár szólalt meg először. Hosszasan beszélt a magyar belpolitikai helyzetről, majd áttért a magyar–csehszlovák kapcsolatokra, végül pedig a jelenlegi csehszlovák válságról fejtette ki véleményét. Kisebb kritikái megfogalmazása és aggodalmai mellett egyértelműen kijelentette, hogy az MSZMP részéről „alapvető bizalom és szolidaritás van” a CSKP iránt. Azt, „hogyan, mikor, miképpen, mi módon” oldják meg az előttük tornyosuló feladatokat, azt a csehszlovákoknak kell tudniuk. „Mindent helyeslünk, ami a szocializmust erősíti. Mit nem helyeslünk? Amiről úgy véljük, hogy gyengíti a szocializmus pozícióit”, hangoztatta Kádár.³⁷

Dubček hozzászólását azzal kezdte, hogy megköszönte a magyar pártvezetésnek a megértést és az egyetértést azzal, ami Csehszlovákiában történik. Ezt követően részletesen beszámolt az elmúlt időszak történéseiről, s végül egyértelműen kijelentette: „A különböző jobboldali, antiszocialista elemek nem határozzák meg és nem is határozhatják meg a dolgok menetét; éppen azért, mert januárban és a KB februári ülésén is egyhangúlag kimondtuk, hogy a párt vezető szerepét erősíteni kell, és ezt tartjuk a legdöntőbbnek. Egyöntetűen kimondtuk azt is, hogy támogatni fogjuk a kapcsolatokat, és nem engedünk a Szovjetunióval fennálló kapcsolatokból, nem engedjük megbontani a szocialista országokkal meglévő kapcsolatokat sem.”

A gazdasági és társadalmi átalakulás céljaival kapcsolatban Dubček fontosnak tartotta elmondani, hogy „nem akarjuk átvenni azt az öngazgatási rendszert, ami Jugoszláviában van a vállalatok irányítása terén”. Majd felvázolta, hogy a Nem-

34 A beszélgetés szó szerinti leírata megtalálható: MNL OL, XIX-J-1-j Csehszlovákia, 1968. év. 23. doboz. 001169/35. és 001169/36.

35 Magyarul G. Kovács László fordításában: Machatka, 2008. Az idézett mondatok innen származnak.

36 MNL OL, XIX-J-1-j Csehszlovákia, 1968. év. 23. doboz. 001169/44.

37 Kádár e megjegyzését tartalmazza a csehszlovák vezetés által készített jelentés is (NAČR, KSČ-ÚV-02/1. sv. 75. a.j. 101/9.), valamint a magyar fél által készített szó szerinti leírat is (MNL OL, XIX-J-1-j Csehszlovákia, 1968. év. 23. doboz. 001169/36.).

zeti Front átszervezésével szeretnék a kommunista párt vezető szerepét – közvetve – biztosítani a többi párt és a különböző szakmai érdekvégyesítő és társadalmi szervezetekben. *„Nem bármilyen demokráciáról van szó, nekünk szocialista demokrácia megvalósítása a célunk.”*

Rátérve a csehszlovák folyamatok szovjet értékelésére, Dubček elmondta, hogy az öt szocialista párt május 6-i moszkvai találkozója „egyáltalán nem segített nekik”. A Német Demokratikus Köztársasággal kapcsolatban megemlíttette, hogy folyamatosan azt követelik tőlük, vessék be a hadsereget. Ezt egyelőre elutasították, de végső soron Kádár „megnyugtatóására” kijelentette Dubček, hogy *„ami a dolgok lényegét befolyásolná, a szocialista vívmányokat támadná, vagy a szocialista hatalmat veszélyeztetné, abban az esetben kérem Önöket, Elvtársak, legyenek biztosak abban, hogy sem a kezünk, sem pedig a térdünk nem fog reszketni, ha ezek ellen fel kell lépünk. Legyenek biztosak abban, elég erőnk van ahhoz, hogy leszámoljunk velük, még akkor is, ha valaki esetleg külföldről próbálna a dolgokba beleavatkozni. (...) Szeretnénk, ha senki sem szervezne a hátunk mögött különféle dolgokat.”*

Kádár válaszában néhány felvetett problémára egyértelműen reagált. Szerinte a CSKP KB januári, februári és áprilisi plénümán elfogadott határozatok, beleértve a tisztújításokat és az akcióprogramot is, a CSKP belső ügye: *„Nekünk semmi más dolgunk nincs, mint tudomásul venni.”* A május végi plénummal kapcsolatban azt mondta: *„Amit nyilvános közléseiből ismerünk, az nálunk, a Politikai Bizottságunknál jó fogadtatásra talált.”* Nem talált Kádár kivetnivalót a rendkívüli kongresszus összehívásában sem. Kádár persze kritikát is megfogalmazott. Figyelmeztette a csehszlovák vezetést arra, hogy nem mindenki áll a szocializmus talaján, aki ezt magáról állítja. Mindezt egy hasonlattal világította meg az akcióprogrammal kapcsolatban: *„a közép-korban elég becsületes háborúk folytak, s mindkét fél ugyanarra a Bibliára hivatkozott”,* olyan ez, mint a *„virágos rét, mindenki megtalálja azt, ami neki tetszik”.* Ebből kifolyólag Kádár azzal számolt, hogy további konfliktusok lesznek. Megoldásukra azonban elsősorban politikai eszközöket javasolt: *„Amit politikai eszközökkel lehet megoldani, azt feltétlenül politikai eszközökkel kell megoldani.”*

E megfogalmazás azonban nyitva hagyta azt a kiskaput, amit maga Dubček is felvetett: eljőhet az idő, amikor erőszakkal kell leszámolni az ellenséggel. Kádár azonban nem csupán nem zárta ki ezt a lehetőséget, hanem egyértelműen biztatta is tárgyalópartnerét arra, hogy azokat, akik *„megsértik a szocialista törvényesség rendjét”,* tartóztassák le és büntessék meg. Kádár végül egy *„jó kívánsággal”* zárta le mondandóját: *„Mi odáig jutottunk, ameddig Önök remélhetőleg nem fognak eljutni sohasem, hogy tudniillik ágyúval kellett politizálnunk. Ez a végső volt. De a kérdéseket ezzel nem is tudtuk megoldani. A kérdéseket csak politikával tudjuk megoldani. De ahhoz, hogy politizálni lehessen, a feltételeket bizonyos vonatkozásban ágyúval kellett biztosítani.”*

A kétnapos látogatás alatt számos alkalommal került sor négyszemközti beszélgetésre is. Az egyik ilyen alkalommal Dubček előhozakodott a május 6-i moszkvai tanácskozással, amelyre őket nem hívták meg, illetve panaszkodott a készülő hadgyakorlatra is. *„Az bántja őt – mondotta –, hogy hátuk mögött csinálják a dolgokat. Indulatosan kezdte magyarázni, hogy most is kérése ellenére hadgyakorlatot*

tartanak Csehszlovákiában és 40 000 szovjet katonát küldenek oda hosszabb időtartamra, holott 1945 óta nem volt ilyen számú hadsereg Csehszlovákiában.” Kádár azzal próbálta csillapítani Dubček indulatait, hogy felhívta a szovjetek figyelmét „a szovjet hadsereg csehszlovákiai tartózkodásának veszélyeire, ami fölösleges nacionalista megnyilvánulásoknak alapja lehet”.³⁸

A csehszlovák párt- és kormánydelegáció elutazása utáni napon Új szerződés, régi barátság címmel jelent meg vezércikk a Népszabadság címlapján.³⁹ A június 14-én aláírt magyar–csehszlovák barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási szerződés első cikke leszögezte: „A szocialista internacionalizmus, az egyenjogúság, az állami szuverenitás és az egymás belügyeibe való be nem avatkozás elveinek alapján tovább erősítik a két állam népeinek sokoldalú együttműködését és egymásnak testvéri segítséget nyújtanak.”⁴⁰

Kádár nem volt könnyű helyzetben, de a csehszlovákok elégedetten távoztak. „A tárgyalások és megbeszélések őszinte, baráti légkörben, elvtársi nyitottsággal és kölcsönös megértésben zajlottak, minden tárgyalt kérdésben teljes egyetértés volt” – állt a CSKP KB Elnöksége július 3-i ülésére készített feljegyzésben.⁴¹ Elégedetten nyugtázták azt is, hogy a magyar vezetés teljes mértékben szolidáris a CSKP-val, a Csehszlovákiában zajló folyamatokkal, valamint hogy a magyar párt továbbra is kész segítséget nyújtani olyan formában, ahogy azt a csehszlovákok szükségesnek és fontosnak látják.

A Šumava hadgyakorlat

A magyar–csehszlovák csúcstalálkozón is szóba került, amit e körben mindenki tudott: a csehszlovák vezetők hazautazása után három nappal megkezdődött a Šumava fedőnévre keresztelt stratégiai-hadművelti parancsnoki és törzsvezetési gyakorlat Csehszlovákia területén. Ez volt az a hadgyakorlat, amelyet a május 4-i szovjet–csehszlovák találkozáson Brezsnjev elfogadtatott Dubčekkel, illetve két nappal később a moszkvai „ötök” találkozáján a Varsói Szerződés többi tagállamával.

A Varsói Szerződés tagállamai közül a Szovjetunió, Csehszlovákia, Lengyelország, a Német Demokratikus Köztársaság és Magyarország vett részt benne.⁴² A hadgyakorlat lezárulása után a magyar honvédelmi miniszter által készített jelentés nem rejtette véka alá, hogy a gyakorlat célja, tartalma, lefolyása és levezetésének módszere magán viselte a létrejöttét inspiráló helyzet ellentétes megítélésének jegyeit. „Emiatt a gyakorlat során feszült, ideges, ellentmondásos légkör alakult ki,

38 MNL OL, XIX-J-1-j Csehszlovákia, 1968. év. 23. doboz. 001169/44.

39 Népszabadság, 1968. június 16.

40 Lásd: 1969. évi I. törvény a Magyar Népköztársaság és a Csehszlovák Szocialista Köztársaság között Budapesten 1968. június 14-én aláírt Barátsági, Együttműködési és Kölcsönös Segítségnyújtási Szerződés törvénybe iktatásáról.

41 NACR, KSČ-ÚV-02/1. sv. 75. a.j. 101/9.

42 HL MN, 1968 – Zala, 4. doboz, 8. ő. e. Czinege Lajos honvédelmi miniszter jelentése az MSZMP Politikai Bizottsága számára.

melyben elsősorban a csehszlovák házigazdák és a gyakorlatot vezető szovjet elvtársak által képviselt eltérő nézetek csaptak össze.” Nem volt ebben semmi meglepő, hiszen a Šumava hadgyakorlat – amellet, hogy a célja eleve a csehszlovák belpolitikai helyzet befolyásolása volt – az ország bűjtatott katonai megszállását jelentette. Ezt tartalmazta lényegében Czinege Lajos honvédelmi miniszter jelentése is: „Felhasználni a rendkívüli méretű, hadászati-hadműveleti gyakorlatot arra, hogy a többnemzetiségű seregtesttörzsek további tapasztalatokat szerezzenek a hadműveletek tervezésében, szervezésében, vezetésében, az együttműködésben.” Többek között e „célkitűzések vezethették a gyakorlatvezetőséget is, amikor meghatározta a gyakorlat méreteit (a résztvevők számát illetően), az időtartamát (minél hosszabb legyen), annak tartalmát (hatalmas ellenséges és saját erők becsoportosítása Csehszlovákia ellen, illetve védelmére), valamint levezetésének módszerét is. A gyakorlat során a szovjet hadvezetőség abból indult ki, hogy Csehszlovákiában ellenforradalmi – vagy ellenforradalom előtti – helyzet van. A párt és a kormány nem egységes, eltűri az ellenforradalmi és szovjetellenes propagandát és szervezkedését. Az államvédelem nem harcol a belső reakció ellen. A hadgyakorlat során az is szóba került, hogy a szovjet hadsereg számít azokra a belső erőkre, akik a KB-ülésein Dubček ellen szavaztak (39 fő), őket szerették volna bátorítani a nyílt fellépésre. Ezzel együtt a csehszlovák katonai vezetést folyamatosan kiszorították a hadgyakorlatból, amit ők rossz néven vettek.” A szovjetek „sem a gyakorlat céljáról, kezdetéről, befejezéséről, elgondolásáról, levezetési tervéről, egyes mozzanatainak időpontjáról, a Csehszlovákia területére érkező csapatok, törzsek mennyiségéről” nem adtak tájékoztatást nekik. A csehszlovák hadvezetés egyre idegeesebben követelte a fenti információkat, amire a szovjetek válasza az volt, hogy „a szovjet csapatok, katonai szervek jelenléte annak idején csak Nagy Imrének jelentett problémát, Kádár elvtársnak nem, és egyre gyakrabban voltak párhuzamot a csehszlovák események és az ötvenhatos magyar forradalom között”. Czinege Lajos arról is beszámolt, hogy Ivan Konyev marsall és Andrej Grecsko marsall, szovjet honvédelmi miniszter május első felében tett látogatása „olyan rossz hangulatban folyt le, hogy a politikai vezetés ezt enyhíteni akarva beleegyezését adta a gyakorlat megtartásába anélkül, hogy részletesebben körülhatárolták volna annak méreteit, tartalmát, időtartamát”.

Mindezen körülmények között a magyar hadvezetés nemigen kezdeményezett semmit, inkább megfigyelő szerepkörbe helyezte magát. Úgy értékelték, hogy a szovjet főparancsnok magatartása nemkívánatos irányba befolyásolta a helyzetet, „ami a gyakorlat értékelésének idejére már szinte drámai szituációkhoz vezetett”. Ugyanakkor úgy tűnik, hogy a magyar fél még mindig nem volt tudatában annak, hogy mi a valódi helyzet, mi a valódi szovjet szándék. Még azt is felvetették, hogy e hadgyakorlat negatív tapasztalatait leszűrve tegyenek majd javaslatot arra a Varsói Szerződés megfelelő fórumain, hogy a jövőben pontosan szabályozzák a tagországok területén lefolytatandó közös hadgyakorlatok levezetésével összefüggő kérdéseket. A jelentést pedig a következő felvetéssel zárták: „A 20 nap alatti élmények hatására és az ügyért való felelősségérzet alapján bátrak vagyunk azt javasolni, hogy valamilyen elfogadható módon juttassuk a szovjet párt és kormány vezetői tudomására, hogy egyes szovjet katonai vezetők gyakori apolitikus, tapintatlan és

sértő magatartása objektíve árt a Szovjetunió tekintélyének, a Varsói Szerződés egységének.”⁴³

A Csehszlovákia területén folytatott Šumava hadgyakorlatban 23 721 katonára, 6344 gépjármű, 279 tank, valamint 87 repülő és helikopter vett részt. Ha ehhez hozzávesszük az NDK, Lengyelország, Magyarország és a Szovjetunió területén gyakorlatozókat, akkor összesen 30–40 ezer fő.⁴⁴ A Magyar Néphadsereget az 5. hadsereg és a 11. harcoksihadosztály törzse képviselte, összesen mintegy 800 fővel és 260 gépkocsival.⁴⁵ A magyarok tehát a Csehszlovákia területén hadgyakorlatozók létszámának csupán 3,37 százalékát tették ki. A hadgyakorlat alatt Czinege Lajos honvédelmi miniszter találkozott csehszlovák kollégájával, Martin Dzúrral és Ludvík Svoboda államfővel is, miközben Ivan Jakubovszkij marsall több alkalommal is ürügyet talált arra, hogy ne találkozzon a magyar miniszterrel. A hadgyakorlat végül július 2-án ért véget. A magyar résztvevők másnap elhagyták az országot.⁴⁶

Ebben az időpontban Kádár János már Moszkvában tartózkodott, mivel a magyar párt- és kormányküldöttség élén 1968. június 27. és július 4. között hivatalos látogatást tett a Szovjetunióban, ahol magától értetődően az egyik legfontosabb téma a csehszlovák helyzet értékelése volt. A szovjetek sokat panaszkodtak a csehszlovákokra: „folytatódik a jobbratolóadás”, „élesednek a rendszerellenes támadások”, „mind jobban felbátorodnak az ellenforradalmi erők”, eközben a csehszlovák vezetés „nem elemzi a helyzetet, lebecsüli a veszélyeket”, Dubček „a kemény fellépést azzal veti el, hogy annak még nem jött el az ideje”. Támadták – s ezzel Kádár is egyetértett – a június 27-én, Ludvík Vaculík tollából megjelent *Kétezer szó*⁴⁷ című írást.

Miután a magyar küldöttség elhagyta Moszkvát, július 2-án ülésezett az SZKP PB is, amelyen Brezsnyev beszámolt a Kádárral folytatott megbeszélésekről. Hivatalosan ezen a napon fejeződött be a Šumava hadgyakorlat is, legalábbis a magyarok számára. Az ülésen a szovjet főtitkár azt állította a PB-tagok előtt, hogy „Kádár elvtárs azt mondta, hogy nyilván el kell foglalni Csehszlovákiát”.⁴⁸ Brezsnyev kijelentése – amennyiben valóban így hangzott el – teljesen valószerűtlen állítást tartalmaz. Kádár addigi megnyilatkozásai és tettei ennek éppen az ellenkezőjét bizonyították, ahogy a Šumava hadgyakorlatban játszott magyar szerep is. Az is valószínű, hogy éppen a hadgyakorlat alatt – bizonyos információi már lehettek Kádárnak az ott történekről – tegyen egy ilyen, az addigi – és mint látni fogjuk, a

43 A fenti idézeteket tartalmazó jelentést Oláh István vezérőrnagy, honvédelmi miniszterhelyettes és Szűcs Ferenc vezérőrnagy, vezérkari főnök helyettes készítette, majd Czinege Lajos nyújtotta be a PB számára.

44 Povolný, 2018. 107.

45 HL MN, 1968 – Zala, 4. doboz, 8. ő. e.

46 A szovjet erők kivonása nem volt ilyen egyszerű történet. Jakubovszkij marsall a csehszlovák vezetés többszöri kérésére sem árulta el, hogy a szovjet haderőket mikor vonják ki Csehszlovákia területéről. Dzúr honvédelmi miniszter július 4-én, Černík miniszterelnök pedig 11-én írt Jakubovszkijnak az ügyben, de mindkét levél válasz nélkül maradt. Černík még a július 29. és augusztus 2. között lezajlott ágcsernyői találkozón is feltette a kérdést Brezsnyevnek, hogy miért vannak még szovjet egységek Csehszlovákia területén. Povolný, 2018. 108–109.

47 Ludvík Vaculík írása a *Literární noviny* című irodalmi és közéleti hetilap 1968. június 27-i számában jelent meg először *Dva tisíce slov* címmel. Magyarul lásd: Vaculík, 2008.

48 A szovjet dokumentumot idézi: Huszár, 1998. 145.

későbbi – politikájával szöges ellentétben lévő kijelentést. Inkább az történhetett, Brezsnyev az SZKP PB még ingadozó tagjait szerette volna meggyőzni azzal, hogy már Kádár is az intervenció pártján áll. A szovjet vezetés ugyanis nem igazán akarta kivonni a hadgyakorlatra bevonult katonai egységeit. A katonai vezetés ugyanis már az 1950–1960-as években is tett kísérletet arra, hogy a Csehszlovákia területére telepített nukleáris bázisok védelmében szovjet haderőt állomásoztasson. Másfelől pedig a NATO elleni haditervek készítésében mindig problémát jelentett, hogy a szovjet hadsereg nem volt jelen Csehszlovákiában.⁴⁹

„Az utak elválnak...” A megszállás előkészítése

A *Kétezer szó* című politikai manifesztum jó ürügy volt arra a szovjeteknek, hogy elhúzzák csapataik kivonását, valamint arra is, hogy újra összehívjanak egy „hatpárti” csúcstalálkozót. Ezúttal Varsó volt a kijelölt helyszín. A CSKP vezetése Dubčekkel az élen Drezdába (március 23.) annak idején elment, Moszkvába (május 6.) nem hívták meg, amit rossz néven vett, Varsóba pedig már nem akart elmenni. Ehelyett a varsói tanácskozás előtti napon, július 13-án este Révkomáromban Dubček újra találkozott Kádárral.⁵⁰ Másnap hajnalban, július 14-én Kádár János és Fock Jenő Varsóba utazott. Kíséretükben volt Erdélyi Károly külügyminiszter-helyettes és Sebestyén Ferenc vezérőrnagy is.⁵¹ Utóbbi jelenléte arról tanúskodik, hogy a magyar fél számított arra, hogy Varsóban akár katonai kérdések is napirendre kerülhetnek. Ezt támasztja alá az MSZMP PB július 12-én tartott ülése is. A hozzászólásokból egyértelműen kitűnik, hogy miről volt szó. A PB-tagok azonban egyetértettek abban, hogy a magyar delegációnak közvetítő szerepet kell játszania, valamint hogy „a katonai beavatkozás politikai kárt” okoz, „ne támogassuk a katonai akciót”, „az eddigi álláspontunkat képviseljük”, a „katonai beavatkozás hiba”.⁵²

Kádárnak is szüksége volt arra, hogy Dubčekkel beszéljen; tekintve hogy addig következetesen védte a csehszlovák folyamatokat a többi párttal szemben, most úgy érezte, hogy Dubček cserbenhagyja őt a többiek előtt. Kádárnak sem

49 Mark Kramer szerint Csehszlovákia területére a szovjet katonai vezetés régóta szerette volna betelepíteni saját egységeit. Csehszlovákia „elfoglalása” tehát régi szovjet vágy volt (Kramer, 1993). A Šumava hadgyakorlat erre jó alkalmat kínált, érthető tehát, hogy nem igazán akarták kivonni a szovjet katonai vezetők a már „legálisan” Csehszlovákiában tartózkodó katonáikat. Brezsnyevet láthatóan meggyőzték a katonai-stratégiai cél jelentőségéről, így neki kellett a PB-tagokat is rábeszélni.

50 Vasil Bílak és Štefan Sádovský ugyanezen a napon Balatonaligára utaztak. Sajnos jelenleg nem áll rendelkezésre sem magyar, sem szlovák, sem cseh forrás arról, hogy kivel találkoztak és miről folytattak megbeszélést. Érkezésükről csupán egy feljegyzés tanúskodik: MNL OL, XIX-J-1-u, Miniszter és miniszterhelyettesi iratok (Erdélyi Károly iratai) 17. doboz. Megkockáztatjuk az állítást, hogy a két csehszlovák vendég Kádár Jánossal találkozott Balatonaligán. Bílak volt ugyanis a CSKP KB Elnökségében az egyetlen, aki támogatta a varsói tanácskozáson való részvételt. Lásd: Jašek, 2017. (A könyvet bemutató recenziót lásd a *Világtörténet* e számában.) Bílak egyébként július 6-án Aczél Györggyel is találkozott, akinek elmondta, hogy a *Kétezer szó* azt a határt jelentette, „amikor a pártnak határozottan, akár adminisztratív eszközök igénybevitelével is fel kellett volna lépnie az ellenséges erőkkel szemben”. MNL OL, M-KS 288. f. 47/743. ó. e.

51 MNL OL, XIX-J-1-u, Miniszter és miniszterhelyettesi iratok (Erdélyi Károly iratai) 17. doboz.

52 MNL OL, M-KS 288. f. 47/743. ó. e.

tetszett a Kétezer szó, de még inkább felháborította az a cikk, amely a csehszlovák sajtóban jelent meg Nagy Imre kivégzésének 10. évfordulója alkalmából. De a legnagyobb probléma mégsem ez volt, hanem a CSKP távolmaradása a varsói tanácskozásról, legalábbis Kádár szempontjából. A négyszemközti megbeszélésen mint ha Kádár lett volna az idegesebb, mert tudta, hogy Varsóban egyedül marad álláspontjával, és sokadszorra már nem védheti meg a csehszlovák reformokat, nem állíthatja hitelesen, hogy a CSKP vezetése továbbra is baráti viszonyt szeretne ápolni a Szovjetunióval. Nem védhette meg Dubček helyett a Kétezer szót sem, és tudomása volt arról, hogyan zajlott-zajlik a Šumava hadgyakorlat. Emellett arról is tudott már, hogy a szovjetek a hadgyakorlat folytatását már előkészítették. Ismerte azt a levelet – mivel folytak az előzetes egyeztetések, és Kádár is megtette észrevételeit –, amelyet majd Varsóban el fognak fogadni, és amely minden korábbinál erősebben ítéli el a csehszlovák folyamatokat, illetve előrevetíti a „segítségnyújtást” is. Nemrég járt Moszkvában, és ha addig kétségei lettek volna a szovjetek álláspontjáról, azok ekkor biztosan eloszlottak. Azt is tudta, hogy a varsói tanácskozás összehívásának az elsődleges célja éppen az, hogy a dubčeki vezetést választó elvé állítsa: amennyiben részt vesznek a tanácskozáson, az annak a jele, hogy el tudnak szakadni a reformszárnnytól, amennyiben nem, úgy a szovjet vezetés a továbbiakban nem számol velük.

Kádár tehát a legfontosabbnak azt tartotta, hogy meggyőzze a CSKP vezetését: vegyen részt másnap a varsói összejövetelen. Vele ellentétben Dubček nem értette meg teljesen, hogy miről szól a varsói tanácskozás, részben azért sem, mert nem rendelkezett azokkal az információkkal, amelyekkel Kádár. A négyórás megbeszélésen továbbra is jónak látta Csehszlovákia belső helyzetét. A Kétezer szó című felhívás jelentőségét elbagatellizálta, az adminisztratív fellépést elutasította. Panaszként említette, hogy a többi szocialista párt vezetői (a „testvérpártok”) nem értik a csehszlovákiai helyzetet, ezért ők inkább a kétoldalú találkozók keretében magyaráznák el azokat. Ekkor egy pillanatra mintha Dubček előtt is felsejlett volna egy lehetséges tragikus végkimenetel, ugyanis azzal érvelt a tanácskozással szemben, hogy nem lehet addig közös álláspontot kialakítani, amíg „az egyes pártokkal (NDK, bolgár stb.) nem tisztázták, ellenforradalom van? Mert így csak katonai rendszabályokról lehet tárgyalni és határozni.” Ezzel együtt Kádárnak is elpanaszolta, hogy a szovjet katonák még mindig Csehszlovákiában vannak, és nem tudni, mikor hagyják el az országot.⁵³

Mindezek után Kádár János egyértelműen megmondta Alexander Dubčeknek, hogy mi a helyzet: *„A többoldalú találkozóra vonatkozó meghívás visszautasítása a legnagyobb hiba, amit január óta elkövettek. Ez gyökeresen megváltoztatta a hat párt viszonyát. Súlyos helyzet állt elő, s hogy mi lesz, senki sem tudja megmondani. (...) Ha a CSKP vezetése visszautasítja a többoldalú találkozón való részvételt, akkor az utak elválnak, s akkor kívül, hova fognak ők menni? A varsói találkozóról történt*

53 Uo.

távolmaradással szembekerültek saját korábbi álláspontjukkal, nehéz helyzetbe hozták a magyar pártot is.”⁵⁴

Kádár elmondása szerint Dubčeket és Černíket meglepte ez az egyértelmű álláspont. „Úgy tűnik, akkor döbbsentek rá, hova jutottak. A beszélgetés e fázisában mindketten összetörtek, könnyeztek.”⁵⁵ Vergődés közben azt mondták: látják, hogy számukra minden ajtó bezárult.”⁵⁶ Dubček azon kérdésére, hogy miért olyan sürgős most összejönni a pártvezetőknek, Kádár kérdéssel válaszolt: „Nem ismeritek, kikkel álltok szemben?”⁵⁷

És igaza volt Kádárnak, mivel a július 15-i varsói ötpárti tanácskozáson valóban elváltak az utak, s valóban bezárultak az ajtók. Végső soron Kádár is feladta korábbi álláspontját. Persze nem azonnal. A magyar pártvezető az első felszólalásában hivatkozott a drezdai és a moszkvai tanácskozásokon kifejtett álláspontjára, bár hozzátette, hogy jelenleg sokkal rosszabb a helyzet, mint azokban az időkben. A kulcskérdés azonban továbbra is az volt, hogy ellenforradalom van-e Csehszlovákiában. „Arról van-e szó, hogy az egész folyamatot lehet-e globálisan ellenforradalomként meghatározni. Ha pozitívan válaszolunk erre a kérdésre, akkor az más következtetéseket fog követelni.” Kádár azonban nem mondta ki, hogy ellenforradalom van: „A mi meggyőződésünkben jelenleg az események egy jugoszlávhoz közelítő politikai rendszer kialakításának irányába fejlődnek, de az események fejlődésének egy következő fázisa kialakítja egy polgári berendezkedés restaurációjának veszélyét.” Tehát ellenforradalom nincs, de nagy esélye van annak, hogy hamarosan kialakuljon. Kádár ennek megfelelően újra politikai megoldást javasolt: „A harcot el kell kezdeni, és ez főleg politikai harc” legyen. Másfelől arra is figyelmeztetett, hogy olyan lépéseket lehet csak megtenni, amelyet minden párt – beleértve a nyugat-európai pártokat is – és minden társadalom támogat.⁵⁸ Ezzel lényegében elvetette a katonai beavatkozást.

Kádárt Walter Ulbricht követte a felszólalók sorában, aki lényegében neki támadt a magyar pártvezetőnek: „Megdöbbsentett az az elemzés, amit itt Kádár elvtárs előadott. Hiszen tudni kell, Kádár elvtárs, hogy itt nem csak Csehszlovákiáról van szó. Kádár elvtárs amellett van, hogy ott revizionista erőkkal van dolgunk. Nem értek ezzel egyet. Itt ellenforradalmi erőkről van szó. (...) Nem tudom, Kádár elvtárs, vajon Önök mindezt nem látják? Nem látják, hogy az imperializmus a következő csapását

54 MNL OL, M-KS 288. f. 5/462. ó. e.

55 Kádár beszámolója az MSZMP PB 1968. július 15-i ülésén. Lásd: MNL OL, M-KS 288. f. 5/462. ó. e. Kádár két nappal később Varsóban is beszámolt a csehszlovák vezetők lelkiállapotáról: „Csak a tárgyalás közben fokozatosan kezdtek tisztába kerülni a helyzet komolyságával, és összetörtek. Különösen Dubček, aki egyszerűen még beszélni sem tudott. Mindketten sírtak.” Garlicki–Paczkowski, 1995. Magyar fordításban közli: Földes, 2015. II. 281.

56 A CSKP KB Elnöksége számára készített jelentés szerint a mondat úgy hangzott: „Ha a találkozót holnap reggel összehívják, akkor bezárulnak az ajtók a mi javaslataink előtt.” Vondrová–Navrátil, 1995. 304.

57 Szó szerint a dokumentumban: „Nieznaťte partnery?” Vondrová–Navrátil, 1995. 303. Zdeněk Mlynář visszaemlékezése szerint Kádár ezt három nappal a katonai beavatkozás előtt, augusztus 17-én kérdezte meg Dubčeket: „Mondja, Önök valóban nem tudják, kivel van dolguk?” (Mlynář, 1989. 147.) A dokumentumok alapján azonban úgy tűnik, hogy ez a kérdés már július 13-án, a varsói tanácskozás előtt elhangzott.

58 Lásd: Földes, 2015. II. 282–285.

Magyarországra fogja mérni? Mert mi látjuk, hogy az imperialista központok már ma a magyar értelmiség közötti munkára koncentrálnak.”⁵⁹ Todor Zsivkov bolgár pártvezető ugyan nem támadta nyíltan Kádár álláspontját, viszont kendőzetlenül érvelt a katonai beavatkozás mellett: „Csehszlovákiában újjá kell építeni a proletárdiktatúrát, amely ott el lett taposva. (...) Jelenleg nem támaszkodhatunk Csehszlovákia belső erejére. (...) Csak a Varsói Szerződés fegyveres erejére támaszkodva lehet megváltoztatni a helyzetet.”⁶⁰

A tanácskozáson Brezsnyev összegzett, aki egyetértett Ulbricht és Zsivkov értékelésével: „Az, ami most Csehszlovákiában van, már régen túlnőtte a nemzeti kereteket, és ma már az egész szocialista tábor életének alapvető problémáira irányul. Azt lehet mondani, hogy Csehszlovákia vált a szocializmus és az imperializmus közötti éles ideológiai és politikai harc egyik csomópontjává. (...) Mi úgy értékeljük a csehszlovákiai események fejlődését, hogy egyelőre ott egy jól leplezett és modern feltételekhez alkalmazkodott ellenforradalmi folyamat zajlik.”⁶¹ A szovjet pártfőtitkár hosszasan elemezte a január óta eltelt időszakot, s végül megállapította: „Az események ilyen menetét jogunk van úgy tekinteni, mint közvetlen veszélyt a szocializmus világban elfoglalt pozíciójára, veszély országaink számára, és az ezzel való szembenállást nem lehet úgy tekinteni, mint Csehszlovákia belügyeibe való beavatkozást.”⁶² Brezsnyev nem mondta ki, de gondolatmenetéből logikusan következett, amennyiben a helyzetet „a nemzetközi szocialista mozgalomra” nézve veszélyesnek tartja, úgy csak egy megoldás maradt a Szovjetunió számára...

Kádár tehát nem csupán egyedül maradt álláspontjával, hanem személyét érintően meg is támadták. Ezt a feladatot nem Brezsnyev, hanem Ulbricht végezte el, de a szovjet pártvezető később egyetértett a keletnémet felszólalóval. Függetlenül attól, hogy a közösen megfogalmazott levelet Kádár is aláírta, újra szót kért. Rövid felszólalása végén kijelentette: „Ami a szovjet elvtársak értékelését és az abból eredő következtetéseket illeti, azokkal teljes mértékben egyetértünk, és készek vagyunk részt venni minden közös akcióban.”⁶³ Kádár tehát feladta korábbi álláspontját, a július 12-i PB-ülés határozatával szemben vállalta, hogy Magyarország „minden közös akcióban” rész vesz.⁶⁴ Tette ezt azért, mert megértette Ulbricht üzenetét: a magyar reformok is hasonló reakciót válthatnak ki a többi párt vezetéséből, mint a csehszlovák folyamatok. Kádár pedig nem akart a vádlottak padjára ülni, úgy gondolta, hogy ha beáll a Szovjetunió mögé, megvédheti a magyar reformokat.

Bár Kádár feladta korábbi álláspontját az „ötpárti” tanácskozáson, arról azonban még nem mondott le, hogy minden rendelkezésére álló eszközzel megpróbálja megakadályozni a katonai beavatkozást. Már csak azért is, mert a magyar reformok szempontjából sem lett volna jó egy konzervatív fordulat a szocialista

59 Uo. 285–286.

60 Uo. 291.

61 Uo. 293–294.

62 Uo. 300–301.

63 Uo. 302.

64 A részt vevő öt párt közös levelet fogalmazott meg a CSKP KB-nak címezve, amelyet teljes egészében közölt a magyar sajtó is. *Népszabadság*, 1968. július 18.

táborban. A közös tanácskozás után Kádár a Brezsnyevvel és Kosziginnel folytatott kötetlen beszélgetés alatt bátorzkodott felhívni a szovjet vezetés figyelmét arra, hogy történelmi felelősségük van, ki kell használni az utolsó parányi lehetőséget is a megoldásra. Amit nem mondott el a tanácskozáson, arra hatszemközt felhívta a figyelmet: a jelenlegi helyzet nem a magyar, hanem a lengyel ötvenhatos eseményekre hasonlít,⁶⁵ ezért mindenképpen megfontolandónak tartja egy szovjet–csehszlovák találkozó összehívását.⁶⁶ Brezsnyev erre ígéretet is tett. Kádár tehát még a találkozó végén is a politikai megoldás mellett érvelt, a lengyel példára való hivatkozás is ezt támasztja alá. Ugyanakkor Kádár szerepe és jelentősége a továbbiakban csökkent, mivel a későbbiekben a szovjet vezetés sem számolt vele komolyan a közvetítés terén. Másfelől pedig felgyorsult a katonai megszállás előkészítése is, ami a magyarokat rendkívül aggasztotta.

Még a varsói tanácskozást megelőzően – július 10-én – Ivan Tutarinov szovjet vezérezered, ⁶⁷ Grecsko szovjet honvédelmi miniszter üzenetét tolmácsolva, tájékoztatta Czinege Lajos honvédelmi minisztert, hogy újabb hadgyakorlatra készülnek Csehszlovákia területén, amelyen *három magyar hadosztály részvételére számítanak*: a gyakorlat első lépcsőjében két hadosztályra, a második lépcsőben pedig még egy hadosztályra. A gyakorlatot pedig júliusra tervezik. Tutarinov arra hivatkozott, hogy Brezsnyev és Kádár ezt már megbeszélte telefonon. A magyar honvédelmi miniszter még aznap válaszolt Grecsko szovjet miniszternek, hogy félreértés lehet, mert Kádár nem tud a felkérésről.⁶⁸

Ezt követően csak a varsói „ötök” tanácskozása után egy héttel jelentkezett újra a szovjet katonai vezetés. Július 22-én 14 órakor Tutarinov újra felkereste Csémi Károly vezérkari főnököt, miniszterhelyettest, és közölte: *„A korábban említett gyakorlat a közeljövőben meg lesz tartva. Grecsko elvtárs arra kéri Czinege elvtársat, hogy legalább egy hadosztállyal vegyünk részt benne, vagy ha egy hadosztállyal nem tudunk, akkor kisebb csapategység is megfelelne.”*⁶⁹ Erdemes arra is figyelni, hogy a szovjet vezetés nem közvetlenül a legfelsőbb szinten tájékoztatott és kért. Grecsko közvetítőn keresztül fordult Czinegéhez, majd később már csak Csémihez, aki önállóan nem dönthetett semmiről. Az egész mechanizmus arról tanúskodik, hogy kerültek a közvetlen kapcsolatot Kádárral, egy egyszerű hadgyakorlatot színeltek, és látszólag nem egy másik ország megtámadásaként kezelték a készülő hadműveletet.

Az MSZMP Politikai Bizottsága 1968. július 23-i zárt ülésén a második opciót fogadta el. Határozatba foglalta, hogy *„a szóban forgó hadgyakorlat tervezésénél támogatjuk javaslatukat: a gyakorlaton egy csökkentett létszámú magyar hadosztály-*

65 Ez is egy fordulat volt Kádár addig képviselt nézeteiben, mivel korábban ő maga is az 1956-os magyar eseményekhez, egészen pontosan az október 23. előtti helyzethez hasonlította a csehszlovák folyamatokat. Most azonban a katonai beavatkozás ellenében kellett érvelnie, így az 1956-os lengyel helyzet volt adekvát. Másfelől azt is jelentette, hogy továbbra sem fogadja el az események ellenforradalmi minősítését.

66 MNL OL, M-KS 288. f. 5/462. ó. e.

67 A Varsói Szerződés Egyesített Fegyveres Erői Főparancsnokságának képviselője Magyarországon. Tutarinov már tábornokként részt vett az 1956-os magyar forradalom leverésében is a Vihar hadművelet keretében.

68 HL MN, 1968 – Zala, 4. doboz. 8. ó. e.

69 Uo.

lyal részt veszünk”.⁷⁰ A magyar hadvezetés másnap e döntésnek megfelelően válaszolt a szovjeteknek, tehát a magyar fél egy „csökkentett értékű hadosztálllyal” vesz részt a hadgyakorlaton. Továbbá még az is kérdéses volt, hogy a magyarok már az első fázisban, vagy csak később csatlakoznak-e a gyakorlathoz.

Hogy nem szimplán hadgyakorlatról volt szó, arról tanúskodik Csémi Károly vezérezredes július 24-i feljegyzése. A gyakorlat politikai célját keményebben fogalmazták meg, mint a júniusi Šumava esetében: *„Segítséget nyújtani a csehszlovák népnek az ellenforradalom leverésében. (...) A hadsereg csapatait, ha lojálisak, nem bántjuk, de ha ellenállnak, szét kell verni őket. (...) A Csehszlovák Néphadsereg és a fegyveres erők tevékenységétől függően sor kerülhet fegyveres harcra is.”* A „gyakorlat” pontos időpontját a szovjetek nem közölték, de július 26–27. után erre bármikor lehetett számítani.⁷¹

Ugyanakkor Csémi feljegyzéséből az is kiderül, hogy a politikai döntés még nem született meg: Konsztantyin Provalov (a Magyarországon is állomásozó Déli Hadseregcsoport parancsnoka) és Tutarinov ugyanis azt is elmondta a magyaroknak, hogy a *„gyakorlatot kidolgozzuk, és készen állunk a végrehajtására, de jó lenne, ha nem kerülne rá sor”*.⁷² Magyar részről a vezérkar a 8. (zalaegerszegi) gépkocsizó lövészhadosztályt jelölte ki a feladat végrehajtására. A hadműveleti tervek szerint a hadosztálynak a megszállás első napján délután 14 óráig körülbelül tízezer négyzetkilométernyi területet kellett ellenőrzés alá vonnia, tíz várost kellett elfoglalnia és az ellenállás felszámolása után tíz helyőrséget létrehozni.⁷³

Kétségtelen, hogy öt nappal később megkezdődött a mozgósítás mind Magyarországon (ez volt a „Zala – 1968” fedőnevű gyakorlat), mind Lengyelországban („Felhős Nyár – 1968” fedőnév alatt), de pár nappal később, különösen az ágcsernyői és a pozsonyi tárgyalások után (augusztus 2.) kiadott utasítások a készség visszaállításáról szólnak.⁷⁴ Ennek oka az lehetett, hogy a Kremlben is voltak vezetők, akik elleneztek Csehszlovákia katonai megszállását. Ehhez a csoporthoz tartozott Mihail Szuszlov, az SZKP KB titkára, Mihail Zimjanyin, a Pravda főszerkesztője, de még Sztjepan Cservonyenko, a prágai szovjet nagykövet is.⁷⁵ Politikai szinten tehát nem dőlt még el a kérdés.

70 MNL OL, M-KS 288. f. 5. cs. 464. ő. e. Ha az MSZMP PB nemet mondott volna a „hadgyakorlatra”, akkor szinte biztosra vehető, hogy a továbbiakban nem számoltak volna Moszkvában a magyar vezetéssel a csehszlovák kérdés megoldásában. Elvesztette volna a lehetőséget, hogy beleszóljon a dolgok menetébe, Romániához hasonló helyzetbe került volna. Kádár a válságos pillanatokban mindig a szocialista tábor egységének megőrzése mellé állt, egyáltalán nem fért bele az általa képviselt politikába, hogy éppen ő maga legyen az egységbontó. Különösen akkor, amikor még egy hajszálnyí esély mutatkozott a válság politikai megoldására.

71 Csémi e jelentését Kádár János és Biszku Béla kapta meg. HL MN, 1968 – Zala, 4. doboz. 8. ő. e.

72 Uo.

73 „Zala” 1968, 2012.

74 Uo. 31.

75 Pihója, 1998. 22–23.

Remény a reménytelenségben

A csehszlovák vezetés is érzékelte a veszélyt, így sor került egy újabb csehszlovák-szovjet kétoldalú találkozóra 1968. július 29. és augusztus 1. között Ágcsernyőn. Majd azt követően – hasonlóan a májusi moszkvai találkozó utáni menetrendhez – augusztus 3-án, Pozsonyban immár a hat párt (NDK, magyar, lengyel, bolgár, szovjet és csehszlovák) részvételével tartottak egy újabb közös tanácskozást, és aláírtak egy közös megállapodást. A „közös” nyilatkozat tartalmazott a jövőre nézve egy meglehetősen fontos mondatot: *„Valamennyi szocialista ország közös internacionalista kötelessége ezeknek a vívmányoknak támogatása, megszilárdítása és védelme, amelyeket valamennyi nép hősi erőfeszítései és önfeláldozó munkája árán értek el. Ez az egyöntetű véleménye a találkozó valamennyi részvevőjének, akik mind kifejezték azt a szilárd elhatározásukat, hogy országaikban fejleszteni és védelmezni fogják a szocialista vívmányokat, újabb sikereket érnek el a szocializmus építésében.”*⁷⁶ E mondat más megfogalmazásban már elhangzott Varsóban is, most pedig aláírták a csehszlovák vezetőkkel. E tétel később Brezsnyev-doktrína néven vált ismertté. A csehszlovák vezetők szerették volna ezt a szuverenitásukat erősen korlátozó mondatot kivenni a szövegből, de Brezsnyev szava döntött, a mondat maradt.⁷⁷ A szovjet beavatkozáspártiak számára is szükséges volt valamiféle legitimáció, hivatkozási alap.⁷⁸

Kádár János 1968. augusztus 12–15. között Jaltába látogatott, ahol Brezsnyevvel folytatott tárgyalásokat. Eközben Brezsnyev – augusztus 13-án – felhívta telefonon Dubčeket. Az SZKP vezetője egyetlen kérdést szegezett Dubčeknek: miről fog határozni az aznapi CSKP KB elnökségi ülés. Tudni akarta, hogy lesz-e végre döntés arról, hogy a tömegtájékoztatási eszközök felett a KB átveszi az ellenőrzést, illetve hoznak-e döntéseket káderügyekben. Dubček kitérő válaszokat adott, illetve időt kért egy esetleges szeptemberi KB-pléniumig. Brezsnyev azzal vádolta meg Dubčeket, hogy becsapja az SZKP vezetését, és hogy a CSKP KB Elnökségének szerinte már semmilyen hatalom nincs a kezében. Dubček válaszaiban továbbra is kitért, majd végül kijelentette, hogy többet mondani nem tud, s *„Ha úgy gondolják, hogy becsapjuk magukat, akkor tegyenek olyan lépéseket, amilyeneket helyesnek gondolnak. Ez a maguk ügye.”*⁷⁹ A szovjet vezető számára egyértelművé vált, hogy Dubček nem hajlandó megerősíteni a szovjetekkel kötött ágcsernyői és pozsonyi egyezséget. Lényegében erre a reakcióra számított.

Kádár nyilvánvalóan értesült a telefonbeszélgetés tartalmáról, majd miután hazautazott, még aznap – 15-én – levélben találkozóra hívta Dubčeket, hogy augusztus 17-én vagy 18-án beszélgessenek az aktuális kérdésekről. Dubček 16-án küldött válaszában javasolta, hogy 17-én 15 órakor Révkomáromban talál-

⁷⁶ Népszabadság, 1968. augusztus 4.

⁷⁷ Mlynář, 1989. 106–107.

⁷⁸ A pozsonyi találkozó alatt a csehszlovák beavatkozáspárti politikusok, Alois Indra, Drahomír Kolder, Oldřich Švestka, Antonín Kapek és Vasil Biľák aláírásával egy „behívó levelet” is átnyújtottak a szovjet vezetésnek, de később ennek nem volt szerepe, a szovjetek sem hivatkoztak rá. A levelet lásd: Bencsik, 2016. 337.

⁷⁹ Lásd: Csehszlovackij krizisz 1967–1969 gg., 2010. 851–861.

kozzanak. Kádár erről tájékoztatta Brezsnyevet, és megígérte neki, hogy a találkozó után telefonon beszámol a tárgyalásról. Ezzel egy időben, augusztus 17-én délután Kádár üzenetet kapott Brezsnyevtől, hogy „a csehszlovákiai helyzet kizárólagos bonyolultságával összefüggésben sürgős tanácskozásra kéri Kádár elvtársat Moszkvába augusztus 18-án vasárnap délelőtt 10 órára”.⁸⁰ A tanácskozás idejében tehát Kádár már tudta, hogy másnap Moszkvában újabb ötpárti egyeztetés lesz. Augusztus 17-én, teljes titokban, csak Kádár, Erdélyi, Dubček és Černík beszélgetett Révkomáromban.

Kádár sem a másnapi moszkvai találkozót, sem a katonai bevonulás tervét nem említette. Viszont, amit mondott, abból Dubčeknek értenie kellett, mivel Kádár meglehetősen határozott, a korábbiaknál sokkal keményebb bírálatot fogalmazott meg, s mivel ebben a nyelvezetben ott volt a végkifejlet. Először is a pozsonyi megállapodást történelminek nevezte: „amit nyertünk, azért, amit elkerültünk”.⁸¹ Ezzel utalt arra, hogy amennyiben ott nem írták volna alá a közös nyilatkozatot, a katonai intervenció már meg is történt volna.⁸²

Ezt követően a két pártvezető vitába keveredett egymással arról, hogy ki hibázott „Varsó előtt”: a CSKP vagy az „ötök”? Dubček ragaszkodott ahhoz, hogy ők nem hibáztak, a varsói tanácskozás és a „varsói levél” volt a hiba. Kádár ezzel nem értett egyet. A látszólag lényegtelen vitának az volt a tétje, hogy Kádár meg akart bizonyosodni arról, hogy a CSKP jelenlegi vezetése mennyire veszi komolyan a pozsonyi megállapodást. Kikényszerített kompromisszum volt ez csupán, vagy Dubčekék belátják, hogy hiba volt „elválni” az „ötöktől” Varsó előtt, és most hittet tértek vissza a „helyes útra”? „Nem mindegy, hogy mi van a fejükben, mert további munkában megint elválnak az útjaink”, mondta Kádár.⁸³ S lényegében ezzel tett egy újabb utalást arra, hogy a konfliktus még nem szűnt meg.

Másfelől Kádár számára személyesen is komoly kihívást jelentett a varsói tanácskozás. Ott neki meg kellett változtatnia az álláspontját, visszakoznia kellett. Belekényszerült egy olyan helyzetbe, amit ő egyáltalán nem akart. Mindenki előtt ígéretet tett, hogy „részt vesz minden közös akcióban”. Dubček pedig még ezen az augusztus 17-i megbeszélésen is kitartóan védte korábbi álláspontját, hogy helyes volt a CSKP vezetésének távolmaradása. Nem véletlen talán, hogy a beszélgetés folyamán Kádár egyszer felkiáltott: „Hol vannak a mi jogaink? Mi csak asszisztálunk...” Utalva arra, hogy az MSZMP vezetése minden megbeszélésre elment eddig a csehszlovák ügyben, olyanokra is – mint Pozsony –, ahol nem tudták, mi vár rájuk, miről lesz ott szó. Nem tudta megértetni Dubčekkel, hogy milyen komoly jelentősége

80 MNL OL, M-KS 288. f. 47/743. ő. e. 190–191., 195–197. Erről aznap döntöttek az SZKP KB PB ülésén. Lásd: *Csehszlovackij krízisz 1967–1969 gg.*, 2010. 184.

81 A tárgyalásról fennmaradt Erdélyi Károly kézírásos jegyzete (közli: Földes, 2015. II. 308–325.). Beszámolt róla Kádár János az MSZMP Központi Bizottsága és a Minisztertanács 1968. augusztus 23-án megtartott együttes zárt ülésén is (MNL OL, M-KS 288. f. 4/ 94. ő. e. 9–10.).

82 Az utalást a szlovák Dubček és társai nem értették meg, ezt mutatja az is, hogy a CSKP KB Elnöksége számára készített jelentésükben Kádár kijelentése nem úgy szerepel, ahogy az elhangzott, hanem egy meglehetősen semleges formában: „Az MSZMP vezetése pozitívan értékeli és nagyon fontosnak tartja” a pozsonyi találkozót. NAČR, KSČ-ÚV-02/1. sv. 81. a.j. 126/kinf1.

83 Az összes idézett rész Erdélyi Károly feljegyzéséből származik. Földes, 2015. II. 312–313.

van Varsó után Pozsonynak, hogy a két találkozó közben már előkészítették a katonai intervenciót, amelyet a pozsonyi megállapodás után elnapoltak. Kádár joggal nyugodhatott volna meg, mivel úgy tűnt egy pillanatra, hogy nem kell beváltania a Varsóban tett – „minden akcióban részt veszünk” – ígéretét.

Kádár legfőbb kritikája abban állt, hogy a pozsonyi találkozó után nem ült össze egyből a CSKP KB Elnöksége és nem vitatta meg a nyilatkozat szellemében a felmerülő – vitatott – problémákat. „A mi pártunk ötnapos elnökségi ülést tartott volna” – jelentette ki. Dubček azzal védekezett, hogy augusztus 6-án Prágában összehívtak egy pártaktívát, amelyen hatezren vettek részt. Ő maga is ezen az aktíván számolt be az ágcsernyői és pozsonyi találkozókról.⁸⁴ Erre azonban éppen azért volt szükség, hogy enyhítsék a társadalom irányából érkező nyomást, így végül is nem tölthette be azt a szerepet, amit az „ötök” elvártak volna egy elnökségi üléstől, ahol határozatokat hozhattak volna. Kádár éppen az ilyen gyakorlati politizálásért kritizálta Dubčeket: *„Én nem kaptam sem rubelt, sem zlotyt. Vannak dolgok, amin gondolkodni kell. Elmúlt 8 hónap, az embernek olyan érzése van, nincs Önök-nél megfelelő elhatározottság, hogy határt szabjanak. Úgy mennek a dolgok, mintha az ujjuk között kifolyna a víz.”*⁸⁵

Kádár és Dubček egy kérdésben sem tudott egyetértésre jutni. Érezte ezt mindegyikük. Kádár végül kifakadt: *„Én Önnek hittem az első naptól!”* Dubček erre úgy reagált: *„Ha nem adnak két hetet, keressenek másik első titkárt!”*⁸⁶ (...) *Mondja meg, mit csináljak?* Kádár: *A kongresszusi anyagok előkészítése mellett foganatosításnak gyakorlati lépéseket!*⁸⁷ Erre azonban már nem kerülhetett sor, mint ahogy két hetet sem kapott a CSKP Elnöksége.

A megszállás

Másnap Kádár Moszkvába utazott, ahol Brezsnyev közölte a döntést: Csehszlovákiát a Varsói Szerződés tagállamainak csapatai megszállják.⁸⁸ Ennek megfelelően 1968. augusztus 20-án éjjel 23 órakor Jurij Pavlovskij, a Szovjetunió védelmi miniszterhelyettese parancsnoksága alatt kezdetét vette a Duna hadművelet: a Szovjetunió, Lengyelország, Bulgária és Magyarország hadseregei 18 ponton átlépve a határt, behatoltak Csehszlovákia területére. Az NDK hadosztályai készenlétben álltak a csehszlovák határon. Oldřich Černík csehszlovák miniszterelnök 23 óra 40 perckor közölte a hírt a Csehszlovák Kommunista Párt Központi Bizottságával, közben Anatolij Dobrinyin, a Szovjetunió washingtoni nagykövete hivatalosan tájékoztatta Lyn-

84 *Rudé právo*, 1968. augusztus 6.

85 Földes, 2015. II. 316.

86 Uo. 318. Dubček itt ugyanazt mondta, amit augusztus 13-án telefonon Brezsnyevnek.

87 Uo. 320–321.

88 Kádár rövid felszólalásában elmondta, hogy előző nap találkozott Dubčekkel, és egy nagyon rossz beszélgetést folytattak, nem tudta meg tőle, hogy komolyan gondolja-e a pozsonyi egyezményt. Ezzel együtt továbbra is hangsúlyozta a politikai megoldás szükségességét, most már a mindenki által elfogadott katonai intervenció után. Lásd: Vondrová-Navrátíl, 1996. 203–204.

don Johnson amerikai elnököt az akcióról. Hajnali két órakor a prágai rádióban felolvasták a CSKP KB Elnökségének nyilatkozatát, amelyben felszólították az ország lakosságát a nyugalom megőrzésére és az ellenállás mellőzésére. Eközben a KGB különleges alakulatai megszállták Prága összes fontos intézményét, letartóztatták Alexander Dubčeket, a CSKP első titkárát. Így a Varsói Szerződés kötelékében megkezdődött a Magyar Néphadsereg második világháború óta első és egyetlen éles bevetése is.

A 18 belépési pontból három jutott a magyar hadosztálynak, amely Dél-nyugat-Szlovákia leginkább magyarlakta területére vonult be. A Zala hadműveletben nagyjából tízezer magyar katona vett részt 93 T-54/A, 24 T-55 és 43 T-55/A – összesen tehát 160 – közepes harcokcsival ellátva. Ezzel szemben a megszállást erőteljesen támogató Lengyelország a Florian Siwicki parancsnoksága alá tartozó 2. Hadsereggel kétszer annyi területet (körülbelül 20 ezer négyzetkilométert) szállt meg, kétszer annyi katonával (körülbelül 20 ezer főre becsülik a történészek a lengyel részvételt), viszont közel 600 tankot vetett be, ami a magyar erőknél a közel négyszerese.⁸⁹ A megszállásban augusztus 25-ig összesen 27 (12 harcokcsizó, 13 gépesített és 2 repülő) hadosztály, 6300 tank, 2000 ágyú, 550 harci és 250 szállító-helikopter vett részt.⁹⁰ A részt vevő katonák létszámát pedig 200–250 ezer főre tezik. Az adatokból kitűnik, hogy a magyar katonai részvétel csupán szimbolikus jelentőségű volt. Ha ehhez hozzávesszük azt a tényt, hogy a magyar hadosztály olyan területet szállt meg, ahol a lehető legkevesebb ellenállásra lehetett számítani, kijelenthetjük, hogy a magyar részvétel katonai szempontból jelentéktelen volt Csehszlovákia megszállásában.⁹¹

Mindez megerősítést nyer a helyzetjelentésekből, amelyekben elvéve olvasni erőszakosnak minősülő cselekményről a magyar katonákkal szemben (a kevés példák egyike, amikor egy csehszlovák teherautó leszorította az úttestről egy magyar katona motorkerékpárját, aki nyolc napon túl gyógyuló sérülést szenvedett).⁹² Figyelembe véve, hogy 1968 végéig 137 halottat és nagyjából 500 súlyos sérültet tartanak nyilván az ellenállók oldalán, látszik, hogy a magyar katonák nem a „problémás” területeket kapták ellenőrzésre.⁹³

A 8. gyalogoshadosztály parancsnoka által július 29-én kiadott 001. számú hadparancstól számítva az október 30-i teljes kivonulásig, tehát a megszállás teljes időtartama alatt egyetlen éles bevetésben (tűzpárbajban) sem vett részt a magyar haderő. A magyar hadosztálynak négy halottja volt. Ebből egyetlen haláleset történt katonai művelet közben: a megszállás első óráiban egy T-54-es harcokcsi az Ipolyba zuhant, és a toronyban álló tartalékos alhadnagy elhunyt. Egy haláleset

⁸⁹ Az adatokat lásd: Kowalski, 1992. 18.

⁹⁰ Povolný, 2018. 356.

⁹¹ Nem kellett komoly ellenállásra számítani, mert egyfelől bízhattak abban, hogy a magyarlakta vidéken nem támadnak a magyar katonákra, másfelől Szlovákiában jóval kisebb mértékben foglalkoztatták a társadalmat a prágai tavasz reformjai, ennek következtében kevésbé rázta meg a társadalmat a megszállás és a normalizáció. Lásd erről: Pithart, 1993.

⁹² „Zala” 1968, 2012. 89.

⁹³ Az adatokat lásd: <http://www.ustrcr.cz/cs/obeti-okupace> (utolsó letöltés: 2018. augusztus 30.). A magyarok által megszállt területen szeptember 8-ig négy csehszlovák áldozatról tudtak.

szívtrombózis okozott, egy fő pedig „fegyverbaleset” következtében (egy honvéd figyelmetlenségből lelőtte társát) halt meg, egy katona pedig otthoni szabadsága alatt követett el öngyilkosságot.⁹⁴

A magyar hadosztály feladatai elsősorban az esetleges ellenállók lefegyverzése (néhány esetben fordult elő), felderítés (főleg az ellenséges rádióadókat vagy ismeretlen lőszerraktárakat), járőrözés és a laktanyák, raktárak figyelése volt. Katonai akciókat nem kezdeményeztek. Az idő múlásával egyre gyakoribbak voltak a részegeskedések, a gépkocsibalesetek (19), egyéb balesetek (14), őrszolgálati vétességek, szökések, önkényes eltávozások, botrányokozás stb. Összesen 116 „elkövetőt” jegyeztek fel a hadművelleti naplóban, és mindössze 14 súlyos sérültje volt a megszállásnak magyar részről.⁹⁵

Eközben a szovjetek kikényszerítették a Moszkvában „foglyul ejtett” csehszlovák vezetőktől, hogy írjanak alá egy olyan megállapodást, amely szöges ellenében állt az addigi politikájukkal. A moszkvai jegyzőkönyv néven ismertté vált dokumentumban megerősítették a pozsonyi nyilatkozatot, a CSKP Elnöksége kijelentette, hogy érvénytelen a megszállás másnapján összehívott XIV. pártkongresszus, a csehszlovákok vállalták, hogy a KB „megvizsgálja az országon belüli helyzet normalizálásának kérdését”, felmenti állami és párttisztviselőiből azokat a személyeket, akiknek tevékenysége „nem felel meg a munkásosztály és a kommunista párt vezető szerepének megerősítése szükségleteinek”. Megígérték, hogy új törvényekkel és rendeletekkel „szabályozzák a helyzetet a sajtóban, rádióban, televízióban”, fellépnek az „ellenséges elemekkel és csoportokkal szemben”. A szovjetek ellenben ígéretet tettek arra, hogy a megszálló „csapatok nem fognak beavatkozni Csehszlovákia belügyeibe”, s amint a szocializmust fenyegető veszély elmúlik, „a szövetséges csapatokat fokozatosan kivonják Csehszlovákia területéről”.⁹⁶

Noha ez a program valóban élesen szemben állt a CSKP január óta folytatott politikájával, az igazsághoz hozzátartozik, hogy Ulbricht, Gomulka és Zsivkov kemény diktatórikus megoldást javasolt. Kádár, Brezsnyev és Koszigin pedig kompromisszumos javaslattal állt elő.⁹⁷ Így maradhattak végül az augusztus 20. előtti vezetők továbbra is pozíciójukban, nem hoztak létre bábkormányt, és nem került sor véres megtorlásra sem. Bábkormányt azért sem tudtak létrehozni, mert a szovjetek gyengének látták Vasil Bilák és Alois Indra csoportját. Ők ráadásul meg is riadtak attól a társadalmi ellenszenvtől és ellenállástól, amivel a „normalizációs” politika eleinte találkozott, így nem vállalták el azt a szerepet, amelyet Kádár János 1956 novemberében.

Kádár a magyar hadosztály Csehszlovákia területéről történő kivonásával egy időben, 1968. október 24-én egy meglehetősen váratlan helyszínen, a budapesti harisnyagyárban magyarázta el a magyar külpolitika lényegét: *„Külpolitikánk sarkalatos és alapvető tétele, hogy mi a Szovjetunióval, az első szocialista országgal, a Szovjetunió Kommunista Pártjával haladunk.”* Majd hozzátette, hogy ez akkor is

⁹⁴ „Zala” 1968, 2012. 36., 37., 57., 97.

⁹⁵ A teljes hadművelleti naplót lásd: „Zala” 1968, 2012.

⁹⁶ A teljes szöveget lásd: Bencsik, 2016. 342–349.

⁹⁷ Augusztus 23–25. között nemcsak az elrabolt csehszlovák vezetők voltak még Moszkvában, hanem a szovjetek összehívták az „ötöket” is. MNL OL, M-KS 288. f. 4/95. ó. e.; Huszár, 1998. 272–274.

így van, ha „a szocialista országok között is különbözőek, sokszor ellentétesek, szembenállók a vélemények”.⁹⁸ A történelem groteszk fintora, hogy 1956 őszén a csehszlovák politikai vezetés a magyar forradalommal szembeni harcias fellépését is éppen ilyen külpolitikai tétellel magyarázta: „A Szovjetunióval örök időkre és soha máshogy!” Ahogy 1956 után, úgy 1968 után is kiderült, hogy a birodalmi célokhoz való alkalmazkodás sem teszi lehetővé egy alávetett nemzet autonóm politizálását. Kádár János végső soron nem tudta megvédeni a magyar reformokat sem.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források

HL

Hadtörténelmi Levéltár, Budapest

MNL OL

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár, Budapest

NAČR

Národní archiv České republiky, Prága

2. Kiadott források és szakirodalom

Békés

2008 Békés Csaba: Kádár János és a prágai tavasz. In: *Beszélő*, 13. (2008) 7–8. sz. 97–113.

Bencsik

2016 Bencsik Péter: *Csehszlovákia története dokumentumokban*. Bp., 2016.

Bencsik–Mitrovits

2018 Bencsik Péter – Mitrovits Miklós: „A Szovjetunióval örök időkre és soha máshogy!” Az 1956-os magyar forradalom csehszlovák dokumentumai. Bp., 2018. (Magyar Történelmi Emlékek. Okmánytárak, 6.)

Csehoszlovackij krizisz 1967–1969 gg.

2010 Чехословацкий кризис 1967–1969 гг. в документах ЦК КПСС. Гл. ред.: Томилиная, Н. Г. Москва, 2010.

Feitl

1989 Feitl István: A magyar munkástanácsok és az öngazgatás 1956-ban. In: *Eszmélet*, 1. (1989) 2. sz. 42–52.

Földes

2015 Földes György: *Kádár János külpolitikája és nemzetközi tárgyalásai, 1956–1988*. I. köt. *Kádár János külpolitikája*. II. köt. *Válogatott dokumentumok*. Bp., 2015.

Garlicki–Paczkowski

1995 *Zaciskane piętli. Tajne dokumenty dotyczące Czechosłowacji 1968 r.* Wstęp i opracowanie: Garlicki, Andrzej – Paczkowski, Andrzej. Warszawa, 1995.

98 *Népszabadság*, 1968. október 25.

Hoppe-Škodová-Suk-Caccamo

2015–2016 Hoppe, Jiří – Škodová, Markéta – Suk, Jiří – Caccamo, Francesco: „O nový československý model socialismu.” Čtyři interdisciplinární vědecké týmy při ČSAV a UK v 60. letech. Praha, 2015, 2016. (Sešity Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, 49., 50.)

Huszár

1998 Huszár Tibor: 1968. Prága – Budapest – Moszkva. Kádár János és a csehszlovákiai intervenció. Bp., 1998.

Jakubowicz

1988 Jakubowicz, Szymon: *Bitwa o samorząd 1980–1981*. Londyn, 1988.

Jašek

2017 Jašek, Peter: *Vasil Biľak. Zradca alebo kolaborant?* Bratislava, 2017.

Kalmár

2014 Kalmár Melinda: *Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer*. Bp., 2014.

Kowalski

1992 Kowalski, Lech: *Kryptonim „Dunaj”. Udział wojsk polskich w interwencji zbrojnej w Czechosłowacji w 1968 roku*. Warszawa, 1992.

Kramer

1993 Kramer, Mark: The Prague Spring and the Soviet Invasion of Czechoslovakia: New Interpretations. In: *Cold War International History Project Bulletin*, 3. (1993) 3. sz. 2–13.

Lomax

1986 Lomax, Bill: *Magyarország 1956*. Bp., 1986.

Machatka

2008 Machatka, Oswald: Még egy évforduló. Ford., jegyz.: G. Kovács László. In: *Kalligram Folyóirat*, 17. (2008) 7–8. sz.

A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai

1964 *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–1962*. S. a. r. Vass Henrik – Ságvári Ágnes. Bp., 1964.

Mitrovits

2014 Mitrovits Miklós: Együtt vagy külön utakon a szocializmushoz? A desztalinizáció első szakasza Kelet-Közép-Európában. In: *Századok*, 148. (2014) 1. sz. 91–115.

2015 Mitrovits Miklós: Lehetséges volt-e legyőzni a kapitalizmust? A kelet-közép-európai reformok és a gazdasági növekedés. In: *Eszmélet*, 27. (2015) 107. sz. 109–136.

2018 Mitrovits Miklós: Csehszlovákia és az 1956-os magyar forradalom. In: Bencsik Péter – Mitrovits Miklós: *„A Szovjetunióval örök időkre és soha máshogy!” Az 1956-os magyar forradalom csehszlovák dokumentumai*. Bp., 2018. 56–94.

Mlynář

1989 Mlynář, Zdeněk: *A Prágai Tavasz... és ősz*. Bp., 1989.

Pauer

2004 Pauer, Jan: *Praha 1968. Vpád Varšavské smlouvy*. Praha, 2004.

Pihoja

1998 Pihoja, R. G.: Csehszlovákia, 1968. Moszkvai nézőpontból, az SZKP dokumentumai alapján. In: *Múltunk*, 43. (1998) 1. sz. 3–41.

2000 Пихоя, Рудольф Германович: Советский Союз: история власти, 1945–1991. Новосибирск, 2000.

Pithart

1993 Pithart, Petr: *Hatvannyolc*. Pozsony, 1993.

Povolný

2018 Povolný, Daniel: *Operace Dunaj. Krvavá odpověď Varšavské smlouvy na pražské jaro 1968*. Praha, 2018.

Standeisky

2010 Standeisky Éva: *Népuralom ötvenhatban*. Pozsony-Bp., 2010.

Tálas

1995 Tálas Péter: A munkásönkormányzás kérdése Lengyelországban 1945–1989. In: *Önkormányzás vagy az élitek uralma*. Szerk.: Krausz Tamás – Márkus Péter. Bp., 1995. 137–143.

Vaculík

2008 Vaculík, Ludvík: Kétezer szó. Ford., jegyz.: G. Kovács László. In: *Kalligram Folyóirat*, 17. (2008) 7–8. sz.

Vondrová

2013 Vondrová, Jitka: *Reforma? Revoluce? Pražské jaro 1968 a Praha*. Praha, 2013. (Sešity Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, 45.)

Vondrová–Navrátil

1995–1996 *Mezinárodní souvislosti československé krize 1967–1970*. Sv. 4/1. *Prosinec 1967 – červenec 1968*. Sv. 4/2. *Červenec – srpen 1968*. Red.: Vondrová, Jitka – Navrátil, Jaromír a kol. Brno, 1995, 1996. (Prameny k dějinám československé krize v letech 1967–1970. sv. 4/1–2.)

„Zala” 1968

2012 „Zala” 1968. Az MN 8. gépkocsizó lövészhadosztály hadműveleti naplója Csehszlovákia megszállásának időszakából. Szerk.: Laczovics Erika – Solymosi József. H. n. [Nagykovácsi], 2012.

MIKLÓS MITROVITS

HEADING TOWARDS THE MILITARY INTERVENTION

THE PRAGUE SPRING AND THE HUNGARIAN PARTY LEADERSHIP

The study presents János Kádár and the Hungarian political leadership's slow process in changing policy towards the Prague Spring with examining it from January 1968 – the beginning of the Prague Spring – up to August, that is the military intervention of the Warsaw Pact member states' troops, the occupation of Czechoslovakia: citing Hungarian, Czechoslovak, Polish and Russian sources that contribute the formation of a complex image on the personal standpoint of János Kádár. In addition to the political thread, the military affairs were getting more significant from June 1968. The study unfolds the Hungarian participation in the Šumava military exercise, including its evaluation. It reveals the Hungarian preparations of the military intervention, as well as the Soviet requests and the Hungarian responses. Finally, the study summarizes the facts of the Hungarian military participation. Relying on so far unknown sources, the study reconstructs the recorded negotiations during the two key meetings between Kádár and Dubček (13 July; 17 August), which are indispensable for the understanding the divergence of the two politicians.

Szlovákia a prágai tavasz után

Változások a Szlovák Kommunista Pártban és a szlovák társadalomban, 1968. augusztus – 1969. április

Az 1968 augusztusától 1969 áprilisáig tartó hónapok fordulatokkal teli periódusnak számítanak a Csehszlovák Szocialista Köztársaság (CSSZSZK) történetében: a szovjet típusú szocializmus megreformálásának kísérlete és az azt követő konszolidáció vagy visszarendeződés (korabeli kifejezéssel „normalizáció”) közötti átmenet időszakának. Még mindig történtek ugyan erőfeszítések a demokratikus reformok alapelveinek megmentése érdekében, de a szovjet vezetés és annak a Csehszlovák Kommunista Pártban (CSKP) megbúvó „ötödik hadoszlopa” által indított közös támadás nemcsak a megszállás rendkívül gyors legitimációjához vezetett, hanem egyben az 1968. augusztus 26-i, fájdalmas emlékü moszkvai jegyzőkönyvben rögzített normák bevezetéséhez is. Az is rendkívül lényeges, hogy az egykori szlovák reformmozgalom nemhivatalos vezetőjének számító Gustáv Husák – aki 1968. augusztus végén a Szlovák Kommunista Párt (SZLKP) Központi Bizottságának (KB) első titkára lett – irányítása alatt Szlovákia már 1969. április közepére Csehszlovákia „normalizált” részévé vált, ahonnan kiindulva meg lehetett kezdeni a visszarendeződés megvalósítását az egész országban. „Mesteri” politikai teljesítményéért Husákot 1969 áprilisában a CSKP KB első titkári posztjával jutalmazták meg, s így módon a legnagyobb hatalommal rendelkező politikussá vált Csehszlovákiában.

Politikai, hatalmi harc a párton belül

Azt követően, hogy a Varsói Szerződés csapatai megszállták Csehszlovákiát, drámaian beszűkültek a CSKP reformpárti vezetésének lehetőségei, hogy elképzeléseinek érvényt szerezzen és a külső nyomással szemben manőverezni tudjon. Ennek ellenére a reformpártiak megpróbálták egyfajta „utóvédharcot” vívni, hogy a kialakult helyzetben a lehető legtöbbet megóvják az 1968 januárja után elért demokratikus eredményekből. A csehszlovák reformkommunisták akkori vezetője, Alexander Dubček szerint *„helyzetünk nem volt reménytelen. Sokfajta módszer létezett, hogy folytassuk az ellenállást. Ugyanakkor mindez attól függött,*

* A szerző a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének tudományos tanácsadója (Historický ústav SAV, Bratislava, Klemensova 19., stanislav.sikora@savba.sk).

hogy soraink egységesek-e – fenn a tisztségviselők [egységesek-e] éppúgy, mint ahogyan a cseh és a szlovák nemzet.”¹

Az olyan alapvető kérdéseket illetően, mint Csehszlovákia szuverenitásának megvédése, a megszállókkal szembeni ellenállás, az internált csehszlovák vezetők szabadon bocsátása stb., a kezdettől fogva nem létezett semmiféle lényeges nézetkülönbség Prága, Pozsony és bármely más csehszlovák város között. A megszállással szembeni politikai ellenállásnak sem voltak nacionalista vonásai. A bevonuló magyar katonai egységek azzal találkoztak, hogy a többségben magyarok lakta Dél-Szlovákiában is egyértelműen elutasította a lakosság az inváziót. Ebben a tekintetben igencsak jellemzőek a 8. gépkocsizó lövészhadosztály parancsnokának, Szűcs Ferenc vezérőrnagynak a szavai: *„Bilák országában (...) nem találtunk egyetlen olyan embert sem, aki hajlandónak mutatkozott volna a velünk való együttműködésre.”*² Az SZLKP KB Politikai Tájékoztató Irodájának jelentései szerint *„a Varsói Szerződés katonáinak a területünkre történő belépésével teljesen megszűntek a nemzeti viszálykodások. A magyar nemzetiségű állampolgárok, illetve a Csemadok egységesen felsorakoztak a CSKP KB politikája mögé, és kifejezték a pártunk és államunk képviselői iránti támogatásukat, kiálltak köztársaságunk nemzeteinek egysége, valamint a nemzetek és a nemzetiségek együttélése mellett egy egységes CSSZSZK-ban”*.³ Ez teljes mértéken logikus: a nemzeti kisebbségek csak a demokratikus politikai rendszer adta feltételek mellett tudják megfelelően érvényesíteni az érdekeiket.

Az egység még 1968 augusztusa után is létezett a CSKP szlovákiai szervezetében, az SZLKP-ban. A reformkommunisták pozícióját jelentősen megerősítette az SZLKP 1968. augusztus 26–28-i rendkívüli kongresszusa. Annak ellenére, hogy erre az ülésre már Csehszlovákia megszállását és a moszkvai tárgyalásokat követően került sor, az új Központi Bizottság összetételében radikális változásokat hajtottak végre. Az 1966-ban megválasztott 69 KB-tag közül csupán 12 tagot és 5 póttagot választottak be az új 107 fős KB-ba, ami egyben azt jelentette, hogy a legfelső pártvezetés összetétele 84 százalékban megújult. Sőt, az SZLKP Ellenőrző és Revíziós Bizottságának (ERB) 1966-ban megválasztott tagjai közül mindössze egyetlenegy személy került be a megújult vezetésbe. A kollaborációval vádolt vagy a párt konzervatív szárnyához tartozó legfelső pártvezetők közül – mint Vasil Bilák, Miloslav Hruškovič, Herbert Ďurkovič, Michal Pecho, Viliam Šalgovič, Michal Chudík, Michal Sabolčík és így tovább – senki nem került be az új KB-ba. Az SZLKP KB és ERB-tagságra jelölt 187 fő között csupán huszonöt (vagyis 13,4 százalék) volt munkás, és az ülésen részt vevők között is csak 12,2 százalékot tettek ki a munkások.⁴ Az értelmiség teljes mértékben többségbe került, aminek köszönhetően a pártszervek egyfajta olyan klasszikus reformmozgalomként épültek fel, amelyek megoldhatták volna a szovjet típusú szocializmus korszerűsítésének bonyolult kérdéseit. Az SZLKP KB Elnökségébe a következő személyeket választották be: Gustáv Husák, Ladislav Novomeský, Viktor Pavlenda, Anton Ťazký, Ondrej Klokoč, Jozef

1 Dubček, 1998. 220.

2 Štefanský, 2008. 95. Vasil Bilák 1968. januártól augusztusig az SZLKP KB első titkára volt.

3 Štefanský, 1992b. 318.

4 Pauer, 2004. 301–302.

Zrak, Stanislav Lupták, Štefan Sádovský, Mária Sedláková, Koloman Bod'a és Robert Harenčár. A megszállás előtt mindannyian az SZLKP reformszárnyához tartoztak.⁵

Csehszlovákia megszállása után csak néhány nap állt a CSKP reformvezetésének rendelkezésére, hogy kidolgozzon valamilyen újfajta politikai irányvonalat és taktikát. Minden megfontolást figyelembe véve a következő alapvető döntést hozták meg: kihasználva a moszkvai jegyzőkönyv által biztosított lehetőségeket, valamint a párttagság körében kialakult kedvező helyzetet, az 1968. január utáni reformpolitika – mindazonáltal sokkal korlátozottabb mértékű és lassabb tempóban végrehajtandó – folytatásáról határoztak. Ehhez Dubček és követői éltek a Leonid Iljics Brezsnyevvel még a moszkvai tárgyalások ideje alatt kötött megállapodásukkal, amelyet egyébként a moszkvai jegyzőkönyvből kihagytak, és amely szerint a CSKP XIV. kongresszusa néhány küldöttjét kooptálhatják és beválaszthatják az új Központi Bizottságba. (Az említett kongresszust már a Varsói Szerződés csapatainak bevonulása után tartották illegális körülmények között Prága egyik negyedében, Vysočanyban.) A párt reformvezetése ezt az „engedményt” tudatosan igen csak nagyvonalúan értelmezte és hajtotta végre: az 1968. augusztus 31-én zajlott CSKP KB-ülésen a vysočanyi kongresszus 80 küldöttjét, akik közül 46-an a vysočanyi Központi Bizottság tagjai is voltak, kooptálták a régi, még 1966-ban megválasztott CSKP KB-ba. Így született meg az új, 265 főt számláló CSKP KB, amelyben a reformisták jelentős túlsúlyba kerültek.⁶

Szlovákiában a helyzet továbbra is reménytelinek tűnt. *A Szlovák Kommunista Párt ülésének határozata a jelenlegi szlovákiai helyzetről* című dokumentum még harcias szellemet mutat: „Csatlakozunk pártunk akcióprogramjához, amelynek végrehajtása során megmutatjuk tetterőnket. (...) Nem engedünk a demokratikus szocializmus programjából.”⁷ Ugyanakkor nem sokkal később, közvetlenül azután, hogy a pártvezetés a moszkvai jegyzőkönyv szellemében megtette az első engedményeket, „kijózanodás” vette kezdetét a párttagság soraiban és az alacsony posztot betöltő párttisztviselők körében, ami várakozó álláspont kialakulásához és végül passzivitáshoz vezetett. Mi több, az SZLKP jelentős, tájékozatlan és dezorientált része nyíltan hangoztatni kezdte aggályait a jövőt illetően.

Arra, hogy a társadalmi életet a moszkvai jegyzőkönyv szellemében kell normalizálni – s amit az SZLKP tagjai egyre gyakrabban hallottak egyenesen Husáktól is –, a párttagok olyan nyilatkozatokkal reagáltak, amelyekből nem hiányzott a „profetikus jóslat” sem. Így például az iglói (Spišská Nová Ves) Csehszlovák Autóbusz Közlekedési Vállalat (CSAD) pártalapszervezetének tagjai attól tartottak, „vajon nem akkor fogják a helyzetet »normalizálni« nyilvánítani, ha visszatér a Novotný-féle rendszer”.⁸ A lednicrónai (Lednické Rovne) üvegyár SZLKP-alapszervezetében úgy vélték: „Husák elvtárs megnyilvánulásai arról tanúskodnak, hogy hamarosan átveszi Dubček elvtárs helyét.” Hasonló hírek terjedtek szét a Losonci (Lučenec), a

⁵ Štefanský, 1992b. 365.

⁶ *Rok šedesáty osmý*, 1969. 307.

⁷ Štefanský, 1992b. 295–296.

⁸ *O politickej situácii vo Východoslovenskom kraji, Košice, september 1968* (A kelet-szlovákiai kerület politikai helyzetéről, Kassa, 1968. szeptember). Közl: Štefanský, 1992b. 306.

Besztercebányai (Banská Bystrica) és a Zsolnai (Žilina) járásban is. A Nagykürtöi (Veľký Krtíš) járásban pedig olyan vélemények, miszerint „*Dubček és Smrkovský elvtársak már nem sokáig fognak megmaradni a saját funkciójukban*”.⁹

A megszállást követően nyugtalan és szovjetellenes légkör alakult ki az országban, ez azonban egyáltalán nem akadályozta meg a dogmatikusokat és konzervatívokat abban, hogy a többség véleményétől igencsak eltérő, a Varsói Szerződés beavatkozását támogató nézeteket kezdjenek el nyíltan hangoztatni. Ezen az állásponton voltak az Állambiztonsági Hatóság Besztercebányai Kerületi Főparancsnokságának SZLKP-alapszervezeti tagjai, hasonlóképpen a Klenócban (Klenovec), Rimaszabadiban (Lehota nad Rimavicou), Ratkósebesen (Ratkovské Bystré) és Rimaszombatban (Rimavská Sobota) stb. működő helyi SZLKP-szervezetek is.¹⁰

Ebben a helyzetben elkerülhetetlennek tűnt egy megfelelő politikai irányvonal elfogadása, ami egyszerre biztosította volna a párt egységét és folytatta volna a január utáni gyakorlatot (ezt várta a párttagok, illetve a pártönkívoli lakosság nagy része), valamint végső soron megnyugtatta volna a csehszlovák politikai eseményeket figyelmesen követő szovjet vezetőket. Ez rendkívül bonyolult feladatnak tűnt, és a CSKP reformvezetése maximális erőfeszítést fejtett ki megvalósítása érdekében. Ennek a politikai irányvonalnak az elfogadására eredetileg a CSKB KB 1968. november 14–17-i ülésén került volna sor. A párt reformvezetése ismét arra törekedett, hogy folytassák a már említett, 1968. május 29.–június 1-jei CSKP KB-ülés határozatainak megvalósítását, amelyen elfogadták a „kétfrontos harcról” szóló vonalat – az egyidejű fellépést a konzervatív-dogmatikus és a jobboldali elhajlások ellen.¹¹

Annak érdekében, hogy megszerezzék a szovjet vezetők támogatását és egyúttal kifogják a szelet a konzervatívok vitorlájából, Dubček, Oldřich Černík miniszterelnök és Husák még Brezsnyevet is felkereste Varsóban, aki éppen a Lengyel Egyesült Munkáspárt V. kongresszusán vett részt. Brezsnyev a CSKP KB határozati javaslatát elviekben elfogadta, de csak azzal a feltétellel, hogy kibővíti a dokumentumot a „jobboldali veszéllyel szemben folytatott állandó harc” szükségességének tézisével, miáltal a konzervatívok és a dogmatikusok elleni küzdelem másodlagossá vált.¹² Jellemző momentumnak tűnik, hogy éppen Husák volt az a személy, aki felhívta Leonid Brezsnyev figyelmét arra, hogy hiányzik a dokumentumtervezetből a „jobboldali veszéllyel szembeni állandó harc” tézise. Ráadásul Husák a csehszlovák pártdelegáció többi tagjának előzetes beleegyezése nélkül cselekedett.¹³ (Ez azért volt fontos lépés a részéről, mert ekkor már javában zajlott a CSKP KB első titkári posztjáért folytatott harc, és így jelentősen növelte az esélyeit annak megszerzésére.) Végső soron mindezek következtében az 1968. novemberi CSKP KB-ülésen hozott határozat belső ellentmondásokat hordozott magában. Annak ellenére, hogy az 1968. augusztus előtti reformprogram elemeinek többségét tartalmazta,

⁹ Uo. 306.

¹⁰ Uo. 312.

¹¹ Részletesebben lásd: Sikora, 2008. 122–125.

¹² Doskočil, 2006. 35.

¹³ Dubček, 1998. 234–235.

rendkívül nagy hangsúlyt fektettek olyan megfogalmazásokra, amelyek később hozzájárultak a dogmatikus-szektás szárny érdekeinek érvényesítéséhez.¹⁴

A csehszlovák politika alakulására azonban sokkal nagyobb hatással voltak a CSKP vezető szervezeteiben végbemenő szervezeti változások. Az 1968. november 14–17-i KB-ülésen megalakították a CSKP KB Elnökségének nyolctagú végrehajtó bizottságát, amely átvette az Elnökség feladatainak nagy részét. Ebben a reformkommunisták közül csak Dubčeket és Josef Smrkovskýt, a csehszlovák nemzetgyűlés elnökét választották be. Ezzel párhuzamosan a CSKP KB-n belül létrehozták a Cseh Kerületek Pártmunkája Irányításért Felelős Irodát, amelynek hatásköre megegyezett az SZLKP KB-éval. Élre a korábban mérsékelt reformernek számító, de akkor már a szovjet követeléseket teljesíteni kész, úgynevezett „realistákhoz” tartozó Lubomír Štrougal került. E változások következtében Dubček elveszítette befolyásának jelentős részét, és a valódi hatalomgyakorlás szempontjából másodlagos fontosságú politikai szereplővé vált. Meghatározó szerepre a „realisták” hármasa – Černík, Husák és Štrougal – tett szert.

A háttérben zajló események zöme azonban rejtve maradt az SZLKP tagjai előtt, és a hivatalos forrásokból is csak a „kétfrontos harc” szükségességéről lehetett értesülni, amit lelkesen üdvözöltek a párttagok. Az SZLKP tisztségviselőinek aktíváin, amelyekből 1968. november 28-ig körülbelül ötvenet tartottak, a résztvevők úgy értékelték: *„Az SZLKP KB határozata teret enged a január utáni politika pozitív vonásainak, hogy [a párt] eltávolodjon a szélsőséges erőktől és folyamatoktól, függetlenül attól, hogy azok jobboldali vagy baloldali jellegűek. Ezekről a dokumentumokról úgy vélekednek [az SZLKP tagjai], hogy reális kiutat jelentenek a jelenlegi politikai helyzetből.”*¹⁵

Ez a hozzáállás teljesen érthető volt azokban a napokban a szlovákiai párttagok részéről, akik mégiscsak kommunisták voltak, és semmiféle megértést nem mutattak a különböző „burzsoá demokrata” csoportok radikálisnak minősülő követeléseiről, ráadásul ezek a nézetek leginkább a köztársaság cseh részeiből származtak. Az egyszerű párttagok többsége számára a csehszlovák föderáció alkotmányának elfogadása, valamint a demokratizálódási folyamat folytatásának garantálása a demokratikus követelések nagy részének teljesítését jelentette, a számukra idegen, szélsőséges jobb- és baloldali igényeket amúgy sem támogatták. Ezenkívül – a hosszan tartó intenzív társadalmi feszültségek hatására – nemcsak a párttagok, de a lakosság nagy része körében is a fáradtság jelei mutatkoztak, és az állampolgárok nyugalmat szerettek volna már azelőtt is, hogy a CSKP KB novemberi ülésén egy határozat formájában elfogadták a „helyes útra” vonatkozó útmutatásokat.

A csehszlovákiai, ezen belül a szlovákiai politikai helyzet fokozatosan megváltozott. A „szövetségesek”, vagyis a Szovjetunió és annak helyi támogatóinak a nyomásgyakorlása, ahogyan a korábban említett határozat kiegyensúlyozatlan és „rugalmas” megfogalmazásai széles körű differenciálódási folyamatot idéztek elő a

14 Bővebben lásd: Vondrová–Navrátil, 2001. 585–602.

15 SNA (Szlovák Nemzeti Levéltár), fond (f.) ÚV KSS [SZLKP KB], zasadanie (zas.), predsedníctva (P) ÚV KSS [az SZLKP KB Elnökségének ülése] 2. 12. 1968. *Informácia o ohlasoch na novembrové zasadnutie ÚV KSC a ÚV KSS* (Információk a CSKP KB és SZLKP KB novemberi ülésének visszhangjáról), doboz (k.) szám, (č.) 1216.

pártvezetésben, illetve a párttagság köreiből, ami 1968 augusztusa után jelentős mértékben megváltoztatta a CSKP-ban és az SZLKP-ban uralkodó politikai állapotokat.¹⁶ Kétségtelenül Husák volt az, aki a legtöbbet profitált az SZLKP-n belül lezajló változásokból. A fejlemények nemcsak hogy az ő elképzelései szerint alakultak, hanem egybeestek személyes politikai érdekeivel is. Husák Ludvík Svobodával, a CSSZSZK elnökével együtt már az 1968. augusztus 23–26-án zajló moszkvai tárgyalások idején megalapította az úgynevezett „realista” szárnyat, s az ehhez csatlakozó politikusok készek voltak támogatni a szovjet vezetés számára leglényegesebb követeléseket – ezek közül a legfontosabb a CSKP XIV., rendkívüli (vysočanyi) kongresszusán hozott határozatok visszavonása volt. Hasonlóképpen sikeresen „megtorpedózták” a Dubček vezette reformerek több politikai akcióját. Husák nemcsak elosztotta a vele szembeni bizalmatlanságot (mivelhogy korábban Szlovákiában ő számított a demokratikus folyamatok vezető személyiségének), hanem egyben felhívta magára a szovjet vezetők figyelmét is, akik úgy tekintettek rá, mint Dubček potenciális utódjára a CSKP-ban.¹⁷

Husák a szovjeteknek tetsző irányvonalat követett az SZLKP 1968. augusztus 26–28-i rendkívüli kongresszusán is. Jó politikai ösztöneinek köszönhetően megéreztte, hogy a szovjet vezetőknek elégük lett az elmúlt nyolc hónap meg nem valósuló ígéreteiből, amelyek vagy a Dubček vezette reformcsoporttól, vagy a CSKP konzervatívjaitól (Alois Indra, Drahomír Kolder, Vasil Biľak stb.) származtak. Ők már konkrét és határozott politikai tetteket vártak. Husáknak pedig már azon az augusztusi ülésen sikerült ezeket az alapvető cselekedeteket véghezvinni! Képes volt meggyőzni a küldötteket, hogy határolódjanak el a rendkívüli (vysočanyi) kongresszus szellemiségétől (ami a szovjet vezetés érdeke volt), továbbá a saját szándékai megvalósításához megszerezte a küldöttek támogatását a moszkvai tárgyalások megállapodásainak elismeréséhez és a csehszlovák politikai-hatalmi rendszerbe való átültetéséhez. A moszkvai jegyzőkönyv előírásainak merev betartása lett Husák politikai krédója. Mi több, semmiféle politikai lavírozást nem tűrt meg annak érdekében, hogy a demokratikus reformnak legalább néhány alapvető posztulátumát megőrizték. Az SZLKP KB szeptember 5-i ülésén kijelentette, hogy a moszkvai jegyzőkönyvből fakadó kötelezettségeket *„nem lehet semmilyen trükkel vagy csalással”* kijátszani.¹⁸

Egy idő után Dubček is rájött arra, hogy a reformok megmentése során a legnagyobb akadályt nem Vasil Biľak – akit „bigott idiótának” nevezett – jelenti, hanem Husák, mivel az SZLKP KB első titkári pozíciójából Dubček összes erőfeszítését szándékosan hátráltatta.¹⁹

16 Bővebben: Sikora, 2008. 68–91.

17 Alekszej Koszigin, a Szovjetunió minisztertanácsának elnöke a moszkvai találkozó idején azt mondta Zdeněk Mlynárnak, a CSKP KB titkárnak: *„Husák elvtárs egy igazán rátermett elvtárs és kiváló kommunista. Előtte nem ismertük őt, de most igencsak nagy hatást gyakorolt ránk.”* Lásd: Mlynář, 1990. 240.

18 SNA, f. ÚV KSS, zas. ÚV KSS 5. 9. 1968. *Referát prvního tajemníka ÚV KSS G. Husáka* (A SZLKP KB első titkárnak, G. Husáknak a beszámolója), k. č. 1881.

19 Reiman, 2002. 142.

Mindez azonban egyáltalán nem jelenti azt, hogy Husák legalább látszólag ne vett volna részt a korábban említett „kétfrontos harcban” és ne kötelezte volna el magát az augusztus előtti demokratizálódás folytatása mellett.²⁰ Csakhogy mindig arra törekedett, hogy a moszkvai jegyzőkönyvvel és a Szovjetunió vezetőinek érdekeivel összhangban cselekedjen. A végén még az egykori támogatói is észrevették, hogy politikai gyakorlatában 1968 őszétől *„egyre erősebb volt az ellentmondás aközött, amit csinált, és amit mondott”*.²¹ Eközben a CSKP legfelsőbb szerveinek meghatározó vezetői közül egyre többen csatlakoztak a realistákhoz, például Štrougal, Jan Piller, O. Černík, Evžen Erban, Čestmír Císař stb., a szlovák politikusok közül pedig Štefan Sádovský, Jozef Lenárt, Peter Colotka és mások léptek be ebbe a szárnyba. Husák összefogta és felsorakoztatta maga, illetve a „realista” ideológia mögé a CSKP KB szlovák tagjait, ily módon egy olyan erős blokkot hozott létre, amelynek hozzájárulása nélkül gyakorlatilag semmit sem lehetett megvalósítani a csehszlovák politikai döntéshozás felső szintjén.²²

Az SZLKP-vezetés politikai helyzete és a „realista” szárnynak az egész csehszlovák politikai spektrumban elfoglalt helye szempontjából jelentős lépésnek tűnt, hogy a CSKP KB teljes konzervatív szárnya – Alois Indra, Drahomír Kolder, Bílak, Otakar Rytíř, Antonín Kapek és mások – Peter Colotka, a Csehszlovák Szövetségi Köztársaság Szövetségi Gyűlésének elnöke mögé sorakozott fel. Igaz, eltérő politikai-motivációs okokból, de a szlovák képviselők ezzel a frakcióval együtt szavaztak a legfelső pártszervben.²³ A szlovák realisták egyre inkább eltávolodtak a CSKP vezetésének eredeti reformszándékaitól. Ekkor jött létre a realisták és a konzervatívok politikai együttműködése, ami később kiteljesedett, és rányomta a bélyegét az 1969–1970-ben zajló „normalizációra”.

Karizmatikus személyiségének és kiváló retorikai képességének köszönhetően Husák azt a benyomást keltette politikai tevékenysége során, hogy a megszólalás durva valóságában az általa támogatott lépések jelentik a leoptimálisabb megoldást, valamint ő maga az egyetlen garancia arra nézve, hogy nem fog bekövetkezni a legrosszabb, és minden egyfajta közép-európai illendőség határain belül fog lezajlani. Az első titkár ezt olyan meggyőzően csinálta, hogy a politikailag tapasztalt és művelt, külföldre emigrált Milan Šimečka úgy nyilatkozott róla 1984-ben: *„A mai napig ezt állítja, és néha hajlamos vagyok megérteni az ő meggyőződését.”*²⁴ Nem meglepő, hogy Husák rövid idő alatt megszerezte a 107 fős SZLKP KB többségének támogatását. A KB-t akkor leginkább a kommunisták új generációja, vagyis az 1940-es években születettek, többségében a tudomány, az oktatás és a tömegtájékoztató területein dolgozók alkották. Nekik semmiféle közük nem volt az 1950-es évek törvényteleniségeihez, morális szempontból makulátlannak tűntek,

20 Husák felszólalásait a CSKP Központi Bizottság 1968. augusztus 31-i és november 16-i ülésén lásd: Vondrová–Navrátil, 2001. 248–252., 576–580.

21 Plevza, 1991. 117.

22 Doskočil, 2006. 65.

23 Štefánský, 1992a. 144–145.

24 Šimečka, 1984. 31.

ugyanakkor nem rendelkeztek komoly politikai gyakorlattal ahhoz, hogy ellen tudjanak állni a tapasztalt és rendkívül tehetséges politikus – Husák – érveinek.²⁵

A CSKP irányzatai között a realistáktól jobbra helyezkedtek el a *mérsékelt reformkommunisták*, akik elismerték a reformok szükségességét, de nem követelték a rendszer alapvető megváltoztatását, és a változásokat fokozatosan akarták megvalósítani. Ők is ragaszkodtak a párt vezető szerepéhez, amit azonban szerettek volna demokratikusabbá tenni. A párt vezető szerepének elvét mindazonáltal semmi esetre sem akarták feladni, sőt kitartóan ellenálltak minden az ellen irányuló támadásnak. Fontos tényezőnek bizonyult, hogy ezt a szárnyat leginkább hivatásos politikusok alkották, akik folyamatosan szemük előtt tartották saját politikai ambícióikat, s ez nem kis szerepet játszott politikai működésükben. A CSKP vezetői közül e csoport radikálisai közé tartozott Josef Smrkovský és részben Čestmír Císař. Sokkal mérsékeltebb volt Dubček, Oldřich Černík, Bohumil Šimon, Josef Špaček, Zdeněk Mlynář, Štefan Sádovský stb. 1968 augusztusa után ez a frakció fokozatosan szétesett és veszített jelentőségéből. A mérsékelt egy része (Smrkovský, Zdeněk Mlynář) a radikális reformkommunistákhoz, a másik fele pedig a realistákhoz (Černík, Císař, Sádovský) csatlakozott.²⁶

Az SZLKP vezetésében azok tartoztak a mérsékelt reformkommunisták közé, akik a „kétfrontos harcot” párhuzamos küzdelemnek tekintették a konzervatív-dogmatikus, illetve a jobboldali, szocializmusellenes veszéllyel szemben. Ráműtattak arra is, hogy veszélyes a CSKP-ban és az SZLKP-ban lévő konzervatív elemek tevékenységét alábecsülni. Viktor Pavlenda közgazdász, aki a reformkommunisták egyik legjelentősebb képviselőjének számított, az SZLKP KB 1968. november 19–20-i ülésén aláhúzta: „A megújulást hangsúlyozva mindenekelőtt azok érdekeibe gázolok, akik tegnapig torzítottak [a rendszert] (...), másrészt a szocializmust hangsúlyozva elsősorban azok érdekei kerülnek szóba, akik képtelenek megbékélni a szocializmussal mint társadalmi rendszerrel.”²⁷ Számukra az alapvető politikai platformot továbbra is az 1968 áprilisában elfogadott akcióprogram jelentette, de azt nem dogmatikus módon értelmezték, figyelembe vették a változó bel- és külpolitikai körülményeket. Ugyanezen az ülésen egy újabb jelentős reformkommunista, Jozef Zrak kijelentette: „A Központi Bizottság nem tekintette az akcióprogramot sem dogmának, sem titkos dokumentumnak, pont ellenkezőleg, egy nyilvános dokumentumnak tekintette. (...) Hibát követnénk el, ha annak minden egyes felülvizsgálatát, pontosítását, megváltoztatását az akcióprogram és a január utáni irányvonal elárulásaként értelmeznénk.”²⁸ Ennek a politikai platformnak a tagjai voltak az SZLKP vezetői közül Bohumil Graca, Anton Ťažký, Július Turček, Milan Strhan, Samuel Falán, Róbert Harenčár, Koloman Boďa, Mária Sedláková, Štefan Šebesta, Stanislav Lupták és mások.

25 Štefanský, 1992b. 364.

26 Doskočil, 2006. 62–63.

27 SNA, f. ÚV KSS, zas. ÚV KSS 19.–20. novembra 1968. *Diskusný príspevok V. Pavlendu* (V. Pavlenda hozzászólása), k. č. 1882.

28 Uo. J. Zrak hozzászólása.

A CSKP vezető szerveiben létrejött irányzatok között a jobbszélien helyezkedtek el a *radikális reformkommunisták*. Továbbra is marxisták maradtak, de ideológiai és politikai szempontból fokozatosan szakítottak a szocializmus szovjet, úgynevezett lenini felfogásával. Legfőképp azért, mert elutasították a párt hatalompolitikai gyakorlatát és az erőszak alkalmazását – mint politikai módszert – a párton és a társadalmon belüli ellenzékkel folytatott harcban. Elfordultak a marxizmus–leninizmus hivatalos felfogásától, és a rendszer humanizálását és demokratizálását követelték. Hangsúlyozták a csehszlovák sajátosságokat a szocializmus építésében, összehasonlították azokat a szovjet mintával, rendre rámutatva a hazai demokratikus hagyományokra és a szocialista mozgalom fejlettségére. Támogatták a lehető legtöbb állampolgár részvételét a közéletben, és a szólásszabadság hívei voltak. Azt állították, hogy a CSKP csak abban az esetben tarthat igényt a vezető szerepre, ha ehhez megkapja a nép természetes, feltétel nélküli támogatását. Gazdasági téren egyetértettek Ota Šík 1965-ös gazdasági reformjával, amelynek megvalósítása során összeegyeztették az olyan, korábban antagonisztikusnak tűnő gazdasági kategóriákat, mint a terv és a piac, ezáltal kibővítették az 1968. január utáni, a CSKP akcióprogramjában megfogalmazott politikai célokat.²⁹

Az SZLKP-ban lévő politikai differenciálódás tekintetében fontos és jellegzetes volt, hogy a CSKP vezetésében a radikális kommunisták között nem volt egyetlen egy szlovák sem, Szlovákiában híveik inkább a különféle tömegtájékoztatási eszközök körül tömörültek. Ahogyan azt már említettük, a CSKP KB minden szlovák tagja a Husák-féle „realista” irányzat mögé állt, és a pártban egy igen erős hatalmi csoportosulást hoztak létre. A CSKP KB-n belül a legjelentősebb radikális kommunista politikusok mind cseh nemzetiségűek voltak: František Kriegel, Karel Kosík, Ota Šík, František Vodsloň, Jiří Hájek, Václav Slavík, Oldřich Starý, Marie Miková, Vladimír Kabrna, Vladimír Kadlec, Josef Borůvka, Josef Macek, Martin Vaculík stb.³⁰

Husáknak, az SZLKP vezetőjének sikerült fokozatosan eltávolítania a radikális reformpártiakat a CSKP szlovákiai szervezeteiből és befolyása alá vonni a hírközlő eszközöket. Korántsem véletlen, hogy szoros kapcsolat alakult ki a Szlovákiában lévő radikális reformkommunisták és a tömegtájékoztatási eszközök között, mert ez volt az a szféra, amelyben különösképpen otthonosan mozogtak. A szlovák média ellenőrzés alá vonása azonban egyúttal a szlovák radikális reformkommunisták eltávolításához vezetett.³¹ Igaz, ez a folyamat aránylag hosszú ideig tartott, és közben a radikális reformkommunisták viszonylag nagy ellenállást tanúsítottak.

Husáknak és követőinek média ellen folytatott összehangolt hadjáratát az indokolta, hogy a csehszlovák tömegtájékoztatási eszközök 1968 augusztusa előtt kulcsszerepet játszottak az események során, így a kérdésre a moszkvai jegyzőkönyvben is kitértek. A CSKP reformvezetése ugyanis egyetlen más területen sem távolodott el annyira a szocialista társadalom lenini koncepciójától, mint a tömegmédia terén. A csehszlovák kormány már 1968. augusztus 30-án megalapította a

29 Doskočil, 2006. 60–61.

30 Uo.

31 Bővebben lásd: Sikora, 2008. 71.

Sajtó- és Tájékoztatási Hivatal és annak szlovák testvérszervezetét (Szlovák Sajtó- és Tájékoztatási Hivatal – Slovenský úrad pre tlač a informácie, ismert rövidítésével: SÚTI), amelynek első intézkedései közé tartozott a valótlan, félrevezető hírek terjesztése, majd a cenzúra bevezetése a sajtóban, a rádióban és a televízióban. A csehszlovák tömegtájékoztatási eszközök ettől kezdve nem bírálhatták a Szovjetuniót és a többi szocialista országot, a cikkekben és a kommentárokból tilos volt a megszálló egységek bírálata (eleve a „megszállás” szót sem használhatták), és arról sem lehetett adatokat közölni, hogy az invázió hány halálos áldozattal és milyen anyagi károkkal járt.

Ha számba vesszük a betiltott témákat, kiderül, hogy még mindig léteztek olyanok, amelyekről írva a szlovák újságírók kipróbálhatták „éles tollukat”. Ezt ellen-súlyozandó, Husák és az SZLKP KB ideológiai ügyekért felelős titkára, Bohuslav Graca már 1968. szeptember elején meghozták első jelentős konszolidációs döntésüket, amely a szlovák újságok és napilapok szerkesztőségeit érintette. Az újságírók soraiból kellett kiválasztani a cenzorokat, ami igen hatásos és csaknem jezsuita szigorúságú intézkedés volt, amely szemmel láthatóan magán viselte Husák keze nyomát. Az új cenzor, ahogy Helena Dzvoníková újságíró nő visszaemlékezett, egyszerűen azt mondta a kollégáinak: *„Ha főnök lennék, kiadnám [az írást], és most azonnal. Azonban mint cenzor azt kell mondanom, hogy nem!”* Dzvoníková úgy folytatta, hogy a *„cenzorok választása volt az első kollektív hibánk, a morális züllés útjának kezdete”*.³²

Husák egyre növelte a szlovák újságírókra nehezedő politikai nyomást. Már az SZLKP KB 1968. szeptember 5-én tartott ülésén is ragaszkodott ahhoz, hogy az újságírók türelmesen, készségesen és fegyelmezetten tartsák be a pártvezetéssel kötött megállapodásukat, majd egyszer csak fenyegetni kezdett: *„Amennyiben nem mutatnak e tekintetben készséget, kénytelenek leszünk adminisztratív intézkedéseket hozni.”*³³ Hasonló stílusban folytatta az SZLKP 1968. november 19–20-i ülésén, de akkor már *„kaderintézkedésekről”* beszélt.³⁴

Közvetlenül az SZLKP novemberi értekezlete után kezdetét vette a teljes körű ellenőrzés megvalósításának következő szakasza a szlovák tömegtájékoztatás területén. Ennek legfőbb eszköze a SÚTI létrehozása volt, valamint az említett szerv befolyásának és felügyeletének biztosítása az újságok, a folyóiratok, a rádiók és a televíziók működésében. A szerkesztőségekben nekiláttak a megbízható emberek hálózatának kiépítéséhez. Ezeknek a személyeknek az volt a feladatuk, hogy *„ügyeljenek a párt és a kormány érdekeinek védelmére, és a főszerkesztővel együtt közösen szervezzék meg a publikálás előtt álló anyagok tartalmának szerkesztőségen belüli előzetes ellenőrzését”*.³⁵ Amennyiben a szlovák újságírók továbbra is folytatják az ellenállást, akkor a SÚTI-nak *„kombinálnia kell a pozitív viszonyulást (...) a represszív módszerekkel, felhasználva a »cukor és korbács« jól ismert módszerét”*.³⁶

32 Čomaj-Vereš, 1990. 185.

33 SNA, f. ÚV KSS, zas. ÚV KSS 5. 9. 1968. Referát G. Husáka (G. Husák beszámolója), k. č. 1881.

34 SNA, f. ÚV KSS, zas. ÚV KSS 19.–20. 11. 1968. Referát G. Husáka (G. Husák beszámolója), k. č. 1882.

35 SNA, f. ÚV KSS, zas. ÚV KSS 25. 11. 1968. Správa o budovaní a činnosti Slovenského úradu pre tlač a informácie (Jelentés a Szlovák Sajtó- és Tájékoztatási Hivatal létrehozásáról és munkájáról), k. č. 1216.

36 Uo.

Annak érdekében, hogy fokozzák a politikai nyomást a tömegkommunikációs eszközökre, minden hónapban egyszer sajtókonferenciát tartottak nagyszámú újságíró részvételével, s ezeket „a hibás politikai kérdések” megvitatásának szentelték. Ezeken az alkalmakon az SZLKP KB elnökségi tagoknak szintén fel kellett lépniük. Ondrej Griesť, a SÚTI igazgatóját rendszeresen meghívták az SZLKP KB elnökségi ülésére, ha azon a szlovák tömegtájékoztatási eszközök tevékenységéről tárgyaltak. Naponta értékeléseket készítettek az újságok, folyóiratok, rádiók és televíziók napi munkájáról, s amennyiben hiányosságokat észleltek, azonnal intézkedéseket kellett hozni.³⁷

Mindezen intézkedések ellenére, noha ezeket lelkiismeretesen végrehajtották a gyakorlatban, Husák az SZLKP KB 1969. március 12-i ülésén azt mondta: „Nem békülhetünk meg ma sem azzal, hogy az emberek egy része a szólásszabadságot félrevezető gondolatok, dezinformációk, olyan nézetek és álláspontok terjesztésére használja fel, amelyek nem egyeznek a párt irányvonalával, amelyek károsak számunkra (...), amelyek megzavarják a konszolidáció folyamatát.”³⁸ Hozzátartozik azonban az igazsághoz az is, hogy a szlovák médiát – összehasonlítva a cseh tömegkommunikáció helyzetével – már csaknem teljes mértékben ellenőrizték, a cenzúra sokkal szigorúbban működött, és a hivatalok erősebben léptek fel. Ezért megállapíthatjuk, hogy ekkorra a radikális reformkommunisták befolyása teljesen eltűnt Szlovákiában, és annak ellenére, hogy ez az irányzat már az úgynevezett „kora tavasz” időszakában (1963–1967)³⁹ felbukkant és szinte kizárólag a médiához kapcsolódott, megszűnt létezni.

Néhány kiváló radikális reformkommunista „túlélte” az első időszakot, és részt vett az SZLKP KB plénumban, sőt néhányan még benne maradtak az apparátusban is. Ugyanakkor jellemző módon valamennyien a tudomány és a kultúra területén dolgoztak. Az irányzat legjelentősebb személyiségének Pavol Števíček irodalomkritikus számított. Az 1969. március 12-i SZLKP KB-ülésen ő keveredett a legélesebb konfliktusba Husákkal, mivel lesújtó kritikával illette az első titkár „realista” politikáját. Többek között kijelentette, hogy az SZLKP vezetése „a politikai elvek megvalósítása során nyugtalan, sőt intoleráns. Már önmagában az, hogy augusztus után kétféle lehetőségünk maradt csak – vagy alávetjük magunkat, vagy a katasztrófával járó alternatívát választjuk –, fejlődési perspektíváinkat nem [általunk] választott módon lecsökkentette. Ennek következményeit (...) már érezzük: a polgárok szerepvállalásának általános visszaesését, a politikai aktivitás elfojtását, valamint hogy a politikai tevékenység a pártban ismét az apparátusra tevődött át.”⁴⁰

Števíček szerint a hallgatólagosan elfogadott politikai helyzet vezetett el ahhoz a dogmatikus felfogáshoz, miszerint „mi, vezetők vagyunk a tévedhetetlen

37 Uo.

38 SNA, f. ÚV KSS, zas. ÚV KSS 12. 3. 1969. *Správa o činnosti predsedníctva ÚV KSS a o hlavných otázkach súčasnej politickej situácie* (Jelentés az SZLKP KB Elnöksége tevékenységéről és a jelenlegi politikai helyzet legfontosabb kérdéseiről), k. č. 1885.

39 Bővebben lásd: Londák–Síkora–Londáková, 2002. 129–131., 278–291.

40 SNA, f. ÚV KSS, zas. ÚV KSS 12. 3. 1969. *Diskusný príspevok P. Števíčka* (P. Števíček hozzászólása), k. č. 1885.

középpont; akik baloldalon vannak, potenciális szövetségeseink, mivelhogy szívükön viselik a szocializmus sorsát (...) – akik pedig jobboldalon [állnak], rosszabbak az ördögnél. (...) Természetesen a kommunisták ilyenfajta osztályozási módja rendkívül egyszerű és csábító. Nem csodálkozom, hogy ez alapján már buzgón dolgoznak a napszámosok és a papagájok.”⁴¹ Števček szembeszállt Husáknak a szlovák tömeg-tájékoztató eszközöket elítélő támadásával is: „Az általánosításnak és a kritika elutasításának legsúlyosabb következménye, hogy senkinek, de mindenkinek szól: gátolja mindenki tevékenységét, mindenkire rávetül a gyanú árnyéka, és létrehozza a félelem atmoszféráját, a szellemi szabadság hiányát.”⁴²

Husák válasza rendkívül szigorú volt, és világosan jelezte az 1968. január előtti politikai gyakorlat visszatérését, vagyis azt, amikor a hozzászólónak alapjában egyet kellett értenie a beszámolóval: „Števček elvtárs beszéde az elsőtől az utolsó szóig ellenzéki beszéd, amely ellentétes a hatályban lévő, a pártkongresszuson elfogadott alapvető dokumentumainkkal. (...) El kellene gondolkodni [Števčeknek] azon, hogy mit is szeretne. A kongresszus megválasztotta őt, és irányvonalat adott. Követni akarja ezt, vagy nem? Tagja annak a szervnek, amely a határozatokat hozza.” Husák felvetette, vajon a határozatok mindenkire vonatkoznak és kötelezőek, csak Števčekre nem. Ezenkívül még sóhajtva hozzátette: „Aggaszt engem ez az ügy, mert elsősorban nemcsak az ő felszólalásáról van szó, hanem egyes értelmiségi csoportok hozzáállásának kérdéséről.”⁴³ Az SZLKP KB plénümán elhangzott hozzászólások tükrében megállapítható, hogy ekkor mindössze három radikális reformkommunista tagja volt a KB-nek: Ján Uher, Ladislav Košťa és Jozef Rozboril.

A radikális reformkommunisták behatoltak a konzervatívok egykori bástyájába: az SZLKP KB apparátusába – ez szintén az 1968. augusztus után az SZLKP-ban kialakult rendkívül kedvező politikai konstelláció eredménye. Vezetőjük az SZLKP KB Ideológiai Osztályának titkára, Miroslav Kusý volt. Husáknak az SZLKP KB 1969. március 12-i ülésén elhangzott szavai szerint Kusý „szemben a CSKP KB novemberi határozatával (...), az SZLKP KB Elnökségének gyakorlati, napi irányvonalával, olyan cikkekkel és megnyilvánulásokkal – szó szerint – árasztotta el a szlovák és a cseh sajtót, rádiót és televíziót, amelyekben egy sor, pártunk politikáját érintő lényeges kérdésben jobboldali-opportunista álláspontot foglalt el, és nyilvánosan vitatkozott pártunk Központi Bizottságának elvi dokumentumaival”.⁴⁴

Azonban Kusý legjobban a *Smena* (Műszak) című ifjúsági napilapnak adott interjújával dühítette fel Husákot, azt állította ugyanis, hogy a tájékoztatási eszközök legfontosabb dolga a hatalom ellenőrzése.⁴⁵ Kusý gondolatai különösen felháborítóak voltak az első titkár számára, mivel azok teljes mértékben ellentétesek voltak a szovjet típusú szocializmus építésének és működésének gyakorlatával, illetve

41 Uo.

42 Uo.

43 Uo. Záverečné slovo G. Husáka. (G. Husák zárszava).

44 SNA, f. ÚV KSS, zas. ÚV KSS 12. 3. 1969. *Správa o činnosti predsedníctva ÚV KSS a o hlavných otázkach súčasnej politickej situácie* (Jelentés az SZLKP KB Elnöksége tevékenységéről és a jelenlegi politikai helyzet legfontosabb kérdéseiről), k. č. 1885.

45 Uo.

a reformkommunisták politikai és ideológiai elképzeléseinek meghatározó részét képezték. Különösképpen azért neheztelt Husák, mert már említett „realista” vonala abból indult ki, hogy a Szovjetunió – és ily módon végső soron a saját – érdekeit minél jobban kiszolgálja. Kusýt 1969. február 17-én felmentették tisztségéből, de nem sokkal később megváltoztatták a döntést, melynek értelmében végül március 1-jén „közös megegyezés alapján” nyugállományba vonult.⁴⁶ Ezt követően az SZLKP KB apparátusának ezt a nagyon fontos részét Husák egy rövid időre közvetlen ellenőrzése alatt tartotta: csak 1969. május 31-én választották meg az SZLKP KB Ideológiai Osztályának új vezetőjét, Vasil Bejdát.⁴⁷

Az SZLKP politikai spektrumában a *konzervatívok* képezték a következő irányzatot, ők viszont egyáltalán nem alkottak homogén csoportot. Alapvetően két csoportra voltak oszthatók: az 1968 előtti, Novotný-féle „ókonzervatívokra” és a „neokonzervatívokra”, akik eredetileg mérsékelt reformkommunisták (vagy inkább Novotný-ellenesek) voltak. A két csoport az 1968. március 23-i drezdai találkozón, amelyen a keleti blokk hat államának képviselői is jelen voltak, talált egymásra. A szakirodalomban és a dokumentumokban „dogmatikusoknak” és „szektásoknak” nevezik őket. A két csoportot az kötötte össze, hogy elutasítottak bármilyen reformot; a politikai és a gazdasági kérdések esetében ragaszkodtak a hagyományos, 1968 januárja után gyakran kritizált irányelvekhez; illetve az ehhez az irányzathoz tartozók közül jó néhányan részt vettek az 1950-es évek törvényteleniségeiben. Az idetartozók közül sok személy nem rendelkezett megfelelő képzettséggel, kulturális és műveltségi háttérrel. A magasabb szintű vezetők közül – mind állami vonalon, mind a párton belül – csak Vasil Biľak tartozott ehhez az irányzathoz, vele szorosan együttműködött Indra, Kolder, Karel Hoffman, Rytíř, Oldřich Švestka, Kapek, Miloš Jakeš stb.⁴⁸

Teljesen más volt a helyzet Szlovákiában. Egyetlen konzervatív sem került be az SZLKP KB-ba és annak Elnökségébe, így tevékenységüket az SZLKP központi szervein kívül kellett kifejezniük. A konzervatív szárnyhoz tartoztak az „ókonzervatívok”, mint Michal Chudík, František Dvorský, Michal Sabolčík, Rudolf Cvik, Matej Lúčan, Július Lörincz stb., illetve a „neokonzervatívok”, többek között Miloslav Hruškovič, H. Ďurkovič, Michal Pecho, Viliam Šalgovič, V. Bejda, František Hagara és még mások. A korábban említett Biľak „neokonzervatív” volt. A konzervatív vonulat létezésére néha a „realista” Husák szintén utalt, és egy olyan csoportként jellemezte, amelynek tagjai „kritikai-nihilista” nézőpontból értékelték a Csehszlovákiában és a CSKP-ban 1968 januárja után lezajlott változásokat. Az SZLKP KB 1968. november 19–20-i ülésén még azt is mondta róluk, hogy esetükben lényeges szerepet játszottak „a személyes tényezők, a támadások miatti sértődöttség, a megaláztatottság, a tisztségüktől való megfosztás (...), de az elmúlt években minden kétséget kizáróan léteztek konzervatív nézetek”.⁴⁹ Az első titkár mint „realista” békülékeny

46 SNA, f. ÚV KSS, zas. P ÚV KSS 10. 3. 1969. Uznesenie 28. schôdze predsedníctva ÚV KSS (Az SZLKP KB Elnökség 28. ülésének határozata), k. č. 1224

47 Štefanský, 1992a. 152.

48 Doskočil, 2006. 66–67.

49 SNA, f. ÚV KSS, zas. ÚV KSS 19.–20. 11. 1968. Referát G. Husáka (G. Husák beszámolója), k. č. 1882.

hozzaállást mutatott a konzervatívok esetében, mivel a pártfőtitkár bizonyára számolt azzal az eshetőséggel, hogy egyszer majd velük kell összefogni.

Az SZLKP KB-ban helyet foglaló radikális reformkommunisták viszont élesen reagáltak arra a veszélyre, hogy ez a kompromittálódott politikai áramlat újra életre kel. Ján Uher például így figyelmeztetett: *„Ha a múltban a súlyos tapasztalatokból kifolyólag a szektás irányzat ellen voltunk (...), manapság, mindaz után, ami történt, még inkább ellene kellene lennünk. Milyen perspektívát, milyen programot ajánlanak? Nem kínálnak semmi mást, mint különböző változatait annak, ami már volt, és ami alaposan diszkreditálódott.”*⁵⁰ Štefan Mikulčík az SZLKP KB 1969. március 12-i ülésén szintén felhívta a figyelmet arra, hogy *„senki sem próbálkozhat meggyőzni minket, hogy itt nem létezik semmiféle baloldali veszély, vagy hogy már jelentéktelen. Jelentősnek tartjuk ezt a veszélyt, mivel következményei és perspektívái vannak.”*⁵¹

A szlovák konzervatívok vezető politikusa, Vasil Biľak kezdetben csak a cseh országrészben tevékenykedett. Először aktívan részt vett a radikális kommunista Smrkovský ellen folytatott lejárató kampányban, mégpedig olyan brosúrák segítségével, mint az *Egy politikus két arccal* és a *Smrkovský metamorfózisa*. Később kiadták és illegális úton terjesztették az ostravai népi milíciák novemberi aktíváján elhangzott beszámolóját, amelyben többek között befekettítette az SZLKP augusztusi rendkívüli kongresszusát.⁵² Paradoxon, hogy Biľaknak annak ellenére sem volt nagy sikere Szlovákiában, sőt még a kelet-szlovákiai munkások körében sem, hogy maga is onnan származott. Rozboril, az SZLKP KB tagja, az 1969. március 12-én tartott KB-ülésen beszámolt arról az esetről, amikor *„a bártfai [Bardejov] cipőüzem dolgozói sztrájkjal fenyegetőzve nem engedték be [Biľakot] a gyárba, illetve más aktívákról is a hátsó kijáraton keresztül kellett távoznia”*.⁵³

Valószínűleg Husák már akkor a jövőre gondolt, amikor 1969. április közepén – a hatalomátadásról szóló tárgyalások idején – Biľaknak és követőinek jelentős engedményt tett: megígérte, hogy a CSKP konzervatív irányzatához tartozó politikusokat nyilvánosan megszabadítják attól a vélekedéstől és jelzőtől, miszerint ők „árulók és kollaboránsok”. Valóban, 1969. április 16-án – tehát egy nappal azelőtt, hogy első titkárrá választották Husákot – a CSKP KB Elnökség Végrehajtó Bizottsága elfogadta *A párt néhány tisztségviselője elleni indokolatlan vádakról* című határozatot. Ezzel a realisták (Husák, Štrougal) a jövőre nézve hatalmas terhet vettek a vállukra: a konzervatívokat a CSKP KB 1969. áprilisi ülése után továbbra is az „ötödik hadoszlopnak” tartották Csehszlovákiában. A konzervatívok végül is ily módon arra kényszerítették a „realistákat”, hogy lépjenek át olyan határokat, amelyeket ők egyáltalán nem akartak.⁵⁴

50 Uo. *Diskusný príspevok J. Uhra* (J. Uher hozzászólása).

51 SNA, f. ÚV KSS, zas. ÚV KSS 12. 3. 1969. *Diskusný príspevok Š. Mikulčíka* (Š. Mikulčík hozzászólása), k. č. 1885.

52 Štefanský, 1992a. 133., 140. Bővebben lásd: SNA, f. ÚV KSS, zas. ÚV KSS 12. 3. 1969. *Diskusný príspevok J. Rozborila* (J. Rozboril hozzászólása), k. č. 1885.

53 *Diskusný príspevok J. Rozborila*, k. č. 1885.

54 Doskočil, 2006. 207–208.

Mindazonáltal nem csak a konzervatívok álltak a CSKP politikai spektrumának baloldalán. Létrejött egy *baloldali radikálisokból* vagy *ultrabaloldali szektásokból* álló frakció. A cseh országrészben a párton belül létrehoztak egy úgynevezett „baloldali frontot”. „Sziklaszilárd” dogmatikusok, ortodox sztálinisták, az állandó osztályharc támogatói – akiknek gondolatvilága megragadt valahol a 20. század ötvenes éveiben – alkották ezt a csoportosulást. Ahogy a legtöbben a konzervatív szárnyból, közülük is sokan komoly szerepet játszottak a politikai perek előkészítésében és lebonyolításában az 1950-es évek első felében. Viszonylag kevesen voltak, de nagyon veszélyesek, mivel erőteljesen támogatták őket a megszálló szovjet hadsereg parancsnoki állományából, s ebből kifolyólag fenyegetést jelentettek a CSKP összes többi politikai szárnyára nézve – beleértve a „realistákat”, de potenciálisan még a konzervatívokat is. Ennek az irányzatnak a jelentősebb képviselői: Vilém Nový, Karel Mestek, Jaromír Hrbek, Emanuel Famíra, Jaroslav Trojan, Soňa Penningerová, a prágai Libeňből származó kommunisták, akik Josef Jodasa körül csoportosultak, illetve az ostravai Jaromír Borovják vezette csoport.⁵⁵

Szlovákiában ez a szárny csak a Varsói Szerződés csapatainak 1968. augusztusi katonai bevonulása után kezdett el formálódni. Erre a szárnyra jellemző volt, hogy keményen bírálták még a konzervatív Bilákokat is, mert nem vett részt az SZLKP 1968. augusztusi rendkívüli kongresszusán, ahol – legalábbis véleményük szerint – „*olyan támogatást kaptak a küldöttektől, amely sokkal kedvezőbb helyzetet eredményezhetett volna a párt vezető szerveinek összetételében*”.⁵⁶ Néhány hónappal később, 1968 végén létrehozták a *kommunisták-internacionalisták* csoportját, de nem szereztek nagyobb befolyást a szlovák politikai életben. Politikai elképzeléseikről mindössze egyetlen dokumentum tanúskodik: A *kommunisták-internacionalisták 1969. december 13-i kovarci [Kovarce] gyűlésén elfogadtatott határozat*, amelyben különösen nagy figyelmet szenteltek annak, hogy ugyanezen a helyen, egy évvel korábban már tartottak egy gyűlést.

Az említett határozatból kiolvasható, hogy a kommunisták-internacionalisták teljes mértékben támogatták a CSKP KB 1969. szeptemberi ülésének határozatait, amelyek elindították a jobboldali-opportunista erők elleni kompromisszum nélküli harcot, de egyben sajnálattal konstataáltak, hogy „*a gyakorlati eredmények Szlovákiában valójában minimálisak*”. Majd így folytatták: „*Egy sor alapvető kérdésben a CSKP KB határozatának gyakorlati megvalósításakor kompromisszumra törekszünk. Hogyan másképp lehetne magyarázatot adni arra, hogy azok az erők, amelyek 1968. január után az ellenforradalom élén álltak Csehszlovákiában, a mai napig magas tisztségeket töltenek be?*”⁵⁷ Manapság számunkra már teljesen világos, hogy ezen „erők” közé sorolták Husákokat – aki 1968. január és június között a demokratizálódási folyamat vezetője volt Szlovákiában –, csakúgy, mint „realista” követőit is. Később, amikor a realisták és a konzervatívok egyesülésével létrejött a „normalizáció” időszakának politikai garnitúrája, a kommunisták-internacionalisták irányzatát teljes

55 Uo. 70–71.

56 Štefanský, 1992b. 367–368.

57 Uo. 553–555.

mértékben semlegesítették. Leginkább úgy, hogy szinte mindenkit – mivel többnyire idős, a munka világából már kikerült ember voltak – az SZLKP lakóhelyi és körzeti szervezeteibe helyezték át, ahol elveszítették minden korábbi befolyásukat.

A Varsói Szerződés hadseregeinek csehszlovákiai bevonulását, de még inkább az 1968. augusztus 26–28-i rendkívüli kongresszust követően az SZLKP – társadalmi és politikai összetételéből adódóan – készen állt az év elején megkezdett demokratizálódási folyamatok folytatására. Ugyanakkor a Csehszlovákia területét megszálló szovjet hadsereg hosszan tartó jelenléte, a szovjetbarát konzervatív-dogmatikus erők nagyarányú újjáéledése, illetve Husák személyes ambíciói – hogy mindenáron ő legyen Csehszlovákia vezetője – intenzív politikai differenciálódáshoz vezettek, ami teljes mértékben aláásta a párt korábbi egységét. Mindezen körülményekből, valamint abból kifolyólag, hogy a szövetségi alkotmány bevezetése jelentős mértékben csökkentette a politikai feszültséget Szlovákiában, a szovjet vezetők igényeit – hogy az ő elképzelésüknek megfelelően „normalizálják” a helyzetet Csehszlovákiában – messzemenően figyelembe vevő Gustáv Husák körül tömörülő, úgynevezett „realisták” váltak a párt meghatározó politikai áramlatává. A Szlovák Kommunista Párt végül így módon egy olyan politikai szervezetté alakult, amely a „normalizáció” ösztönzője és elősegítője lett a Csehszlovák Kommunista Párton belül és egész Csehszlovákiában.

A társadalom reakciói

Mint ahogyan azt már korábban bemutattuk, az Alexander Dubček vezette CSKP-reformvezetés helyzete rendkívül bonyolulttá vált 1968 augusztusa után. Megoldhatatlan helyzetbe kerültek, mivel a január utáni reformok egy részét úgy akarták megmenteni, hogy egyszerre teljesítik a társadalom igényeit, ugyanakkor nem haragítják magukra a szovjet vezetőket. Csakhogy Csehszlovákia lakosságát a szovjet hadsereg kivonulásával és a demokratizálódási folyamat folytatásával lehetett volna megnyugtatni, amit azonban „január emberei” nem tudtak megadni. A „szélsőségek nélküli reformok” koncepciója szintén elvesztette jogosultságát, mert kizárólag a szovjet vezetés dönthetett arról, hogy pontosan mi számít „extrémnek”. Amikor Dubček valamiben meg akart felelni a szovjet igényeknek, olyan erővel kellett szövetkeznie, amelyek ezeket az érdekeket védték és támogatták a CSKP vezetésén belül. Következésképpen a „realistákkal” és a konzervatívokkal kellett együttműködnie, de ez odavezetett, hogy mint reformkommunista egyre inkább távolodott a radikális reformszárnyhoz tartozóktól és a civil társadalomtól. Mindenekelőtt a cseh értelmiségiek – tudósok, művészek és újságírók – nem értették meg, hogy Dubček szerfelett nehéz helyzetbe került: mi több, egyenesen úgy vélték, hogy szabadon és közvetlenül ellenszegülhet a szovjet szuperhatalomnak. Nem értették meg, hogy a szovjet érdekek megvalósításának legnagyobb akadályát Csehszlovákiában – minden bonyodalom ellenére – maga Dubček és az ő reformer hívei jelentették.

Hasonló volt a helyzet azokban a cseh és szlovák üzemekben és gyárakban, amelyeket Dubček 1968. november első felében meglátogatott. Miként arról

beszámolt: „Elkeseredtem, amikor láttam, hogy sokan nem értik a helyzet bonyolultságát. Ugyan még mindig támogattak minket, de ezzel egyidejűleg undorodtak a szovjeteknek tett engedményektől. Sok ember úgy csinált, mintha az ország nem lenne megszállva, mintha bármit megtehetnénk, amit csak akarunk. Erősödött a természetes, őszinte kommunikáció hiánya.”⁵⁸

A CSKP reformvezetésének nagyfokú támogatása helyébe idővel a lakosság részéről a folyamatosan növekvő szovjet nyomással szembeni demonstráció lépett. Akárcsak az augusztusi invázió utáni időszakban, most is elsősorban a fiatalok voltak aktív. A fiatalok sokkal határozottabban reagáltak, mert tisztában voltak azzal, hogy a jövőjükről van szó. 1968. október 16-án körülbelül háromszáz diák tüntetett Pozsonyban, akik a Csehszlovákia és a Szovjetunió közötti, a szovjet hadsereg ideiglenes csehszlovákiai jelenlétéről szóló szerződés aláírása ellen tiltakoztak. Követelték, hogy az SZLKP KB funkcionáriusai hallgassák meg őket. Elénekeltek a *Kto za pravdu horí* (Aki az igazságért ég) című himnikus dalt, valamint a tömegtájékoztatási eszközökben megnyilvánuló cenzúrát, a Szovjetuniót és a szovjet hadsereget elítélő jelszavakat skandáltak.⁵⁹

1968. október 28-án sokkal nagyobb méretű megmozdulásokra került sor, amelyeket a Csehszlovák Köztársaság létrejöttének ötvenedik évfordulója alkalmából szerveztek. Ezeknek elsősorban nemzeti jellegük volt, de a résztvevők kifejezték szovjetellenes érzéseiket is, valamint hogy elutasítják a szovjet hadsereg csehszlovákiai tartózkodásáról szóló szerződést. A tüntetések Prágában kezdődtek, de rövid idő alatt áterjedtek Szlovákiába is. Ugyanazon a napon este Pozsonyban újra 300–350 fiatal gyűlt össze, akik szovjetellenes jelszavakat kiabáltak, és ismételten hangoztatták: elutasítják, hogy a szovjet hadsereg Csehszlovákiában tartózkodjon. Másnap viszont már 1500–2000 főnyi tömeg vonult a pozsonyi utcákon, a résztvevők a csehszlovák állami és pártvezetőket éltették, és egyben támogatásukra szólítottak fel. Egy nappal később, vagyis október 30-án, Zsolnán (Žilina) szintén demonstrációt tartottak, amelyen a Közlekedési Főiskola körülbelül 1200–1500 hallgatója vett részt, itt is szovjetellenes jelszavak hangzottak el.

Pozsonyban a biztonsági erők, amelyek akcióit a Nemzetbiztonsági Testület (Zbor národnej bezpečnosti, ZNB) Kerületi Főparancsnoksága koordinálta, felléptek a tüntetők ellen. 1968. október 25-től 29-ig 50 százalékos készültséget rendeltek el a városban, majd október 29–30-án már teljes készültségbe helyezték a Közbiztonság (Verejna bezpečnost, VB, 1947 és 1991 között ez volt a rendőrség elnevezése) Városi Parancsnokságának minden tagját. A járőrszolgálatot a Népi Milícia (Ľudové milície) 150 tagjával erősítették meg, és mindegyik váltásba bekeült a Csehszlovák Néphadsereg negyven katonája. 1968. október 29-én Svobodának, a CSSZSZK elnökének pozsonyi útja miatt 558 rendőrt, 70 katonát és 150 milicistát állítottak szolgálatba. Minthogy ezek a biztonsági erők nem tudták kezelni

⁵⁸ Dubček, 1998. 233.

⁵⁹ SNA, f. ÚV KSS, zas. P ÚV KSS 11. 11. 1968. *Správa o narušovaní verejného poriadku v dňoch výročia vzniku ČSR a výročia Veľkej októbrovej socialistickej revolúcie* (Jelentés a közrend megzavarásáról a Csehszlovák Köztársaság megszületése és a nagy októberi szocialista forradalom kitörése évfordulójának napjaiban), k. č. 1215.

a pozsonyi főpályaudvaron kialakult helyzetet, a Népi Milícia létszámát 150-ről 250 főre, a Csehszlovák Néphadsereg szolgálatot adó állományát 70-ről 500 főre emelték. A rendőri egységeket újabb 67 fővel erősítették meg, a nyugat-szlovákiai kerületekből vezényeltek át embereket.⁶⁰

Nagyobb arányú szovjetellenes megnyilvánulásokra került sor több városban a nagy októberi szocialista forradalom évfordulóján, amelyet november 7-én ünnepeltek meg a szocialista Szlovákiában. A demonstrációk már november 5-én kezdetüket vették, legelőször Zsolnán. Körülbelül 21:25-kor a Közlekedési Főiskola Hliny lakótelepen lévő kollégiumánál több mint ötszáz diák gyűlt össze, akik aztán tömegesen a városba mentek. A felvonulás alatt nyolc szovjet zászlót téptek le az oszlopokról. Másnap a pozsonyi Szlovák nemzeti felkelés terén szintén letépték és elégették a szovjet lobogókat a fiatalok. A rendőrség négy 16 és 23 év közötti elkövetőt fogott el. Az incidensről szóló dokumentumban igencsak csalódott hangnemben jegyezték meg: *„Ezeket a tetteket az arra járó állampolgárok passzívan figyelték, miközben arról sincs tudomásunk, hogy a lakosok közül bárki aktívan fellépett volna az elkövetők jogellenes cselekedeteivel szemben.”*⁶¹ 1968. november 6–7. éjjelén, Eperjesen (Prešov) a helyi P. J. Šafárik Egyetem Pedagógiai és Filozófiai Karának körülbelül négyszáz hallgatója tüntetett. A felvonulás élén csehszlovák zászlót vittek, és Samo Chalupka költő *Mor ho! (Öld meg!)* című híres versét szavalták. Amikor elhaladtak a szovjet katonák emlékműve mellett, ökölbe szorított kézzel fenyegetőztek. Az idézett jelentésben szerepelnek a szervezők nevei is: Vladimír Müller, Ján Titko, Marián Varga és Vladimír Dóner.

1968. november 7-én a demonstrációk központja ismét Pozsony volt. Körülbelül 19:40-kor a Gottwald téren (ma Szabadság tér) csaknem négyszáz fiatal gyülekezett, s égő gyertyával a kezükben átvonultak a Szlovák nemzeti felkelés tere. A menet létszáma fokozatosan 2500–3000 főre duzzadt. Néhányan ismét letépték és megsemmisítették az oszlopokon lévő szovjet lobogókat, miközben a járőr-szolgálatos rendőri egységeknek azt kiabálták, hogy „gestapósok”. A rendőrség tagjai gumibotot használtak, de nem tudták széttörni a tömeget. A járdákon álló lakosok nem fordultak a tüntetők ellen, pont ellenkezőleg, többször hangot adtak szimpátiájuknak. 21:30-kor nagy számban gyülekeztek fiatalok az SZLKP Nyugat-szlovákiai Kerületi Bizottságának épülete előtt, amely a pozsonyi pályaudvar alatt, a Žabotova utcában helyezkedett el. Itt elkecseregett harcra került sor, amelynek során a tüntetők követek hajigáltak a rendőrökre, akik pedig gumibotjaikkal kezdtek ütlegetni mindenkit. Végül a demonstrálók ellenállását vízágyúkkal törték meg, de ez korántsem vetett véget az általános elégedetlenségnek: sem a Szlovák nemzeti felkelés terén, sem pedig a Štúr és a Klemen utcákban.

Már egy nappal azelőtt a Nemzetbiztonsági Testületet Városi Parancsnoksága 22 személyt állított elő, akik közül négyet az ügyész beleegyezésével tartottak fogva. A szovjet típusú szocializmus klasszikus-dogmatikus koncepciójának érdekesen ellentmond, hogy a munkások és földművelők mintaállamának számító Cseh-

60 Uo.

61 Uo.

szlovákiában az előállított személyek fele, vagyis tizenegyen munkások voltak. Másnap (november 7-én) Pozsonyban 28 embert fogtak le, akik között tíz munkás, hat ipari tanuló, kilenc diák és három „egyéb” volt. A hatóságok hasonló cselekedeteket jegyeztek fel Nagyszombatban (Trnava), Kassán (Košice), Nagymihályban (Michalovce), Poprádon, Liptószentmiklóson (Liptovský Mikuláš), Léván (Levice), Nyitrán (Nitra), Szencen (Senec) és Trencsénben (Trenčín). Körülbelül 250 zászlót semmisítettek vagy rongáltak meg, amelyeknek döntő többsége szovjet lobogó volt.⁶²

Az SZLKP vezetése a november 19–20-i KB-ülésein foglalkozott a tüntetésekkel. Meglepő módon Gustáv Husák békülékeny hangnemet ütött meg, és bizonyos mértékig megértést tanúsított a tüntetők iránt, amikor kijelentette: *„Senki sem akar itt bűnügyi eljárást (...), és nem tudom, miféle megtorlást, de látjátok, hogy mire megyünk szép szóval. (...) Amíg kormányzunk, politikailag harcolni fogunk ezekkel a tendenciákkal.”*⁶³ Egyben hangsúlyozta, hogy szerinte a hazai és a külföldi szocialistaellenes erők kihasználták a jóindulatú fiatal fiúkat és lányokat, s jó lenne, ha ezt ők is tudatosítanák magukban. Végül azonban azzal fenyegetődzött, hogy az SZLKP és a Szlovák Szocialista Köztársaság (SZSZK) kormánya egyaránt ragaszkodni fog a jogszabályok betartatásához és tiszteletben tartásához, és annak, aki megszegi azokat, akár egyénileg, akár a különböző tömeges demonstrációk és rendbontások során, számolnia kell azzal, hogy érvényre juttatják a törvényt. Még akkor is, ha *„azt fogják kiabálni, hogy ez visszatérés a Novotný-féle időkhöz, vagy másképp magyarázzák (...), minden önkényességre és törvénytértésre ilyen módon kell válaszolni. Ez így van minden civilizált államban.”*⁶⁴

A feszült politikai légkörben, amely a „Smrkovský-ügy” után alakult ki Csehszlovákiában, 1969. január 16-án Prága központjában felgyújtotta magát Jan Palach, a Károly Egyetem Filozófiai Karának hallgatója. Áldozatvállalása sokkolta az egész országot. Az eset szörnyű csalódottságról árulkodott, amely leginkább a fiatalság körében volt megfigyelhető, mivel a politikai rendszer lassan, de biztosan távolodott az 1968. januári ideáktól. Palach búcsúlevelében követelte a cenzúra azonnali eltörlését és a *Správa* (Hírek) című napilap – amely lényegében a szovjet megszólók és csehszlovák kiszolgálói propagandaeszköze volt – terjesztésének betiltását. Palach tragikus tette mély hatást gyakorolt az egész csehszlovák társadalomra, és ismét rendkívül kiélezte a politikai feszültséget az országban.

1969. január 20-tól a köztársaság minden nagyobb városában a diákok gyűlésekkel és felvonulásokkal tisztelegtek Palach emléke előtt. A legbátrabbak az egyetemi központokban éhségsztrájkba kezdtek, azt akarva, hogy a kormány teljesítse Palach követeléseit és folytassa az 1968 januárjában megkezdett demokratizálódási folyamatot. A pozsonyi Comenius Egyetem előcsarnokában is 19 hallgató folytatott éhségsztrájkot: Milan Adamčiak, Miroslav Babušek, Gusto Dobrovodský, Peter Dobrovodský, Stano Filla, Zlatica Grznárová, Peter Hysko, Ivan Korman, Ján Kovář, Fedor Lajda, Jozef (Dodo) Lietavec, Jana Plichtová, Mária Rovná,

62 Uo.

63 SNA, f. ÚV KSS, k. č. 1882.

64 Uo.

Vladimír Segeš, Bohuš Slezák, Dora Šebestová, Eva Šimová, Oleg Tatarka és Dana Viestová. Fejük fölött egy olyan plakát lógott, amely Gusto Dobrovodský egyik versét tartalmazta:

Ez a virág benzintől illatozott
és nem engedte kitépetni magát ebből a földből,
és így fekszünk itt
várva,
amíg kiszárít minket a nap,
amíg VALAKI
VALAHOL
VALAMIT..."

A vers alatt pedig egy idézet Jan Palachtól:

„GYÚJTSUNK FÁKLYÁKAT, S ÉBRESSZÜK FEL AZ EMBEREKET ÁLMUKBÓL!”⁶⁵

1969. január 25-én, azon a napon, amikor Palachot eltemették, országsszerte befejezték az éhségsztrájkot.

Nem sokáig váratott magára a szovjet vezetés, illetve a többi szocialista ország pártjainak, valamint a csehszlovák fundamentalista-dogmatikus kommunistáknak a reakciója. Nyugtalanította őket, hogy az ellenséges erőknek ismét feszült politikai légkört teremtettek Csehszlovákiában, hogy szovjetellenes hangulatot keltsenek, illetve hogy megnehezítsék a politikai és a közélet „normalizációját”. A szövetségi kormánynak, annak ellenére, hogy szoros kapcsolatot épített ki a diákok képviselőivel és kifejezte: tiszteletben tartja a hallgatók azon kívánságát, hogy Palachot méltó módon temessék el, a szovjet igényeknek is meg kellett felelni. Ezért megakadályozta, hogy a diákok – akkoriban teljesíthetetlennek minősülő – követeléseit elfogadják, és kijelentette, hogy minden állami szervnek következetesen fel kell lépnie a törvényes rendet megsértő személyek ellen. Mindezzel összefüggésben a kormány 16 nyugati újságíróat kiutasított az országból, és arra kötelezte a belügyminisztériumot, hogy tegyen meg minden szükséges lépést a rend fenntartása érdekében.

A Szlovák Szocialista Köztársaság kormánya a szövetségi kormányhoz hasonló álláspontot alakított ki. Az 1969. január 19-én kiadott nyilatkozatában még sajnálkozását fejezte ki Palach tette miatt, de egyben hangsúlyozta, hogy cselekedete nem adhat ürügyet a zavargásokra. A kormány határozottan kijelentette: bármilyen eszközzel fenntartja a nyugalmat. Matej Lúčan oktatásügyi miniszter tárgyalt a rektorokkal és dékánokkal, hogy biztosítsák az oktatás folytonosságát; ugyanakkor azzal is fenyegetett, hogy zavargások esetén felfüggeszti a tanítást. A biztonsági erőknek meg kellett védeniük a fontosabb épületeket és objektumokat, mindenek-

65 A szerző erről az akcióról Vladimír Segeš történésztől értesült, aki részt vett a Comenius Egyetem előcsarnokában tartott, 1969. január 20-án kezdődő éhségsztrájkban.

előtt a többi szocialista ország konzulátusait. Pozsonyban a Nemzetbiztonsági Testület, a Népi Milícia és a Csehszlovák Néphadsereg egyenruhás egységei járőröztek. Jogukban állt, hogy minden felvonulásra irányuló próbálkozást csírájában elfojtsanak és a transzparenszeket megsemmisítsék. A Szlovák Szocialista Köztársaság kormányának elnöksége egyidejűleg rendelkezett azzal a joggal, hogy szükség esetén betiltson bármiféle demonstrációt. Ján Janovicot és Ladislav Kompišt, a kormány tagjait Nyitrára és Zsolnára küldték, mivel ezekben az egyetemi városokban korábban diákmegmozdulások zajlottak.⁶⁶

Az üggyel kapcsolatban meg kell még említeni, hogy 1969. április 11-én, Kassán, a Felszabadítók terén, a megszállás elleni tüntetésen a szécsmezei (Sečovská Polianka) Michal Leučík (más cseh vagy szlovák forrás Lefčíket ír), aki éppen kötelező katonai szolgálatát teljesítette Őrmezőn (Strážske), szintén felgyújtotta magát. A kórházban halt meg. A Palach cselekedetére adott tragikus reakciót az állambiztonsági hatóság húsz évig eltitkolta, s a mai napig nem ismertek a részletei. Az orvosoknak, a szemtanúknak és Michal Leučík hozzátartozóinak megtiltották, hogy az esetről beszéljenek, ráadásul a kórház ambuláns naplójából is eltűntek a vonatkozó bejegyzések.⁶⁷

Az utolsó nyílt ellenszenv-megnyilvánulásokra a csehszlovák társadalom részéről az 1968. augusztus és 1969. április közötti időszakban a stockholmi jégkorong-világbajnokság idején került sor. 1969. március 28-án, a döntőben a csehszlovák válogatott 4:3-as győzelmet aratott a szovjet csapat ellen. A hatalmas örömmek, hogy legalább a sportban sikerült győzelmet aratni a szovjet agresszorok felett, hatvankilenc városban – összesen félmillióan – adtak nyíltan hangot. Csak a prágai Vencel téren 150 ezer ember ünnepelt.⁶⁸

Pozsonyban már a szovjetek elleni első győztes mérkőzést követően (1969. március 21. Csehszlovákia–Szovjetunió 2:0) körülbelül 2500 ember gyűlt össze a Šafárik téren, akik a „Ruszkik haza!” és más hasonló jelszavakat skandáltak. A Nemzetbiztonsági Testület Városi Parancsnoksága öt embert állított elő, akik közül négyen a Szlovák Műszaki Egyetem Gépészmérnöki Karának diákjai voltak.⁶⁹ Mivel attól tartottak, hogy a második csehszlovák–szovjet mérkőzést követően újabb tiltakozások robbanhatnak ki, a következő intézkedéseket hozták. A Nemzetbiztonsági Testület minden pozsonyi alakulatánál teljes készenléti állapotot rendeltek el, a szolgálatban lévő rendőrségi alakulatokon kívül 415 főből álló tartalékos egységet is felállítottak. A szovjet hadsereg pozsonyi főparancsnoksága épületének védelmére ötven rendőrt küldtek ki. A nyugat-szlovákiai kerület járásaiból további száz főt vezényeltek át Pozsonyba. Készenlétségbe helyezték a Népi Milícia száz tagját is. A Csehszlovák Néphadsereg, a Tűzoltó Egyesület és a Nemzetbiztonsági Testület

66 Rendeck, I. 104.

67 Kováč, 1999.432.

68 Doskočil, 2006. 99.

69 SNA, f. ÚV KSS, zas. P ÚV KSS 31. 3. 1969. *Správa o priebehu udalostí na Slovensku v súvislosti s hokejovými zápasmi medzi ČSSR a ZSSR v dňoch 21. 3. 1969 a 28. 3. 1969* (Jelentés a CSSZSZK és a Szovjetunió közötti 1969. március 21-i és március 28-i jégkorong-mérkőzésekkel kapcsolatos szlovákiai események alakulásáról), k. č. 1225.

olyan motoros járműveket és egyéb műszaki eszközöket biztosított, amelyeket be lehet vetni a tüntetők elleni harcban. A különböző akciók koordinálása érdekében a pozsonyi Nemzetbiztonsági Testület Városi Parancsnokságán belül egy külön státbot hoztak létre.⁷⁰

A fegyveres erők vezetői nem tévedtek. Miután a csehszlovák jégkorong-válogatott másodszor is legyőzte a szovjeteket, az esti órákban az összes pozsonyi diákkollégiumból kirajzottak a fiatalok, s a felfokozott hangulatban egyenesen a Szlovák nemzeti felkelés tere felé vették az irányt. Különösen látványos volt a Hegyi parknál (Horský park) lakó hallgatók vonulása. A park és a Štefánik utca között egy meredek sziklás rész található, ezért Miro Stanovský nem hivatalos diákvezető irányításával a hallgatók felsorakoztak az egyetlen biztonságos útvonalnak számító Mély úton (Hlboká cesta), mégpedig úgy, hogy mindenki egy égő újságot vagy valamilyen égő papírt tartott a kezében – a menet az éjszaka sötétjében úgy nézett ki, mint egy tüzes folyó. Mindeközben a város lakói nyitott ablakaikból hangosan skandálva köszöntötték a diákokat. A Szlovák nemzeti felkelés terén hamarosan húszezren gyűltek össze, elsősorban főiskolai hallgatók, akik szórakoztató pirotechnikai eszközöket, az akkoriiban „kalózoknak” nevezett petárdákat robbantgattak nagy mennyiségben. A tömegközlekedést leállították, és számos, fiatalokkal teli személygépkocsi körözött Pozsonyban, az autók dudájukkal elviselhetetlen zajt csaptak az egész városban.⁷¹

A demonstráció hatszáz legbátrabb résztvevője elvonult a szovjet hadsereg pozsonyi főparancsnoksága elé, a Miletic utcába, és szovjetellenes jelszavakat kezdtek el skandálni. Szinte megállás nélkül jöttek az újabb tüntetők, s így 22:15-kor már körülbelül tízezer voltak. Mivel most már közvetlenül a szovjet főparancsnokság épületét fenyegették, a rendőrség 415 és a polgári védelem 20 tagját, illetve két vízágyút vezényeltek a helyszínre. Mivel a tömeg nem reagált az utasításokra, hogy oszadjon szét, a biztonsági egységek elkezdtek kiszorítani a demonstrálókat a helyszínről. Erre a tüntetők kövekkel dobálták meg a rendőröket, miközben azt kiabálták, hogy „gestapósok” meg „élősködők”, amire ők gumibotokkal és vízágyúkkal válaszoltak. Az összecsapásokban 32 rendőr sebesült meg, az idézett dokumentum a sérült tüntetők számát viszont nem említi. A rendet 1969. március 29-én, éjjel után húsz perccel állították helyre. A Nemzetbiztonsági Testület Városi Parancsnokságára 19 embert vittek be.⁷²

Pozsonyon kívül más nyugat-szlovákiai városokban is hasonló akciókra került sor: Nyitrán (500 diák, többségük a Mezőgazdasági Főiskola hallgatója), Nagyszombatban (150 diák, elsősorban a Comenius Egyetem Pedagógiai Karáról), Vágselelyén (Šala, 500 fő), Trencsénben (300 fő), Vágújhelyen (Nové Mesto nad Váhom, 200 fő), Trencsénteplicen (Trenčianske Teplice, 300 fő), Óturán (Stará Turá, 100 fő).

⁷⁰ Uo.

⁷¹ Jelen tanulmány szerzője, aki akkoriban diák volt, szintén részt vett a pozsonyi tüntetéseken és a Mély úton (Hlboká cesta) végigvonuló „tüzes menetben” is.

⁷² SNA, f. ÚV KSS, zas. P ÚV KSS 31. 3. 1969. *Správa o priebehu udalostí na Slovensku v súvislosti s hokejovými zápasmi medzi ČSSR a ZSSR v dňoch 21. 3. 1969 a 28. 3. 1969* (Jelentés a CSSZSZK és a Szovjetunió közötti 1969. március 21-i és március 28-i jégkorong-mérkőzésekkel kapcsolatos szlovákiai események alakulásáról), k. č. 1225.

A közép-szlovákiai települések közül Zsolna utcáin kétezren, főképpen a Közlekedési Főiskola hallgatói tüntettek; Besztercebányán hétszázán, elsősorban a Pedagógiai Kar hallgatói szerveztek tiltakozó menetet; Zólyomban (Zvolen) ötszázán, zömmel az Erdészeti és Faipari Főiskola diákjai; és Turócszentmártonban (Martin) százötvenen – nagyrészt a Comenius Egyetem Orvostudományi Karáról érkező hallgatók – demonstráltak. A kelet-szlovákiai területen a legnagyobb tiltakozásra Szlovákia második legnagyobb egyetemi központjában, Kassán került sor. Itt körülbelül 1200 diák, fáklyával a kezében megállította a forgalmat a belvárosban, majd fáklyákkal és kövekkel megdobálták a rendőrség egységeit. A rendőrök közül ketten súlyosan megsérültek, egyikük többnapos kórházi kezelésre szorult. Két tüntető komolyabb sérülést szenvedett, amikor a gumibotózás elől menekülő tömeg eltaposta őket. Eperjesen közel háromszáz fiatal – elsősorban a Šafárik Egyetem hallgatói – tüntetettek, de itt komolyabb rendbontásra nem került sor.⁷³

Annak ellenére, hogy Szlovákiában a tüntetések 1969. március végén nem voltak olyan nagy méretűek és kiterjedtek, mint a köztársaság cseh részeiben, sokkal drámaibban zárultak, mint a prágaiak. A biztonsági erők fellépése már előre vetítette a „normalizált” rezsim évtizedekig folytatott gyakorlatát. Jól mutatja a rendőrségi beavatkozások keménységét például a sebesült rendőrök száma is: a szlovák területeken 34, míg a cseh részekben csak 17 fő. Ugyanígy az előállítottak száma is aránytalanul magas volt: csak Pozsonyban 19 embert tartóztattak le, míg az egész Cseh Szocialista Köztársaságban 20 embert vittek be! Ez is azt bizonyítja, hogy a „normalizáció” Gustáv Husák, a SZLKP KB első titkára vezetésével sokkal határozottabban és gyorsabban zajlott Szlovákiában, mint a cseh országrészen. Néhány hét múlva ennek többek között az lett az egyik következménye, hogy a CSKP KB 1969. április 17-i ülésén Husákot a CSKP KB első titkárává választották. Sokatmondó volt, hogy a tisztségéről lemondó Alexander Dubček helyett.⁷⁴

Fordította: Krajcsír Lukács

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források

SNA
Slovenský národný archív (Bratislava)

2. Kiadott források és szakirodalom

Čomaj–Vereš
1990 Čomaj, Ján – Vereš, Július: *Čo nebolo v novinách. August 1968*. Bratislava, 1990.

⁷³ Uo.

⁷⁴ Husák első titkárrá való megválasztásának körülményeiről bővebben: Sikora, 2013. 113–130.

Doskočil

2006 Doskočil, Zdeněk: *Duben 1969. Anatomie jednoho mocenského zvratu*. Brno, 2006.

Dubček

1998 Dubček, Alexander: *Nádej zomiera posledná*. Bratislava, 1998.

Kováč

1999 Kováč, Dušan a kol.: *Kronika Slovenska 2. Slovensko v dvadsiatom storočí*. Bratislava, 1999.

Londák–Sikora–Londáková

2002 Londák, Miroslav – Sikora, Stanislav – Londáková, Elena: *Predjarie. Politický, ekonomický a kultúrny vývoj na Slovensku v rokoch 1960–1967*. Bratislava, 2002.

Mlynář

1990 Mlynář, Zdeněk: *Mráz přichází z Kremlu*. Praha, 1990.

Pauer

2004 Pauer, Jan: *Praha 1968. Vpád Varšavské smlouvy. Pozadí – plánování – provedení*. Praha, 2004.

Plevza

1991 Plevza, Viliam: *Vzostupy a pády. Gustáv Husák prehovoril*. Bratislava, 1991.

Reiman

2002 Reiman, Michal: Setkání s Alexandrem Dubčekem ve Vídni v listopadu 1988. In: *Sou-dobé dějiny*, 9. (2002) 1. sz. 136–146.

Rendek

Rendek, Ignác: *Spomienky účastníka prác na čs. federácii*. [Kézirat, a szerző tulajdonában.]

Rok šedesátý osmý

1969 Rok šedesátý osmý v usneseních a dokumentech ÚV KSČ. Praha, 1969.

Sikora

2008 Sikora, Stanislav: *Rok 1968 a politický vývoj na Slovensku*. Bratislava, 2008.

2013 Sikora, Stanislav: *Po jari krutá zima. Politický vývoj na Slovensku v rokoch 1968–1971*. Bratislava, 2013.

Šimečka

1984 Šimečka, Milan: *Obnovení pořádku*. Londýn, 1984.

Štefanský

1992a Štefanský, Michal: Invázia, okupácia a jej dôsledky. In: *Slovenská spoločnosť v krízových rokoch 1967–1970. Zborník štúdií*. Zv. III. Bratislava, 1992. 175–206.

1992b Štefanský, Michal: *Slovensko v rokoch 1967–1970. Výber dokumentov*. Bratislava, 1992.

2008 Štefanský, Michal: Rokovania o rozmiestnení sovietskych vojsk na území Československa (august – október 1968). In: *Vojenská história*, 12. (2008). 1. sz. 93–107.

Vondrová–Navrátil

2001 Vondrová, Jitka – Navrátil, Jaromír: *Komunistická strana Československa. Prameny k dějinám československé krize v letech 1967–1970*. Zv. 9/3. *Kapitulace (srpen – listopad 1968)*. Brno, 2001.

STANISLAV SIKORA
SLOVAKIA AFTER THE PRAGUE SPRING

THE CHANGES IN THE COMMUNIST PARTY OF SLOVAKIA AND THE SLOVAK SOCIETY
(AUGUST 1968 – APRIL 1969)

The author analyses the situation that established after the military intervention in Slovakia on 20th August 1968. He refers to the period from the beginning of the occupation till April 1969 as a transitional period, when the reformers are still trying to restore the Prague Spring acquis, however, in the meantime, “normalisation” - in line with the Soviet interests – were about to start, which stood for the legitimacy of the occupation. Gustáv Husák, who was elected to become the leader of the Communist Party of Slovakia during the initial days of the occupation, came first to “normalise” the Slovak territories by the Spring of 1969, then later – for this achievement – he wins the first secretary position in the Communist Party of Czechoslovakia. By processing archives, the study reconstructs the role of Husák first in the Slovak, secondly the Czechoslovak party membership’s political polarisation: how he hindered the rescue of the reforms and how he served the Soviet interests in order to take the power in the end. In the second half of the study the author reveals how the Slovak society reacted on the so called normalization policy.

Kisebbségi jogvita az 1968. évi föderációs átalakítás árnyékában

Források a csehszlovákiai nemzetiségi törvény történetéhez

Az 1968-as évet sokan, sokféleképpen értelmezték már. Gustave Massiah szerint például 1968 olyan gyűjtőpontnak számított a nyugati világ fejlődésében, amely „az 1965-től 1973-ig terjedő periódusban a mélyreható változások korszaka volt”, s amely egy még hosszabb időszak részeként az 1980-as évek elejéig tartott. Szerinte a dekolonizációs hullámmal kezdődött és a neoliberalizmus térhódításával véget ért korszak „a globalizáció új szakaszát” megnyitva sok tekintetben új világ-felfogás kialakulásához vezetett. Az 1968 tavaszán kirobbant párizsi, nyugat-berlini diákmozgalmak több ponton romantikus antikapitalizmusa nem mindenben volt összhangban az akkor még erőteljes munkásmozgalom követeléseivel. Ennek egyik következménye volt „az új és meghatározó eszméáramlatok keveredése”, ami részben a világ geopolitikai átszerveződésével, részben pedig a művészeti, kulturális világban lezajlott forradalmakkal és az enyhülési folyamat lezárulásával társult.¹

A kelet-európai szovjet blokk országokban a kommunista pártállami rendszerrel szemben főként Lengyelországban bontakoztak ki szervezettebb ellenállási mozgalmak, míg Csehszlovákiában és Magyarországon az állampártokon belüli reformbarát erők nyertek fokozatosan teret. A nyugat-európai lázadások gyakran egyszerre Amerika- és szovjetellenes, pacifista, maoista jelszavai, a nők emancipációját győzelemre segítő hangszínei helyett Kelet-Európában az emberi jogok és a politikai szabadságjogok köré szerveződött a kommunista pártállamiság lebontásának kísérlete.² Jugoszlávia külön útja pedig szintén fontos jelzéseket küldött az ideálisnak elképzelt harmadik útról. Különösen az egyre inkább válságba került tervutasításos gazdálkodás megújítása vált halaszthatatlanná, amit az érintett államok pártvezetőinek egy része is felismert.³

Ennek hátterében a kelet-közép-európai társadalmakban felerősödött elégedetlenség állt, amely a Nyugattól való gazdasági lemaradás nyomasztó tapasztalataiból táplálkozott. Egyrészt még mindig jelen voltak a sztálinizmus maradványai, másrészt a formálissá vált, kiüresedett szocialista jelszavak mögül egyre többen hiányolták a jóléti társadalmak irányába vezető értékkelvű szocialista politikát.

* A szerző az Eszterházy Károly Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskola hallgatója (3300 Eger, Eszterházy tér 1.).

1 Massiah, 2008. 209. Lásd még: Csőke, 2008; Békés, 2008; Huszár, 1998; Juhász, 2009.

2 Smolar, 2008.

3 Nyers, 1993.

Kovács András Csehszlovákia esetében például joggal hangsúlyozta, hogy az ottani reformok során felmerült a kapitalista és a szocialista gazdaság- és társadalompolitikai megoldások szintézisének igénye: *„Csehszlovákiában a reformerek piaci szocializmust és ezen belül nagyobb demokráciát akartak. Nem a kapitalizmus restaurációját követelték, és nem csak taktikai megfontolásból. A reformerek ugyanis komolyan gondolták, hogy létezik egy harmadik út a kapitalizmus és a szocializmus között, amely majd mindkét rendszer hátrányait kiküszöböli. De nem ez volt az egyetlen illúzió, amiben hittek. A másik az volt, hogy a rendszer vezető rétegéből fognak majd kiemelkedni azok a politikusok, akik majd megvalósítják az eredeti eszményeknek jobban megfelelő »emberarcú« szocializmust.»*⁴

A magát az 1960-as szocialista alkotmány bevezetésétől kezdve immár szocialista köztársaságként meghatározó Csehszlovákiában az említett hatások egyszerre jelentek meg, s mindezek mellett a mindeddig megoldatlan cseh–szlovák viszony kérdése is előtérbe került. A megváltozott politikai légkör lehetővé tette a személy- és vezetőségcserét a kommunista párt élén 1968 januárjában. A Csehszlovák Kommunista Párt Központi Bizottságának (CSKP KB) 1968. január 3–5-i ülésén határozatot fogadtak el a párt és a közélet demokratizálásáról, a szólás- és a sajtószabadság kiterjesztéséről, valamint a párt akcióprogramjának és az új nemzeti politikai alapelveinek kidolgozásáról. Egyszersmind elhatározták, hogy különválasztják a pártvezetői és az államfői tisztséget. A reformerek elérték Antonín Novotný leváltását, és a szovjet pártvezetés támogatásával a Szlovák Kommunista Párt KB első titkárát, Alexander Dubčeket választották a CSKP KB első titkárává.⁵

A fél évszázaddal ezelőtti csehszlovákiai demokratikus kísérletben kezdetől fogva fontos szerepet játszott a nemzeti-nemzetiségi kérdés és az annak rendezéséért folytatott politikai küzdelem. A csehszlovákiai magyarság 1968-as reformfolyamatokban való részvételének, valamint a magyar és a többi kisebbséget érintő többségi döntések mechanizmusának a feldolgozása viszont mindmáig hiányos.⁶

A cseh és a szlovák történetírás sokat foglalkozik az év eseményeivel, ezen belül a demokratizálódó közéletben kezdettől fogva megjelenő nemzeti-nemzetiségi kérdésekkel, de szinte kizárólag az egykori Csehszlovákia többségi nemzeteinek viszonyát, elsősorban a föderáció körüli vitákat vizsgálva. Magyarul eddig mindössze öt olyan kötet látott napvilágot, amely a szlovákiai magyarság szerepvállalásával (is) foglalkozik, s ezzel kapcsolatos dokumentumokat tartalmaz. Kövesdi János 1990-ben kiadott forrásgyűjteménye elsősorban az augusztus 21-i megszállás utáni sajtóanyagból válogat.⁷ Szabó Rezső, a Csemadok (Csehszlovákiai Magyar Dolgozók Kultúregyesülete) központi bizottsági vezető titkárának 2004-ben megjelent kötete pedig

4 Csőke, 2008. 14.

5 Szigeti, 2003. 40.; Mitrovits, 2012. 130.

6 Legújabbán Popély Árpád könyvének több fejezete foglalkozik behatóbban az eseményekkel: Popély, 2014. Korábban Szarka László két tanulmányt szentelt a kérdésnek. Szlovák részről Stanislav Sikora, illetve Ján Žatkuliak tanulmányai, valamint Štefan Šutaj és a cseh René Petráš könyvei tértek ki az 1968. évi magyar kérdésre: Sikora, 2009; Žatkuliak, 1996; Petráš, 2007a; Šutaj, 2012.

7 Kövesdi, 1990.

számos 1968–1969-ben keletkezett, fontos dokumentumot közöl.⁸ Bőséges forrásválogatást adott közre Popély Árpád a prágai tavasz 40. évfordulója alkalmából.⁹

Popély Árpád 1948–1989 közötti kisebbségtörténeti monográfiája, valamint Szarka Lászlónak a multiethnikus csehszlovák állam nemzetiségi politikájáról készült könyve egyik fejezete is vizsgálja az 1968. évi nemzetiségtörténeti folyamatokat.¹⁰ Ezek mellett néhány kisebb dokumentum- és interjúválogatás olvasható még magyar nyelven.¹¹ Számos más fontos tanulmány született a témában. Így például Mitrovits Miklós több elemzést adott közre az 1968. évi magyar–csehszlovák viszonyról, különösen Kádár János és Alexander Dubček kapcsolatának alakulásáról, Kun Miklós monográfiában elemezte a csehszlovák reformfolyamat korabeli szovjet és magyarországi fogadtatását, Pataky Iván pedig Magyarország részvételét a csehszlovák reform katonai felszámolásában.¹² A kisebbségi magyar törekvésekről is sok mindent megtudhatunk Štefan Šutaj írásaiból,¹³ valamint az időszaknak számos szlovák nyelvű összefoglalását is ismerjük, többek közt Stanislav Sikora munkáit vagy René Petráš cseh kisebbségtörténeti monográfiáit.¹⁴ A nemzetközi történetírásban szintén sorra jelentek meg a kérdéssel foglalkozó munkák. Ilyen például Gordon Skilling, Kieran Williams monográfiája, illetve a 30. évforduló alkalmából a CEU Press kiadásában megjelent tanulmánykötet.¹⁵

Az európai, s azon belül a kelet-közép-európai történeti fordulatokhoz képest némiképp meglepő módon a nacionalizmusok, a nemzeti, kisebbségi mozgalmak ügye meglehetősen visszafogott formában jelent meg az 1968-as változásokban. Annak ellenére, hogy a csehszlovákiai folyamatok előzményei közt, illetve a prágai tavasz forгатókönyveiben különösen fontos szerepe volt a cseh–szlovák viszony rendezésének, a föderatív államjogi megoldás kialakításának. Ennek részben alárendelve, részben viszont önálló törekvések formájában a kisebbségi kérdés alkotmányjogi rendezésének ügye is bekerült a Csehszlovák Kommunista Párt 1968. áprilisi akcióprogramjába.

A Csemadok szerepe a nemzetiségi kérdés újragondolásában

A korszak csehszlovákiai magyar kommunista elitjének két nagy csoportját különböztethetjük meg: a dogmatikus régi kommunisták, illetve a reformbarát irányzat-hoz csatlakozó fiatal vezetők szárnyát. A gyorsan változó csehszlovák politikai életben azonban mindkét oldalon egyaránt igyekeztek szövetségeseket találni. A cseh–szlovákiai magyar kisebbség helyzetében már 1949-től, a Csemadok megalakulásától

8 Szabó, 2004.

9 Popély, 2008.

10 Szarka, 2016. 283–293.

11 Zsebők et al., 2005.

12 Mitrovits, 2012; Kun, 2008; Pataky, 2008.

13 Šutaj, 2009; Šutaj, 2015; Šutaj, 2016.

14 Bystrický, 2008; Londák–Sikora, 2009; Sikora, 2008; Petráš, 2007a; Tížik–Kmeť, 2016.

15 Skilling, 1976; Dawisha, 1984; Navrátil, 1998; Williams, 1997.

jelen volt és dominánssá vált ez az alkalmazkodó magatartás.¹⁶ A szervezet a felvidéki magyarság kulturális újjászervezésének legfontosabb intézményi keretét jelentette, s egyszerre volt egyfajta transzmissziós, közvetítő alakulat a párt és a kisebbségi magyarság között, illetve a folklór és a kulturális élet különböző színtereinek szervezője. Alapszabálya szerint a fő cél olyan kulturális, közművelődési szervezeti élet működtetése volt, amelynek elsőrendű feladatát a szlovákiai magyarok szocialista szellemben való nevelése jelentette. Emellett azonban a járási és helyi alapszervezetekben kezdettől fogva fontos kulturális és népművelési munka is folyt, s ráadásul lokális szinten a helyi Csemadok-szervezetek vezetői a települések közéletében is fontos szerepet játszottak.¹⁷

Az ideológiai funkciók mellett kezdettől fogva nagy súllyal jelen volt a szervezet életében a nemzeti identitást ápoló és fejlesztő tevékenység. Idetartozott például a mindig is komoly hagyományokkal rendelkező falusi színjátszó mozgalom, az anyanyelvi továbbképzést biztosító népművelő munka, az irodalom- és tudománynépszerűsítés, az író-olvasó találkozók, szemináriumok rendezése, s az 1960-as évektől kezdve kibontakozó népművészeti fesztiválmozgalom is. Az állampárton belül az 1950-es évek elején rövid ideig működő „magyar bizottság” megpróbálta a Csemadokot engedékeny ideológiai eszközként kezelni, de a közel hatszáz alapszervezettel működő szervezet helyi, járási tevékenységében egyre inkább a kulturális és népművelési munka vált meghatározóvá.¹⁸

Annak ellenére, hogy eredendően kulturális egyesületként jött létre a szlovákiai magyarság legjelentősebb társadalmi erejének tekinthető Csemadok, idővel részt vett az érdekképviselési törekvésekben. Bár a kommunista párt által kijelölt első vezetőktől még távol állt a nemzetiségi képviselési munka vállalása, a magyar lakosság a Csemadokot mégis megalakulásától fogva hajlamos volt reprezentatív magyar érdekképviselési szervezetnek tekinteni. Míg korábban az ilyen jellegű törekvéseket az állampárt elfojtotta, az 1960-as évek második felének szabadabb politikai légkörében a párt már inkább arra törekedett, hogy a Csemadokot partnerként kezelje és biztosítsa részvételét a demokratizálódási folyamatban, leginkább a nemzetiségek jogállásáért folytatott küzdelemben.¹⁹

A szervezet érdekvédelmi jellegét azonban az 1968-as törekvések ellenére sokan kétségbe vonták.²⁰ A Csemadok Központi Bizottságának 1968. március 12-i ülésén elfogadott javaslatok nem voltak előzmény nélküliek. A 1960-as évek folyamán a szervezet négy olyan beadványt is eljuttatott a párt- és állami szervekhez, amelyekben a kisebbség kulturális életének, oktatásügyének, intézményrendszerének fejlesztésére irányuló terveit ismertette, ezeknek azonban nem lett számottevő eredménye.²¹

¹⁶ Popély, 2008.

¹⁷ Székely, 2009. 128–147.

¹⁸ Popély, 2006b. 83–105.

¹⁹ Popély, 2008b. 262–267.

²⁰ Érdekvédelem, de milyen? In: *A Hét*, 1968. november 24. 47. szám, 9.

²¹ Szarka, 1985. 136–149.

1960 januárjában a CSKP KB határozatot hozott az ország közigazgatási átszervezéséről, ami számos dél-szlovákiai magyarlakta járás megszűnését eredményezte, és mindössze két magyar többségű járás – a dunaszerdahelyi és a komáromi – maradt. Az ország közigazgatási átszervezésével párhuzamosan a Csemadok szervezeti felépítése is módosult. A korábbi 27 helyett már csak 12 dél-szlovákiai járásra korlátozódott a tevékenysége.²²

Ezeket az éveket végigkísérte a Csemadoknak a magyar kulturális élet fellendítését célzó számos kísérlete. Már 1960 áprilisában, a közigazgatási átszervezést követően létrejött járásokban megtartott Csemadok járási konferenciákon elhangzott több olyan felszólalás, amely sürgette a Csehszlovák Rádió magyar adásának bővítését, valamint nehezményezte, hogy a Csehszlovák Televízió nem sugárzott magyar nyelvű műsort. Mindezek mellett kifogásolták azt is, hogy a magyar sajtó nem használta a községszavakat magyar megfelelőit. A Csemadok KB 1960. május 21-i rendkívüli ülésén többen is szóvá tették a magyar feliratok hiányát, a magyar iskolák létrehozása elé gördített akadályokat, valamint felhívták a figyelmet a nyitrai Mezőgazdasági Főiskolán, valamint a kassai Állatorvosi Egyetemen egy magyar tagozat létesítésének szükségességére.²³ A szervezet országos vezetése több alkalommal is foglalkozott a magyar oktatással. Így például az 1962. évi VIII. országos közgyűlésen kiemelten foglalkoztak a magyar felsőoktatási képzéssel és a magyar iskolahálózattal. Ugyanakkor a politikai óvatosság és lojalitás jegyében Lőrincz Gyula, a szervezet elnöke a központi bizottság ülésén elítélte az országos közgyűlésen a magyar iskolákkal és nemzetiségi kérdéssel kapcsolatos felszólalásokat. Leszögezte, hogy a *„Csemadok nem érdekvédelmi szervezet, mint ahogyan sokan elképzelik”*.²⁴

Mindenesetre a kisebbségi oktatás- és művelődésügy kérdéseiben 1963. szeptember 30-án a szervezet elnöksége mégis aktív lépésre szánta el magát: beadvánnyal fordult az Szlovák Nemzeti Tanácshoz (SZNT), amelyben az SZNT mellett egy, a magyar kisebbség kulturális életét irányító bizottság, az SZNT Oktatásügyi és Kulturális Szakosztálya keretében pedig egy, a magyarság iskolaügyi és kulturális életét intéző osztály létrehozását javasolta.²⁵ Ez a kezdeményező szerep a következő években is folytatódott. 1964. március 9-én a Csemadok KB Elnöksége újabb javaslattal fordult az SZNT-hez és a Szlovák Tudományos Akadémiához, melyben indítványozta egy, a csehszlovákiai magyarság irodalmi, történelmi, politikai és művészeti hagyományainak, valamint a magyarság néprajzának kutatásával foglalkozó állandó munkacsoport létrehozását a Szlovák Tudományos Akadémia keretei közt. Öt hónappal később újabb beadványban fordultak az SZNT-hez, amelyben szorgalmazták a magyar kulturális intézményrendszer bővítését, a magyar iskolahálózat fejlesztését, a Csehszlovák Rádió magyar adásainak bővítését, a Csehszlovák Televízióban magyar adás indítását, a magyar tanonc- és szakközépiskolák hálózatának bővítését, az iskolák összevonásának felülvizsgálását és a magyarországi továbbtanulás lehetőségének biztosítását. Ekkor vetették fel először az 1945 utáni magyar-

22 Popély, 2006a. 235.

23 Uo. 235.

24 Uo. 244.

25 Uo. 249.

ellenes jogszabályok felülvizsgálását is, a magyarsággal kapcsolatos párthatározatok teljesítését, s egy nemzetiségi törvény megalkotását.²⁶

Az 1960-as évek második felében még inkább felerősödött a Csemadok érdekvédelmi szerepe. 1966-ban a szervezet központi bizottságának ülésén Lőrincz Gyula elnök ismertette a CSKP XIII. kongresszusának a párt különbizottsága által a nemzetiségi kérdés megoldására készített javaslatait. Ennek vitája során ismét felvetődött a kétnyelvűség biztosítása, a magyar iskolahálózat fejlesztésének kérdése. Javaslatot tettek a Csemadok hatáskörének növelésére, s javasolták az oktatásügyi és a mezőgazdasági megbízott mellé egy magyar helyettes kinevezését. Ugyanebben az évben a IX. országos közgyűlés résztvevői kritikus hangvételű felszólalásokkal sürgették a nemzetiséggel kapcsolatos határozatok betartását, a magyar nyelvhasználat lehetővé tételét a hivatalos érintkezésben, a magyar szakiskolák hálózatának bővítését, a tanonciskolákban az anyanyelvi oktatás bevezetését, valamint a Csehszlovák Televízióban magyar adások indítását. Dobos László ugyanott szorgalmazta a magyarság ellen 1945–1948-ban elkövetett jogfosztások orvoslását, a fiatal értelmiség képviselőiben felszólaló Duray Miklós pedig magának a szervezetnek a működését bírálva, a szervezet küldetésének tisztázatlanságát, munkájának meglehetősen alacsony színvonalát kifogásolva, javasolta, hogy a hatalmi struktúrába beépült, illetve a Csemadok vezetésében dolgozó régi kádereket cseréljék le, mert láthatóan a vezetés több tagja mindent megtett a reformok megakadályozása érdekében.²⁷

1967. október 17-én a Csemadok vezetősége Štefan Brenčičnek, a szlovák tartományi kormány szerepét betöltő Megbízotti Testület kulturális megbízottjának adta át a csehszlovákiai magyarság kulturális életének fellendítésére kidolgozott javaslatait, melyek egy központi magyar könyvtár és egy központi magyar múzeum létrehozását, a Csehszlovák Rádió magyar adásának kibővítését és a Csehszlovák Televízió magyar adásainak beindítását kezdeményezték.²⁸ Ez a kezdeményezés sem ért cél.²⁹

Ez idő alatt dolgozta ki a szervezet a központi pártvezetésnek eljuttatott javaslatait. Ezeket a CSKP XIII. kongresszusának előkészületei során létrehozott interdiszciplináris bizottságban próbálta képviselni.

Lőrincz Gyula, a Csemadok KB elnökének beszélgetését Bátky Lászlóval az *Új Szó* 1968. március 27-én hozta le. Többek közt a párt akcióprogramjáról és a nemzetiségek államjogi és alkotmányjogi kérdéseiről, valamint a Csemadoknak a nemzetiségi kérdés megoldására tett javaslatairól beszélgettek.³⁰ A CSKP KB januári ülésén határozatba vette az akcióprogram kidolgozását. Ennek az akcióprogram-tervezetnek a javaslatában a nemzetiségekre vonatkozóan a következő rész állt: „Az egység, az összefogás és a nemzeti önállóság érdekében az összes nemzeti-

26 Uo. 254.

27 Uo. 260–263.

28 Uo. 267.

29 Takács András: Miért nincsen a Csehszlovák Televíziónak magyar nyelvű adása? In: *A Hét*, 1968. május, 21. szám, 10.

30 Beszélgetés Lőrincz Gyulával. In: *Új Szó*, 1968. március 27. 5–8.

ség – a magyarok, a lengyelek, az ukránok és a németek – számára ki kell dolgozni egy státútumot, amely meghatározza az egyes nemzetiségek helyzetét és jogait, és biztosítja a nemzeti létüket és nemzeti öntudatuk fejlődését.”³¹ Ennek hatására dolgozta ki a Csemadok állásfoglalását a Csehszlovákia Kommunista Pártja és Szlovákia Kommunista Pártja Központi Bizottságának januári határozatához és javaslatait a nemzetiségi kérdés megoldásához.

Alábbi összeállításunk dokumentumaival a kisebbségi magyar kérdésnek a cseh–szlovák föderációs törvény előkészítésével párhuzamosan kibontakozott rendezési kísérletét mutatjuk be. A nemzetiségek jogállását 1945 után először alkotmánytörvény szintjén szabályozni kívánó törekvés magyar vonatkozású dokumentumai azt is jelzik, hogy a Varsói Szerződés öt tagállamának és négy hadseregének 1968. augusztus 21-i beavatkozása végső soron ezt a nemzetiségi rendezési kísérletet is zsákutcába terelte.

Dokumentumok

1.

A Csemadok KB állásfoglalása Csehszlovákia Kommunista Pártja és Szlovákia Kommunista Pártja Központi Bizottságának januári határozatához és javaslat a nemzetiségi kérdés megoldásához.
Pozsony, 1968. március 12.³²

Mi, a Csemadok tagjai, Csehszlovákia magyar nemzetiségű polgárai, munkások, parasztok, értelmiségiek, párttagok és pártonkívüliek kijelentjük, hogy teljes egészében egyetértünk Csehszlovákia Kommunista Pártja Központi Bizottsága decemberi és januári ülésének, valamint Szlovákia Kommunista Pártja Központi Bizottsága januári ülésének határozataival és az ezeknek következtében azóta beállt változásokkal.

Szilárd meggyőződésünk, hogy e határozatok hazánk felvirágzását, az emberek életének kiteljesedését és javát szolgálják. Az a demokratizálódási folyamat, mely megállíthatatlanul és visszavonhatatlanul kezdetét vette, tovább erősíti a szocializmus vívmányait, pozitív hatással van az emberek egymás közötti viszonyának alakulására, a népgazdaság fellendülésére, az államjogi kérdések rendezésére, a kulturális élet kibontakozására.

Már ez a rövid idő is, amely azóta eltelt, hogy a párton belül a tények alapos elemzésére épülő és az egész nép érdekeit szem előtt tartó progresszív erő győ-

31 Közlemény a CSKP Központi Bizottságának üléséről. In: *Új Szó*, 1968. január 6. 1.

32 FKI SZM, Csemadok Irattára, KB-IV 5. A dokumentumot közölte a pozsonyi *Új Szó* 1968. március 15-i száma és Popély, 2008a. 45–50. A dokumentumnak az *Új Szó*-ban való közlése a Csemadok főtítkára, az állásfoglalás kidolgozásában oroszlanrészt vállaló Szabó Rezső visszaemlékezése szerint véletlenül esett március 15-ére, ezzel együtt a megjelenés napja tovább növelte a dokumentum erejét, ismertségét. Ugyancsak fontos egybeesés, hogy a Szlovák Nemzeti Tanácsnak, azaz a szlovák tartományi parlamentnek az ország föderációs átalakítását kiemelt célként elfogadó döntése szintén 1968. március 15-én jelent meg a pozsonyi szlovák napilapokban. Zsebők et al., 2005. 56.

zött, társadalmi életünk minden területén tükrözi, hogy – a marxizmus–leninizmus alkotó továbbfejlesztésével – a kor követelményeinek megfelelő és a további fejlődésnek utat nyitó folyamat kezdődött el.

Fokozódott a társadalmi aktivitás, a társadalmi problémák iránti érdeklődés. A Központi Bizottság januári ülése által kitűzött célok új lendületet adtak a munkának. A közérdek világos megfogalmazása pedig lendületet adott a társadalmi és politikai életnek. Mi mint társadalmi szervezet tudatosítjuk, hogy ebben az időszakban döntő fontosságú az átgondolt, a szocializmus és hazánk egysége szilárdítása céljának teljes mértékben megfelelő tömegpolitikai és felvilágosító munka. Munkánk fokozásával ehhez kívánunk hozzájárulni. Arra törekszünk, hogy a Csemadok tagjai és a csehszlovákiai magyar dolgozók világosan lássák és megismerjék a fő feladatokat, s ezek teljesítésébe – egész hazánk javára – minden erejükkel bekapcsolódjanak.

A párt központi bizottságának januári ülése megkezdte a nemzetiségi kérdésnek az új alapokon való rendezését. Társadalmi életünk e fontos problémájának a teljes egyenjogúság és a demokratizmus szellemében való megoldása, mely most elkezdődött, a nemzetek és nemzetiségek igazi internacionalizmusának elmélyítését célozza, közeledését, testvéri egységét erősíti. Az, hogy e folyamat élén Csehszlovákia Kommunista Pártja áll, és integrálja a közös érdekeket, biztosíték arra, hogy sem túlkapásokra, sem formális vagy félmegoldásokra nem kerül sor. Csak a tényleges és teljes politikai, gazdasági és kulturális egyenjogúság lehet köztársaságunk egységének és erejének szilárd alapja.

Hazánkban nemzetek és nemzetiségek élnek. A nemzetiségi kérdés megoldása nem jelentheti csak a nemzetek egymáshoz való viszonyának megoldását, hanem a teljes egyenjogúság szellemében kell megoldani a nemzetiségek kérdését is.³³

Sajnos, az e téren jelentkező fogyatékoságokat nem tudták eltávolítani azok a pozitív határozatok sem, amelyeket az SZLKP Központi Bizottsága hozott az utóbbi években. Ezeknek a határozatoknak a teljesítése minduntalan abba a nehézségbe ütközött, hogy végrehajtásuk nem tartozott a Szlovák Nemzeti Tanács hatáskörébe, az állami szervek viszont a kérdéseket nem intézték el. Így olyan visszás helyzet állott elő, hogy az a Szlovák Nemzeti Tanács kapta feladatul a határozatok teljesítését, mely a gyakorlatban nem rendelkezett kellő hatáskörrel. Ezért a Csemadok Központi Bizottságának az a véleménye, hogy az egyetlen valóban méltó megoldás az ország föderatív alapokon történő átrendezése, s ennek megfelelően rendezni a csehszlovákiai magyar és a többi nemzetiség államjogi helyzetét az öngazgatás elvei alapján.

A Csemadok Központi Bizottsága azzal, hogy a kérdések megoldásának elősegítésére kezdeményező javaslatot terjeszt elő, bizonyítani kívánja, hogy a CSKP KB és az SZLKP KB januári ülésének határozatait és az azóta beállt változá-

33 A Csemadok állásfoglalásának ez a része a nemzetiségi kérdés törvényi rendezésének kíváncsiát alapozta meg az 1950-es években meghonosodott párthatározatokra épülő gyakorlat helyett. A Csemadok-dokumentum híre ugyan hatalmas kritikai hullámot váltott ki a korabeli szlovák sajtóban, a nemzetiségi törvény elfogadásának jogosultságát nem kérdőjelezték meg.

sokat nemcsak örömmel és teljes egyetértéssel figyeli, hanem munkájával most és a jövőben is a legmesszebbmenőkig segíteni akarja.

I.

A nemzetiségek kérdésének megoldásában elért jelentős eredmények mellett súlyos hibák is vannak. E hibáknak fő eredője szerintünk az, hogy

- az Alkotmányban s más alapvető dokumentumokban a két nemzet mellett nincsenek feltüntetve egyenjogú társadalmi tényezőként a nemzetiségek;
- a nemzetiségek jogi helyzete nincs törvényben meghatározva;
- a nemzetiségeknek nincsenek alkotmányosan választott nemzetiségi szerveik és államjogilag biztosított nemzetiségi intézményeik.

Ennek következtében a nemzetiségeknek nincs meg a teljes egyenjogúságuk.

Világosan ki kell hát mondani, hogy a nemzetiségek a Csehszlovák Szocialista Köztársaság elválaszthatatlan, elszakíthatatlan szerves részét képezik. A nemzetiségek nemcsak mint egyedek egyenjogú polgárai hazánknak, hanem mint társadalmi csoportok is. A Csehszlovák Szocialista Köztársaságot nemzetek és nemzetiségek alkotják. A nemzetek és nemzetiségek egyenjogúak.³⁴

A nemzetek és nemzetiségek teljes és tényleges egyenjogúságát az Alkotmányban kell biztosítani.

Alkotmányerejű törvényben kell egyértelműen és konkrétan meghatározni a nemzetiségek államjogi helyzetét.

1. Olyan nemzetiségi szerveket és intézményeket kell létrehozni, melyek az állami szervek részeként az egyes nemzetiségek egésze nevében aktívan részt vesznek a politikai, közigazgatási és államhatalmi szervek munkájában, és a nemzetiségek problémáinak megoldásában az önzagzatás elve alapján érvényesíthetik akaratukat.

Ennek biztosítása végett a legrövidebb időn belül:

- a) Javasoljuk a törvényhozó és végrehajtó szervek felépítésének megfelelően ezek szerves részeként a következő szervek és intézmények létrehozását:
 - a Szlovák Nemzeti Tanácsban az SZNT nemzetiségi képviselőiből, valamint szakemberekből mint bizottsági tagokból megalakítani a Szlovák Nemzeti Tanács Nemzetiségi Bizottságát; a Megbízottak Testületének keretében pedig létrehozni a Szlovák Nemzeti Tanács Nemzetiségi Megbízotti Hivatalát (Povereníctvo);

34 A csehszlovákiai magyar, lengyel, ruszin, ukrán és német nemzetiség jogi helyzetének rendezetlenségét 1967-től kezdődően a cseh és a szlovák alkotmányjogászok, történészek, szociológusok is felismerték és a CSKP KB Elnöksége 1967. februári és decemberi üléseire beterjesztett szakértői anyagokat vitattak meg, a csehszlovák kormány pedig 1967. május 17-én határozatot fogadott el a pártközpont döntéseinek megvalósítására. Erről és a nemzetiségi jogviták történetéről lásd: Petráš, 2007b. 32–39.

- a Nemzetgyűlésben a Nemzetgyűlés képviselőiből megalakítani a Nemzetgyűlés Nemzetiségi Bizottságát; a kormány mellett pedig nemzetiségi titkárságot létesíteni államtitkárral az élén;
 - hasonlóképpen a kerületi nemzeti bizottságokban a kerületi nemzeti bizottságok nemzetiségi képviselőiből, valamint szakemberekből mint bizottsági tagokból nemzetiségi bizottságokat alakítani; a kerületi nemzeti bizottságok mellett pedig nemzetiségi osztályt létesíteni;
 - az állam és a nemzeti-territoriális, regionális költségvetések megvitatása és jóváhagyási folyamatában a Nemzetgyűlés és a Szlovák Nemzeti Tanács nemzetiségi bizottságainak joga és kötelessége érvényre juttatni a nemzetiségek specifikus gazdasági és pénzügyi igényeit. Hasonló jogkörrel bír a Csehszlovák Szocialista Köztársaság kormányának nemzetiségi titkársága és a Szlovák Nemzeti Tanács Nemzetiségi Megbízotti Hivatala az egyes minisztériumok és megbízotti hivatalok irányában az életszínvonal egész ország területén való kiegyenlítődése elveinek szellemében.
- b) Javasoljuk a nemzetiségileg vegyes lakosságú járások új területi átszervezését:
- az 1960-ban végrehajtott területi átszervezéskor kialakított új járások akadályozzák a nemzetek és nemzetiségek közeledését és baráti együttélését. A nemzetek és nemzetiségek egységének elmélyítése helyett a nemzetiségi sűrűlődések alapjául szolgálnak. Fékezik a nemzetiségi politika gyakorlati megvalósítását, a párt és állami szervek határozatainak teljesítését. A gyakorlat azt bizonyítja, hogy azok a járások, melyek túlnyomólag egy-nemzetiségűek, a politikai és gazdasági élet területén is jobban fejlődnek és eredményesebben működnek.³⁵

A politikai és gazdasági élet további javítása, csakúgy, mint a nemzetiségek kérdésének megoldása, tényleges egyenjogúságuk biztosítása szükségessé teszi a nemzetiségek által lakott területeken a nemzetiségi szempontból maximálisan egységes, kompakt területi egységek létrehozását a járások új területi átszervezésével, melyre a földrajzi feltételek is kedvezőek.

Ezzel egy időben szervezetileg biztosítani a járásokban a nemzetek és nemzetiségek kisebbségben élő tagjainak egyenjogúságát.

- c) Javasoljuk a nemzetiségeknek a közügyekben való aktívabb részvétele érdekében:
- hogy a Szlovák Nemzeti Tanács minden bizottságába a képviselőkön kívül a nemzetiségek tagjai (szakemberek) mint bizottsági tagok is bekerüljenek;
 - hogy a nemzetiségek tagjai az adott területen arányszámuknak megfelelően legyenek képviselve a központi, kerületi, járási és helyi választott és végrehajtó szervezetekben;
 - nagy gondot fordítani – az arányszám szem előtt tartása mellett – a választott szervezetbe javasolt képviselők kiválasztására is, hogy felkészülten s aktívan képviseljék minden szinten a nemzetiségek érdekeit;

35 A szlovákiai járási beosztás módosulásairól lásd: Kocsis, 1995. 25–59.

- a Szlovákiai Szakszervezeti Tanács és a Csehszlovák Ifjúsági Szövetség Szlovákiai Központi Bizottságán nemzetiségi osztályt alakítani, a többi társadalmi szervezet szlovákiai bizottságán magyar ügyek referensi funkcióját létesíteni.

Ezeknek az intézkedéseknek a megvalósítása után a CSKP XIV. kongresszusának előkészítésével és az Alkotmány megváltoztatásának tervezetével kapcsolatban javasoljuk:

- az Alkotmányban leszögezni azokat az alapelveket, melyek biztosítják a nemzetiségek nemzeti létét, helyzetét, kultúrájának önálló fejlesztését és öntudatának elmélyítését;
- alapos politikai és szakmai körültekintéssel olyan alapvető elvek kidolgozását a nemzetiségek jogi helyzetének meghatározására és intézmények létesítését e jogok érvényesítésére, mely a leghatékonyabb megoldást biztosítja az öngazgatás elve alapján érvényesülő társadalmi és nemzeti egyenjogúsághoz;
- mindazoknak a törvényeknek és rendeleteknek a felülvizsgálását, melyeket 1945-től a magyar nemzetiségű polgárokkal kapcsolatban hoztak, és a diszkrimináló törvények eltörlését.

2. A nemzetek és a nemzetiségek iskolai műveltségi szintje között jelentős különbségek vannak. A tudományos-műszaki forradalom diktálta feladatok hiánytalan teljesítése, a demokratizmus elmélyítése megköveteli a nemzetek és nemzetiségek politikai, gazdasági és kulturális életkörülményeiben mutatkozó különbségek megközelítőleg, de határozott kiegyenlítését, ami csakis az iskolai műveltségi szintek közötti különbségek megszüntetésével valósítható meg. A jelenlegi nemzetiségi iskolahálózat zömmel csak alapiskolai szinttel biztosítja a „minden gyermek számára egyenlő tanulási lehetőségek megteremtését” anyanyelven. Az ifjúságnak az anyanyelven történő II. ciklusú oktatásban való részvétele nem felel meg korunk követelményeinek, és ezáltal erősen fékezi az ökonómiai és a politikai kiegyenlítődés anynyira szükséges folyamatát. A II. ciklusú iskolák hálózatának ez a hiányossága tovább növeli a közép- és főiskolai műveltségi szint között meglévő egészségtelen különbségeket.

Hazánk zömmel magyarlakta területei fejlődésének egyik alapfeltétele a nemzetiségi iskolák továbbfejlesztése. Csak az anyanyelven folytatott oktató-nevelő munkával lehet biztosítani az egyén sokoldalú, harmonikus fejlődését, a szocialista hazafiság és a proletár internacionalizmus elmélyítését. Az a nemzeti szempontokat figyelembe nem vevő gyakorlat, mely a nemzetiségi iskolák vezetésében uralkodik, a bizalmatlanság atmoszféráját szülte, és elmaradottsághoz vezetett. Az iskolaügy a legsajátosabb nemzeti, a mi esetünkben nemzetiségi ügy. Ezért lehetővé kell tenni, hogy a magyar iskolákat magyar iskolaügyi intézmények irányítsák és vezessék, mert csupán ez a biztosíték arra, hogy minél hamarabb felzárkózhassanak az egész hazánkban közös oktatói-nevelői célok hiánytalan teljesítésében.

A magyar iskolaügy fennálló problémái megoldásának és további fejlődésének céljából javasoljuk:

- meg kell teremteni a nemzetiségi ifjúság elhelyezkedésének és továbbtanulásának a nemzetekével azonos feltételeit és egyenlő továbbtanulási arányát. Rendelkezéssel biztosítani kell a magyar fiatalok arányos felvételét a főiskolákra;
- kellő mértékben figyelembe kell venni a nemzetiségi iskolák kérdéseinek és irányításának gyakorlatában a nemzeti szempontokat;
- meg kell teremteni a nemzetiségi iskolák vezetéséhez és irányításához, valamint sajátos kérdéseinek önálló megoldásához szükséges jogi feltételeket, és az ehhez szükséges tudományos és kutatóintézményeket;
- a magyar nemzetiségű főiskolások és egyetemisták számának emelését (főleg műszaki irányzatokon) és a Magyarországon való továbbtanulás kérdését is minél hamarabb rendezni kell.

3. A nemzetiségek létének legsajátosabb kifejezője: saját kultúrájuk. Ennek fejlesztése és irányítása minden egyes nemzetiségnek legsajátosabb érdeke. A nemzetiségek kultúrája specifikus helyet foglal el a csehszlovák kulturális kontextusban, mivel szervesen és elválaszthatatlanul kapcsolódik nemzetünk kultúrájához és hagyományaihoz – a mi esetünkben például az egyetemes magyar nemzeti kultúrához.³⁶ Nagy figyelmet kell fordítani a nemzetiségek kultúrája további fejlődésének biztosítására, mivel ezen a téren a legérzékenyebbek az emberek. A kultúra és a nemzetiségek társadalmi életének fejlődése tudományos intézeteket és munkahelyeket igényel.

Ezért javasoljuk:

- a cseh és szlovák kulturális élet demokratizálódásával azonos alapelveket kell érvényesíteni a nemzetiségek kultúrájával kapcsolatban is. A nemzetiségek kultúráját úgy kell tekinteni, mint sajátos kultúrát, mely önálló, nem pedig a cseh vagy szlovák kultúrának magyar nyelven való tolmácsolása. A nemzetiségek kultúrája része a csehszlovák kulturális kontextusnak, de a saját egyetemes nemzeti kultúrájának is, mellyel elszakíthatatlan szálak kötik össze. Fejlődésének feltételeit anyagilag és káderezempontból intézményesen kell biztosítani;
- szükséges ezért a nemzetiségi lét szükségleteinek megfelelő tudományos és kulturális intézetek, munkahelyek és intézmények létesítése;
- a nemzetiségek kultúrájának gondozása és anyagi biztosítása szempontjából nagy feladat vár az ezért felelős állami intézményekre és nemzeti bizottságokra, melyeknek e feladatot a nemzetiségek kulturális szövetségeivel közösen kell biztosítaniuk.

36 Az állásfoglalásnak ez a megállapítása minden bizonnyal támaszkodott azokra a magyarországi vitákra, amelyek a magyar kisebbségek magyar nemzeten belüli helyéről az 1960-as évek közepétől kezdve folytak, s amelyeket az MSZMP is igyekezett a magyar állampárt politikájába bevonni. A kérdés ideológiai-politikai vizsgálatára az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottsága vállalkozott 1968-ban, amikor megtárgyalta a külföldi magyar irodalmi élettel fenn tartott kapcsolatokat. Megállapították, hogy „ez a kultúra hagyományai, nyelve révén egyben része a magyar kultúra egészének is. Éppen ezért az eddignél több gonddal ápoljuk kapcsolatainkat a szomszédos szocialista országokban élő magyarok kultúrájával, érezzünk e kultúrák fejlődésért mi is felelősséget.” Bárdi, 2004. 235.

II.

Meggyőződésünk, hogy az I. fejezetben felsorolt intézkedések nélkül a nemzetiségek kérdésének megoldása a félmegoldások stádiumában marad, és helyzete továbbra is a demokráciával összeegyeztethetetlenül az egyéni jóakarattól és szubjektív döntésektől függ.

Meggyőződésünk, hogy ezeknek az intézkedéseknek a végrehajtása és elveknek az érvényesítése az egység és összefogás leghatékonyabb megerősítője, a hazaszeretet legerősebb elmélyítője. Ezek az intézkedések közvetlenül és hatékonyan elősegítik a szocializmus építését, a CSKP iránti bizalom megszilárdítását, a nemzetek és nemzetiségek közeledését, hazánk népei egységének elmélyítését.

A Csemadok Központi Bizottsága javasolja, hogy a Csehszlovák Szocialista Köztársaság politikai képviselői a CSKP és az SZLKP KB akciós programjában teljes felelősséggel nyilatkoztassák ki a csehszlovákiai magyar nemzetiség államjogi helyzetét.

A párt akciós programján szlovák kommunistákból álló munkacsoportok dolgoznak. Javasoljuk Szlovákia Kommunista Pártja Központi Bizottsága Elnökségének, hogy a párt magyar és ukrán nemzetiségű tagjaiból állítson fel egy munkacsoportot és bízza meg, hogy dolgozza ki az akcióprogramnak a nemzetiségek kérdéséről szóló részét.

III.

A Nemzeti Front és a Nemzeti Frontba tömörült társadalmi szervezetek hazánk társadalmi életének fontos szervei. Az a demokratizálódás, amely a CSKP KB januári ülésével egész népünk javára megkezdődött, tág teret biztosít a társadalmi szervezetek aktív munkájának, és lehetőségeket arra, hogy a társadalmi szervezetek összhangban legyenek az étellel, kifejezzék a szervezet tagságának nézeteit és érdekeit, s ezáltal a társadalmi élet és az egész társadalom igényeinek, szükségleteinek és céljainak megfeleljenek, a társadalmi élet szervezőivé s a legszélesebb rétegek mozgósítóivá váljanak.

A csehszlovákiai magyar nemzetiség politikai és államjogi kérdéseinek megoldása szilárd alapot biztosít ahhoz, hogy a Csemadok, mely Dél-Szlovákia minden magyarlakta közösségében működik, az eddigieknél is hatásosabban segítse elő a párt politikájának megvalósulását a magyar nemzetiség körében.

Fő feladatunknak tekintjük tagságunk és a csehszlovákiai magyar dolgozók kommunista szellemben való nevelését, a párt és a köztársaság iránti hűség és odaadás elmélyítését, a proletár internacionalizmusból fakadó szocialista hazafiság és egészséges nemzeti öntudat fejlesztését. Minden munkánk célja népeink egységének megszilárdítása s a népgazdasági feladatok teljesítésének elősegítése.

Tudjuk, hogy a múltban keletkezett hibák és ferdeségek eltávolítása kemény munkát, megfontoltságot, türelmet és egységet követel. Csehszlovákia nemzetéhez szilárdan felzárkózva, egységben, becsületesen fogunk dolgozni a szocializmus, a nép javáért.

A Csehszlovákiai Magyar Dolgozók
Kulturális Szövetségének
Központi Bizottsága

2.

Részletek a Csehszlovákia Kommunista Pártja akcióprogramjának nemzetiségpolitikai irányelveiből. 1968. április 5.³⁷

[...] Tekintettel az egységes és egész társadalmunk érdekeire, nem lehet szem elől téveszteniünk vagy lepleznünk a különböző munkabeosztású, minősítésű, korosztályú, különböző nemű, nemzetiségű stb. egyének és szociális csoportok igényeit s érdekeit. A múltban ezt a hibát gyakran elkövettük. [...] Csehszlovák államunk a csehek és a szlovákok önkéntes egyenjogú együttélésén alapszik. A szocialista nemzetek kialakulásával létrejönnek a testvéri együttélés megszilárdulásának feltételei. Köztársaságunk csak akkor lehet erős, ha a két nemzet és a nemzetiségek kapcsolataiból eltűnnek a feszültség, az idegesség s a bizalmatlanság mozzanatai.

Pártunk következetesen száll síkra a mellett a lenini elv mellett, hogy amennyiben a nagyobb nemzet figyelmen kívül hagyja a kisebb nemzet érdekeit, ez összeegyeztethetetlen a nemzetek közti szocialista kapcsolatok elvével. A szocialista feltételek között minden nemzetiségi kisebbségnek – a magyaroknak, lengyeleknek, ukránoknak, németeknek stb. – joguk van saját nemzeti életük kiteljesülésére, s arra, hogy maradéktalanul éljenek alkotmányos jogaikkal. A párt hangsúlyozza, hogy harcolni fog az antiszemitizmus és a rasszizmus valamennyi megnyilvánulásával szemben s úgyszintén az embereket egymás ellen felbujtató antihumán ideológiák ellen.

[...] A Csehszlovák Szocialista köztársaságban élő valamennyi nemzetiség – magyarok, lengyelek, ukránok és németek – egységének, felzárkózottságának és nemzeti önálló létüknek megerősítése érdekében feltétlenül ki kell dolgozni az egyes nemzetiségek helyzetét és jogait rendező statútumot, amely biztosítja a nemzeti létük kiteljesülését és nemzeti sajátosságaik fejlődését.

A CSKP KB tudatában van annak, hogy a nemzetiségi problémák megoldásánál az elért kétségtelen sikerek ellenére komoly fogyatékok voltak és vannak. Szükségesnek tartjuk kiemelni, hogy programunk alapelvei teljes mértékben egyaránt vonatkoznak mind a két nemzetünkre, mind pedig a többi nemzetiségre. Ennek érdekében le kell rögzíteni az alkotmányos és törvényes biztosítékait a teljes és lényeges politikai, gazdasági és kulturális egyenjogúságnak. A nemzetiségek érdekeit biztosítani kell az országos, kerületi, járási, városi és helyi államhatalmi és közigazgatási szervek felépítése szempontjából is. Szükséges, hogy a nemzetiségek létszámuk arányában képviselve legyenek politikai, gazdasági, kulturális és közéletünkben, a választott és végrehajtó szervezetekben. Biztosítani kell a nemzetiségek aktív részvételét a közéletben az egyenjogúság szellemében, és annak az elvnek a szellemében, hogy a nemzetiségeknek joguk van önállóan és öngazgatással dönteni az őket érintő ügyekben.

37 Új Szó, 1968. április 10. melléklet. Az akcióprogram a következő öt részből állt: I. Csehszlovákia útja a szocializmushoz (Jan Fojtík, Karel Kaplan és Radovan Richta), II. A szocialista demokrácia fejlesztéséért, a társadalom politikai irányításának új rendszeréért (Zdeněk Mlynář), III. Népgazdaság és életszínvonal (Bohumil Simon és Karel Konba), IV. A tudomány, a műveltség és a kultúra fejlesztése (Radovan Richta és Stanislav Provazník), V. A Csehszlovák Szocialista Köztársaság nemzetközi szerepe és külpolitikája (Pavel Auersperg). A pártprogramról lásd: Tóth, 1989. 35–55.

Következésképpen biztosítani kell valamennyi nemzetiség ifjúságának egyforma tanulmányi és elhelyezési feltételek kialakítását. Véget kell vetni a nemzetiségi iskolaügy problémái megoldásával szembeni közömbösségnek, és meg kell teremteni a jogi és intézményes feltételeket ahhoz, hogy a nemzetiségek állást foglalhassanak a nemzetiségi iskolaügy specifikus kérdéseiben. [...]

Hasonló elveket kell érvényesíteni a Csehszlovák Szocialista Köztársaságban élő valamennyi nemzetiség kultúrájával kapcsolatban is, azzal a tudattal, hogy külön kultúráról van szó, nem pedig a cseh és szlovák kultúra más nyelvű tolmácsolásáról. A nemzetiségek kultúrája a csehszlovák szocialista kultúra szerves alkotórésze, ugyanakkor kontextusában a saját egyetemes nemzeti kultúrája része, amellyel elválaszthatatlanul összefügg. A nemzetiségi kultúrák további fejlődésének anyagi feltételeit és káderekérdéseit intézményesen kell biztosítani, a nemzetiségi szükségletek szempontjából tudományos és kulturális intézményeket és munkahelyeket kell létesíteni. A nemzetiségek kultúrájának anyagi biztosításában a döntő szerep és feladat az állami szerveket és a nemzeti bizottságokat illeti, az egyes nemzetiségek kulturális szövetségeivel együtt.

3.

A Csemadok KB Elnökségének javaslata a CSKP KB és az SZLKP KB akcióprogramjának nemzetiségi kérdéssel kapcsolatos irányelveinek megvalósítása érdekében szükséges jogi intézkedésekre.

Pozsony, 1968. július 15.³⁸

A Csehszlovák Szocialista Köztársaság alkotmánymódosításának indoklása

A demokratikus átalakulásnak része a nemzetek és nemzetiségek valódi és teljes egyenjogúsága is, valamint azoknak a torzulásoknak a felszámolása, amelyek a nemzetiségi kérdés felvetése során az előző időszakra jellemző bizalmatlanságra és szubjektivizmusra voltak visszavezethetők.

A Csemadok Központi Bizottsága jogának és kötelességének tekinti, hogy a nemzetiségi kérdés megoldására vonatkozó javaslatait előterjessze.

Javaslatainkat legjobb tudásunk és lelkiismeretünk szerint állítottuk össze, abból az alapelvből kiindulva, hogy a Csehszlovák Szocialista Köztársaság csak akkor lehet szilárd államalakulat, ha nemzeti és nemzetiségi életéből eltűnik a feszültség, a bizalmatlanság, és megszűnnek az indulatok okai és tényezői.

Kiinduló álláspontunk 1968. március 12-én³⁹ és ma is a következő:

1. A Csehszlovák Szocialista Köztársaság alkotmányába bele kell foglalni azt a reális és tényleges valóságot, hogy Csehszlovákiát nemcsak nemzetek, hanem nemzetiségek is alkotják.

38 FKI SZML, Szabó Rezső hagyaték, SZR6, SNR 340 1968/II. Návrh legislatívnych opatrení na realizáciu Akčného programu ÚV KSČS a KSS o postavení národností. (Fordítás szlovákból.)

39 1968. március 12-én fogadta el a Csemadok Központi Bizottsága állásfoglalását Csehszlovákia Kommunista Pártja és Szlovákia Kommunista Pártja Központi Bizottságának januári határozatához és javaslatait a nemzetiségi kérdés megoldásához (lásd az 1. sz. dokumentumot).

2. A Csehszlovák Szocialista Köztársaság nemzetei és nemzetiségei egyenlők és egyenrangúak. Tagadhatatlan történelmi valóság, hogy a köztársaságot a cseh és a szlovák nemzet alapította, de a szocialista államban, amelyben a dolgozó nép a hatalom hordozója, nem lehet ez a körülmény a jogi egyenlőtlenség forrása, minthogy a nemzetek és nemzetiségek természetes közösséget, csoportot alkotnak, amelyek kifejezik a közös érdekeket, vagyis az államiság hordozói.

3. A nemzetek és nemzetiségek tényleges és teljes egyenjogúságának biztosítása nem függhet egyes személyek akaratától, taktikai megfontolásaitól, ügyesen összegyűjtött érvektől és ellenérvektől, a politikai összetételtől vagy külpolitikai jellegű mérlegelésektől, hanem a társadalom demokratizálódásával összefüggésben, az egész köztársaságban a társadalmi csoportok érdekeinek elkerülhetetlen és törvényes következményeként kell érvényesülnie.

4. A nemzetiségek egyenjogúságát és jogát az önmegvalósításra nem elég csak kinyilatkoztatni, hanem az alkotmányban is rögzíteni kell, és alkotmányosan is létre kell hozni azokat az államhatalmi, politikai és végrehajtó szervezeteket és intézményeket, amelyek az állami érdekek maximális figyelembevétele mellett teljes egészében biztosítják a nemzeti önrendelkezést, amely ebből az egyenjogúságból fakad. Az SZLKP akcióprogramja kimondja: „Szlovákia Kommunista Pártja fontosnak tartja hangsúlyozni, hogy a testvéri cseh és szlovák nemzet államjogi kapcsolatának föderatív átalakításával párhuzamosan biztosítani kell a nemzetiségek valódi és alkotmányos egyenjogúságát, valamint olyan intézményeket és nemzetiségi szerveket kell létesíteni, amelyek felelősségteljesen megoldják a nemzetiségek problémáit.”⁴⁰

Az SZLKP akcióprogramja megállapítja: „Elengedhetetlennek tartjuk kiemelni, hogy a programunk alapjai teljes mértékben és egyformán vonatkoznak mindkét nemzetünkre és az összes többi nemzetiségre. Ennek érdekében szükséges rögzíteni az alkotmányos és törvényes garanciákat a teljes és valós gazdasági, politikai és kulturális egyenjogúság biztosításáért. A nemzetiségek érdekeit szükséges lesz biztosítani az országos, kerületi, járási, helyi államhatalmi szervek és a közigazgatási szervezetek kiépítésével. Szükséges, hogy a nemzetiségek létszámuk

40 Az SZLKP KB 1968. május 22–24-i ülésén elfogadott akcióprogram nemzetiségekre vonatkozó része: „Szlovákia Kommunista Pártja szükségesnek tartja hangsúlyozni, hogy testvérmemeteink, a csehek és a szlovákok államjogi viszonya federalizálásával összhangban biztosítani kell a nemzetiségek helyzetének és egyenjogúságának reális, alkotmányos garanciáit, olyan intézmények és nemzetiségi szervek létrehozásával, amelyek felelősségteljesen oldanak meg a nemzetiségek problémáit. Szlovákia Kommunista Pártjának Központi Bizottsága az említettek közül, valamint a nemzetiségi problémák megoldásának eddigi gyakorlatából kiindulva szükségesnek tartja hangsúlyozni annak igényét, hogy oldjuk meg a nemzetiségek képviseletét a nemzeti és az országos szervezetben. Ezzel kapcsolatosan helyesnek tartja, hogy a Szlovák Nemzeti Tanács, illetve Szlovákia Minisztertanácsa mellett megfelelő jogkörrel felruházott nemzetiségi titkárság létesüljön, élén az SZNT vagy Szlovákia Minisztertanácsa felelős funkcionáriusaival. Hasonlóan kell megoldani ezt a problémát az országos szervezetben is. A nemzetiségi problémák rendezése érdekében az alacsonyabb fokú párt- és állami szervek mellett megfelelő végrehajtó szervekkel rendelkező nemzetiségi bizottságokat kell létesíteni, amelyek az adott hatáskörrel elsősorban biztosítják a párt- és az állami szervek nemzetiségi politikájának gyakorlati valóra váltását. Szlovákia Kommunista Pártja Központi Bizottsága Szlovákia nemzetiségi problémáinak rendezésére nemzetiségi bizottságot létesít szlovák, magyar és ukrán nemzetiségű kommunista funkcionáriusokból és szakértőkből.” *Új Szó*, 1968. május 29. melléklet, 5–6.

arányában legyenek képviselve a politikai, gazdasági, kulturális és a közéletben, a választott és a végrehajtó szervezetben. Szükséges a nemzetiségek aktív közreműködése a közéletben, az egyenjogúság szellemében és azon elvek alapján, hogy a nemzetiségeknek joguk van önállóan dönteni az őket érintő ügyekben.

A Csemadok KB javaslata értelmezésünk szerint tükrözi Csehszlovákia Kommunista Pártja és Szlovákia Kommunista Pártja akcióprogramjának gondolatait és idézett cikkelyeit. A nemzetiségi albizottság cseh és szlovák tagjai ezt az akcióprogramot teljesen másképp értelmezik és magyarázzák.⁴¹ Abból indulnak ki – szerintünk téves nézetek alapján –, hogy „a nemzeti kisebbségek nem rendelkeznek a nemzeti jogalanyiséggal, és emiatt nincs joguk olyan államjogi szervekre és intézményekre, mint amelyek a nemzeteket megilletik”.⁴²

Tehát a megállapítás arra az antimarxista politikai doktrínára támaszkodik, amely tagadja az állam lenini fogalmát, amely szerint az állam kényszerítő eszköz az uralkodó osztály kezében, hogy elnyomja a többi osztályt, és azt állítja, hogy

- a) az emberiség nemzetekből áll,
- b) az állam legitimitásának alapja a nemzeti szuverenitás kifejezése.

Ez a doktrína igyekszik a kizárólagos politikai hatalom hordozójaként megjelölni az államot annak érdekében, hogy elfedje a társadalmi osztálykülönbségeket és azok fő funkcióját.

Az albizottság fent említett kiindulási pontja már csak azért sem lehet döntő szempont az államjogi kérdésekben, mert „a nemzeti jogalanyiség jellege” nem jogi kategória, s ráadásul maga a fogalom legalábbis erősen vitatható.

Ha a nemzet marxista meghatározásából indulunk ki, megállapíthatjuk, hogy Csehszlovákia nemzetiségei – a cigányok kivételével – mind rendelkeznek a nemzet jellemző tulajdonságaival.

Az albizottságnak az az érvelése, hogy a nemzetiségek esetében hiányoznak a nemzeti jellemzők, amivel alá kívánja támasztani a maga elutasító álláspontját az állami szervek és intézmények kialakításával szemben, szintén nem felel meg a valóságnak.

Az indoklása két kritérium meglétét vitatja:

- 1. az összefüggő, homogén terület hiányát,
- 2. az átfogó nemzetgazdaság meglétét.

Mielőtt ezekre a pontokra reagálnánk, meg szeretnénk jegyezni, hogy mindkét feltételt önkényesen minőségi kritériumokkal egészítették ki.

Ad 1.: A terület nagysága, kiterjedése és alakja nem meghatározó. Léteznek nemzetek és államok, amelyek kisebb területet birtokolnak, mint a Csehszlovákiában

41 Gustáv Husák vezetésével a Prágához közeli koloději kastélyban működött az új csehszlovák államjogi rendezést előkészítő kormánybizottság. Ennek részeként a Csemadok kezdeményezésére Husák 1968. június első napjaiban létrehozta a nemzetiségi törvény előkészítésével foglalkozó albizottságot. Ennek élére Husák azt a Daniel Okálit nevezte ki, aki 1946–1947-ben, a lakosságcsere idején a Csehszlovák Áttelepítési Bizottság elnökeként működött, majd szlovák belügyi kormány megbízottként ő váltotta Husákot. 1951-ben Husákkal együtt Okáli is letartóztatták, és a szlovák burzsoá nacionalista csoport elleni 1954. évi perben 18 év börtönbüntetésre ítélték.

42 A nemzetiségi albizottság 1968. június 12-i állásfoglalását közli: Popély, 2008a. 144–145.

elő magyarok által lakott területek. A terület formájára, alakjára vonatkozóan elmondható, hogy léteznek olyan nemzetek, sőt államok, amelyek hasonló alakúak, mint a magyarok által lakott területek nálunk. Az egységesség hiánya vagy a terület etnikai megszakítottasága nemcsak az afrikai vagy dél-amerikai államoknál és Indiában, hanem a Szovjetunió államaiban és néhány európai nemzetnél is előfordul.

Ad 2.: Átfogó nemzetgazdaság egyetlen többnemzetiségű államban sem létezik, a gazdasági integráció fokozatos megszünteti az államalkotó nemzetek önálló gazdasági életét. Az albizottság tagjai a „közös gazdaság” axiómáját kifordított értelemben használják. A helyes értelmezés a következőképp hangzik: Azok, akik az adott államon és annak gazdasági közösségén kívül élnek, gazdasági értelemben nem tagjai az adott államnak. Tehát ez a tézis nem azt fejezi ki, hogy Csehszlovákia magyar lakossága, amely Pozsonytól Ágcsernyőig részese ugyanannak a gazdaságnak, ne alkotna egységet, hanem azt állítja, hogy a magyarok nem tagjai annak a nemzetnek, amely egy más gazdasági közösséget alkot, még akkor sem, ha azzal több a közös sajátossága – a nyelve és a kultúrája.

Amennyiben az albizottság cseh és szlovák tagjainak abból a szerintünk elfogadhatatlan téziséből indulunk ki, hogy „a nemzeti kisebbségek nem rendelkeznek nemzeti jogalanyisággal, és emiatt nem lehet igényük olyan alkotmányos szervekre és intézményekre, amelyek a nemzetet illetik meg”, ez esetben féltő, hogy nemcsak hogy nem kívánnak jogi biztosítékot nyújtani a nemzetiségeknek, hanem egyenlőtlen helyzetüket rögzíteni akarják az alkotmánytörvényben és azt ily módon végérvényesen törvényerőre akarják emelni.

Ez az alaptézis, amelyre az alkotmánytörvény javaslata épül, ellentmondásos és a nemzetiségek számára elfogadhatatlan, amennyiben:

- a) Csehszlovákia ugyan egyenlő jogú polgárok állama, de társadalmi-politikai helyzetük és társadalmi-képviselési jogaik az államalkotó nemzetek, illetve a nemzetiségek tagjai vonatkozásában mégsem egyenlő.
- b) Csehszlovákia, mint társadalmi-termelési alakulat és közösség, az egyenlő jogú nemzetek és nemzetiségek együttese, ámde mint államalakulat csak a nemzetek állama, mert az állam csak az ő szuverenitásukat fejezi ki, s kizárólag ők az államiság hordozói, míg a nemzetiségeket, amelyeknek saját államuk az ország területének határain kívül található (!), ilyen jogok nem illetik meg.
- c) Az idézett álláspont az önkényesen kiemelt külső jegyekből kiindulva szándékosan megkülönbözteti a ténylegesen létező és közös érdekek alapján szerveződő társadalmi csoportokat, mégpedig annak érdekében, hogy kétségbe vonhassa a nemzetiségeknek a CSKP akcióprogramjában is rögzített jogát az önmegvalósításra, és elutasíthassa az önkormányzati szervek, intézmények létrehozását, amelyek lehetővé tehetnék a nemzetiségek önmegvalósítását a társadalmi gyakorlatban.

Javaslatunk annak a helyzetnek az ismeretéből ered, amely azt jelzi, hogy Csehszlovákia nemzetiségei magukat nem csupán egy adott körzet területével azonosítják, hanem magukat az egész Csehszlovákia részének tekintik. Itt születtek, itt élnek, itt hoznak létre értékeket, itt vannak a házaik, otthonaik, ebből adódóan

egyéni és kollektív önmegvalósításukra szintén csak itt találhatnak lehetőségeket. Ezt az identitást köteles mindenki, még az államhatalmi szervek képviselői is tiszteltben tartani, fejleszteni, nem pedig gátolni.

A nemzetiségek köztársasághoz való tartozásukat a maga teljességében élik meg. Nem tesznek különbséget „társadalmi közösségként” megélt hovatartozásuk és „államalkotó” szerepük között. Ez utóbbit az albizottság nemcsak hogy vitatja, hanem egyenesen tagadja. Ennek a két fogalomnak a különválasztása és szembeállításuk elméletileg elhibázott megközelítés, gyakorlati megközelítésben pedig egyenesen képtelenség. Ki akarná a mindennapi életben a nemzetiségekkel éreztetni, hogy ők nem államalkotó tagjai a köztársaságnak, és nem hordozói a csehszlovák államiságnak? Amennyiben erre a kategóriára az államalkotás szemszögéből nézünk, aki ezt állítja, a nemzetiségeket egyenlőtlen helyzetbe kívánja juttatni. A nemzetiségek szempontjából erre más magyarázat itt nem lehetséges.

A CSKP akcióprogramja egyoldalúan kimondja: „A nemzeti érdekek iránti közömbösséget vagy éppen az azok elnyomását célzó törekvéseket a párt saját programjának és arculatának durva torzításaként kezeli.”⁴³ Az akcióprogram a köztársaságot olyan államalakulatként tekinti, amely az önkéntességen és a kölcsönös előnyökön alapul, s amely biztosítja a jólétet saját lakosságának és társadalmi csoportjainak. Arról, hogy a párt nem akar lemondani ezekről az elvekről és nem akar erőszakos egységet létrehozni, az akcióprogram alábbi kitétele tanúskodik: „Az egység és az osztálytársadalmi érdek nevében nem lehet figyelmen kívül hagyni vagy elfedni azokat a külön érdekeket és szükségleteket, amelyek például foglalkozás, iskolázottság, kor, nemi identitás, nemzeti hovatartozás stb. szerint az egyes embereket és szociális csoportokat jellemzik.”⁴⁴

A nemzetiségek államalkotó identitása előremutató tudati forma. Azt a reális valóságot és létező viszonyokat tükrözi, hogy mint egyének és mint a közös társadalmi érdekeket megjelenítő természetes társadalmi csoportok – amelyeknek megvannak a sajátos jellemzőik – képesek ebben a társadalomban megtalálni azokat a lehetőségeket, amelyek segíthetik elképzeléseiket megvalósítani, azaz itt van a helyük a jelenben és a jövőben is.

Minden olyan igyekezet, amely a nemzetek és nemzetiségek eltérő államalkotó jellege alapján azzal próbálkozna, hogy két nem egyenjogú csoportra ossza szét az egyenrangú csehszlovák állampolgárokat, mesterkélt, jogellenes és észszerőtlen törekvés. Ez alapján az elmélet alapján az egyik csoportba azok tartoznak, akik az államiság hordozói, és az ő jogaik a nemzethez való tartozásra épülnek.

A másik csoportba azok az állampolgárok tartoznak, akikre ugyan szintén azonos kötelezettségek vonatkoznak, mint az „államalkotó nemzet tagjaira”, ugyanolyan részük van a termelésben, az állam védelmében és fenntartásában, de származásuk szerint (amennyiben nem tagadják meg nemzetiségüket) mégsem egyenrangúak, nem rendelkeznek államalkotói jogokkal, ezeket csak az első kategóriába

43 A CSKP akcióprogramjának teljes magyar nyelvű szövegét az *Új Szó* 1968. április 10-i számának mellékletében közölték.

44 Uo.

tartozók biztosítják, másképp kifejezve „adhatják kölcsön” számukra – természetesen meghatározott feltételek mellett.

A magyar nemzetiségű csehszlovák állampolgárok kérdéseit a párt politikai irányvonalával és a köztársaság új alkotmányos rendezésével, a demokratizálódás igényeivel összhangban kell megoldani, a teljes társadalom érdekeinek figyelembevételével, a magyar kisebbség földrajzi, gazdasági és egyéb körülményeinek szem előtt tartásával. A csehek, szlovákok és magyarok államjogi helyzetének megoldása nem kell hogy azonos legyen. Ennek a megoldásnak a kiindulási pontja azonban nem lehet az egyén döntésén kívül álló körülmény, mint például az a tény, hogy az egyik ember mint valamely nemzet, a másik pedig mint valamely nemzetiség tagjaként született, hanem csakis az említett földrajzi és gazdasági tényezők. A nemzetek és nemzetiségek egyenjogúságának alapelvéből kell kiindulni – mégpedig nemcsak az egyéni, egyénekre vonatkozó egyenjogúságból, hanem olyan egyenjogúságból, amely figyelembe veszi és elismeri a természetes társadalmi csoportokat. Ezt kell olyan alkotmánytörvénybe iktatni, amely figyelembe veszi az egyes nemzetiségek sajátos helyzetét, és biztosítja számukra a megfelelő szervezeteket és intézményeket. Az akcióprogram szelleme és intenciója összeegyeztethetetlen az egyenlőtlenséggel és a diszkriminációval: „A mai politika küldetése és értelme, hogy megkönnyítsük a progresszív erők fejlődését és egységesítését minden különbség nélkül, hogy a kölcsönös bizalom alapján megteremtsük, felújítsuk, megerősítsük az egyes társadalmi csoportok között a demokratikus kapcsolatokat.”

4.

A nemzetiségi alkotmánytörvénynek a Csemadok KB Elnöksége által kidolgozott és az államjogi kormánybizottság nemzetiségi albizottsága elé terjesztett javaslata.

Pozsony, 1968. július 15.⁴⁵

*Javaslat a nemzetiségekről szóló alkotmányerejű törvényre*⁴⁶

1. §

1. A CSSZFSZR [Csehszlovák Föderatív Szocialista Köztársaság] biztosítja a nemzeti kisebbségek és nemzetiségek általános és nemzeti fejlődésének, a teljes és tényleges politikai, gazdasági és kulturális egyenjogúságának feltételeit és lehetőségeit.

2. A nemzeti kisebbségeknek és nemzetiségeknek joguk van önállóan és öngazgattással dönteni az őket érintő ügyekben.

⁴⁵ Az alkotmánytörvény javaslatának szövegével együtt a Csemadok az alkotmánymódosításra vonatkozóan is javaslatot dolgozott ki. A két szöveget 1968. június 16-án juttatták el a Husák vezette kolodéji kormánybizottságnak

⁴⁶ A nemzetiségi törvényjavaslat szövegét a Szabó Rezső hagyatékában található magyar szöveg alapján közöljük.

2. §

1. A nemzeti kisebbségek és nemzetiségek önálló és öngazgatási, képviseleti és végrehajtó szervei a következők:

2. A Csehszlovák Föderatív Szocialista Köztársaságban:

- a Nemzetgyűlés Nemzetiségi Bizottsága,
- nemzetiségi államtitkárság a CSSZFSZR kormányában.

3. A nemzeti államokban:

- a Cseh Nemzeti Tanács (a továbbiakban CSNT), illetve a Szlovák Nemzeti Tanács (a továbbiakban SZNT) Nemzetiségi Bizottsága,
- nemzetiségi minisztérium a nemzeti államok kormányában.

3. §

1. A Nemzetgyűlés Nemzetiségi Bizottsága a nemzeti kisebbségek és nemzetiségek képviseleti és érdekvédelmi szerve.

2. A Nemzetgyűlés Nemzetiségi Bizottsága a Nemzetgyűlés ellenőrző, törvényjavasló és munkaszerve.

3. A Nemzetgyűlés Nemzetiségi Bizottsága mint a Nemzetgyűlés része aktívan kiveszi a részét a Nemzetgyűlés munkájából, és a nemzeti kisebbségek, valamint nemzetiségek sajátos kérdéseiben az öngazgatás szellemében érvényesíti azok érdekeit.

4. Az állami költségvetés előkészítésének és jóváhagyásának folyamatában a Nemzetgyűlés Nemzetiségi Bizottságának joga és kötelessége a nemzeti kisebbségek és nemzetiségek sajátos gazdasági és pénzügyi szükségleteinek érvényesítése.

5. A Nemzetgyűlés Nemzetiségi Bizottságát a nemzeti kisebbségek és nemzetiségek tagjaiból választott nemzetgyűlési képviselők alkotják.

6. A Nemzetgyűlés Nemzetiségi Bizottsága saját tagjai közül elnököt és alelnököt választ. A Nemzetgyűlés Nemzetiségi Bizottságának elnöke a Nemzetgyűlés egyik alelnöke.

7. A Nemzetgyűlés Nemzetiségi Bizottságának hatáskörét külön törvény határozza meg.

4. §

1. A CSSZFSZR kormánya elnöksége keretében működő nemzetiségi államtitkárság a nemzeti kisebbségek és nemzetiségek végrehajtó szerve, életük s nemzeti sajátosságuk fejlesztése és teljes kifejlődése, valamint a teljes és tényleges politikai, gazdasági és kulturális egyenjogúságuk érdekében.

2. Az államtitkárság élén államtitkár áll. Az államtitkár a CSSZFSZR kormánya elnökének egyik helyettese.

3. Az államtitkárt a Nemzetgyűlés Nemzetiségi Bizottsága javasolja.

4. A nemzetiségi államtitkárság hatáskörét külön törvény határozza meg.

5. §

1. A CSNT, illetve SZNT Nemzetiségi Tanácsa a nemzeti kisebbségek és nemzetiségek képviseleti és érdekvédelmi szerve.

2. A CSNT, illetve SZNT Nemzetiségi Tanácsa a CSNT, illetve SZNT ellenőrző, törvényjavasló és munkaszerve.
3. A CSNT, illetve SZNT Nemzetiségi Tanácsa mint a CSNT, illetve SZNT része aktív van kiveszi részét a CSNT, illetve SZNT munkájából és a nemzeti kisebbségek, valamint nemzetiségek sajátos kérdéseiben az öngazgatás szellemében érvényt szerez ezek érdekeinek.
4. A nemzetállami költségvetés előkészítésének és jóváhagyásának folyamatában joga és kötelessége a nemzeti kisebbségek és nemzetiségek sajátos gazdasági és pénzügyi szükségleteinek érvényesítése.
5. A CSNT, illetve SZNT Nemzetiségi Tanácsának joga, hogy egyes tagjait a CSNT, illetve SZNT egyes bizottságainak ülésére delegálja. E delegáltaknak felszólalási joga van. A CSNT, illetve SZNT Nemzetiségi Tanácsát a nemzeti kisebbségek és nemzetiségek tagjaiból választott CSNT-, illetve SZNT-képviselők alkotják.
6. A CSNT, illetve SZNT Nemzetiségi Tanácsa saját tagjai közül elnököt és alelnököt választ, akik a CSNT, illetve SZNT elnökségének tagjai. A CSNT, illetve SZNT egyik alelnöke a nemzetiségi tanács elnöke.
7. A CSNT, illetve SZNT Nemzetiségi Tanácsának joga, hogy üléseire meghívja a kormány tagjait és egyéb állami szervek vezetőit, hogy tőlük jelentést és információt kérjen. A kormány, illetve más egyéb állami szervek vezetője köteles a meghívásnak eleget tenni, az ülésen részt venni és a kért jelentést vagy információt 30 napon belül előterjeszteni, amennyiben a nemzetiségi tanács más időpontot nem jelöl meg.

6. §

1. A nemzeti kormányok keretében működő nemzetiségi minisztérium a nemzeti kisebbségek és nemzetiségek végrehajtó szerve, életük s nemzeti sajátosságuk fejlesztése és teljes kifejlődése, valamint a teljes és tényleges politikai, gazdasági és kulturális egyenjogúságuk érdekében.
2. A nemzetiségi miniszter a nemzeti kormány elnökének egyik helyettese. A nemzetiségi minisztert a CSNT, illetve SZNT Nemzetiségi Tanácsa javasolja. A nemzetiségi miniszter hatáskörét külön törvény szabályozza.

7. §

Az anyanyelven való oktatást és a nemzeti kisebbségek, valamint nemzetiségek általános kulturális és tudományos fejlődését az Iskolaügyi Minisztérium és a Művelődésügyi Minisztérium nemzetiségi államtitkárai, valamint ezeknek illetékes szervei biztosítják.

8. §

Hasonló szervek és intézmények biztosítják a jogokat azokban a nemzeti bizottságokban, melyek etnikailag relatíve egységes, nemzetiségek lakta területen fejtik ki ténykedésüket.

9. §

E törvény életbelépésével hatályát veszti a 100/60-as Zb. (Alkotmány) törvény 2. fejezete 25. §-a, valamint 5. fejezete 74. §-ának G pontja.

10. §

E törvényt végrehajtják...

11. §

E törvény életbe lép kihirdetése napján.

5.

A Csemadok KB Elnökségének nyilatkozata 1968. augusztus 21-én
8 óra 30 perckor⁴⁷

Mi, a csehszlovákiai magyar nemzetiség tagjai ezekben a nehéz és sorsdöntő percekben kifejezésre kívánjuk juttatni, hogy egységesek vagyunk Csehszlovákia népével, kormányával és az Alexander Dubček elvtárs vezette központi pártbizottsággal. Szilárdan és tántoríthatatlanul állunk Svoboda és Dubček elvtársak oldalán. Nyilatkozatunkkal egyidejűleg felhívjuk a Csemadok tagságát, szervezeteit és szerveit, rajtuk keresztül hazánk, a Csehszlovák Szocialista Köztársaság magyar lakosságát, őrizze meg nyugalmát, ne hagyja magát kiprovokálni, hasson át bennünket a január szelleme, az igazság, a szabadság, közös hazánk szuverenitásának szelleme. Éljen a Csehszlovák Szocialista Köztársaság nemzetjeinek és nemzetiségeinek megbontatlan egysége!

1968. augusztus 21.

A Csemadok KB Elnöksége

6.

A Csehszlovák Szocialista Köztársaság nemzetiségeinek helyzetét szabályozó
1968. október 27-i alkotmánytörvény⁴⁸

A Csehszlovák Szocialista Köztársaság Nemzetgyűlése szem előtt tartva, hogy a Csehszlovák Szocialista Köztársaság dolgozó népét, amely a teljes államhatalom forrása, a közös hazában megbonthatatlan egységben a cseh és a szlovák nemzettel együtt a magyar, a német, a lengyel és az ukrán (ruszin) nemzetiség is alkotja, amelyek a Nemzeti Front politikájának szellemében alkotó módon részt vesznek az ország, annak szocialista társadalmi és államrendszere fejlesztésében és ennek keretében önállóan és öngazgatásilag fejlesztik saját nemzeti életüket; a proletár nemzetköziség és a szocialista demokrácia elvétől áthatva és arra törekedve, hogy tovább mélyítse és szilárdítsa a nemzetek és nemzetiségek önkéntes együttélését, együttműködését és szolidaritását, s valamennyi nemzetiségnek egyen jogú helyze-

47 FKI SZML, SZR8. 1968-71. 360 SNR. A Csemadok Szabó Rezső által fogalmazott nyilatkozatának körülményeiről lásd: Zsebők et al., 2005. 63–64.

48 *Új Szó*, 1968. október 29. 1. A nemzetiségi törvény prágai nemzetgyűlés szakbizottságai elé terjesztett „eredeti szövegét” máig nem teljesen tisztázott körülmények közt lényeges pontokon megváltoztatták. A Csehszlovák Távirati Iroda azonban az „eredeti szöveget” adta közre mint az 1968. október 27-én a prágai Nemzetgyűlésben elfogadott változatot. A kérdésről lásd: Petráš–Petrův–Scheu, 2009. 122–123. A nemzetiségi alkotmánytörvény parlamenti vitája során történt manipulációkról lásd: Janics, 1987.

tet és részvételt biztosítson az államakarat formálásában és az államhatalom gyakorlásában és megadja további fejlődésük hatékony jogi kezességét, az alábbi alkotmányjogi törvényt fogadta el:

1. cikkely

A Csehszlovák Szocialista Köztársaság mint a cseh és a szlovák nép, valamint a köztársaság területén élő nemzetiségek közös állama, a szocialista demokrácia és nemzetköziség szellemében a magyar, a német, a lengyel és az ukrán (ruszin) nemzetiségnek biztosítja a sokoldalú fejlődés lehetőségeit és eszközeit.

2. cikkely

1) A nemzetiségeknek létszámuk arányában kell képviseletet nyerniük a politikai szervezetekben, a képviseleti testületekben és a többi állami szervben, egyenjogú helyzetüknek kell lennie a gazdasági és kulturális életben.

2) A Cseh Nemzeti Tanács és a Szlovák Nemzeti Tanács külön törvényekkel határozza meg, mely képviseleti testületek és végrehajtó szervek mellett létesülnek olyan szervek, amelyek biztosítják a nemzetiségek jogainak érvényesülését és a törvények által meghatározott terjedelemben önállóan döntenek sajátos érdekeikről.

3. cikkely

A magyar, a német, a lengyel és az ukrán (ruszin) nemzetiségű polgároknak a törvények által meghatározott terjedelemben és feltételekkel biztosítani kell:

- az anyanyelvi művelődés jogát,
- a kulturális élet fejlesztésének jogát,
- az anyanyelv használatának jogát a hivatalokkal és más állami szervekkel való kapcsolatban,
- a nemzetiségi társadalmi kulturális szervezetekben való társulás jogát,
- az időszaki és nem időszaki sajtótermékek kiadásának és a tömegtájékoztatási eszközök használatának jogát.

4. cikkely

1) A polgár szabadon, saját meggyőződése szerint dönt nemzetiségéről.

2) Tilos az elnemzetietlenítésre irányuló nyomás bármilyen formája.

3) A bármely nemzetiséghez való tartozás egyetlen polgárnak sem lehet kárára.

5. cikkely

Ezt az alkotmánytörvényt szövetségi és nemzeti törvényekkel hajtják végre.

6. cikkely

Ezzel az alkotmányerejű törvénnyel hatályát veszti a Tt. 10Ö/1960. számú alkotmány 25. cikkelye.

7. cikkely

Ez az alkotmánytörvény 1969. január 1-én lép életbe.

7.

A Csehszlovák Szocialista Köztársaság nemzetiségeinek helyzetét szabályozó
1968. október 27-i alkotmánytörvény⁴⁹

Olvasóink valószínűleg meglepődnek a fenti cím láttán. Ez ugyanis szó szerint egyezik azzal, amely lapunk október 29-i számának első oldalán hívta fel a figyelmet a nemzetiségi alkotmánytörvény szövegére. Kötelességünknek tartjuk, hogy magyarázattal szolgáljunk, bármennyire is kínos ez számunkra.

Október 29-i, keddi lapszámunkban ezt az alkotmánytörvényt teljes egészében a ČTK [Csehszlovák Sajtóiroda] előző napi anyaga alapján közöltük, annak tudatában, hogy ezt a szöveget hagyta jóvá a Nemzetgyűlés október 27-i plenáris ülésén. Egy-két nappal később már szignalizálták nekünk, hogy a Nemzetgyűlés valószínűleg egy másik, a Nemzetgyűlés bizottságai által módosított szöveget fogadott el. Érdeklődtünk a Csehszlovák Sajtóiroda bratislavai központjánál, ahonnan azt a választ kaptuk, hogy az általunk közölt szöveg autentikus és végleges.

A Csehszlovák Szocialista Köztársaság Nemzetgyűlése szem előtt tartva, hogy a Csehszlovák Szocialista Köztársaság dolgozó népét, amely a teljes államhatalom forrása, a közös hazában megbonthatatlan egységben a cseh és a szlovák nemzettel a magyar, a német, a lengyel és az ukrán (ruszin) nemzetiség is alkotja, s ezek a nemzetiségek, a Nemzeti Front politikájának szellemében, alkotó módon részt vesznek az ország fejlesztésében s egyben kibontakoztatják nemzeti életük sajátos formáit; arra törekedve, hogy elmélyítse és megszilárdítsa a nemzetek és a nemzetiségek testvéri együttélését és szolidaritását s a nemzetiségeknek biztosítsa a részvételt az államhatalomban és megadja további fejlődésük hatékony kezességét, az alábbi alkotmánytörvényt fogadta el:

További bejelentések alapján Prágában, a Nemzetgyűlés illetékes szerveinél is kivizsgáltuk az ügyet. Itt megállapítottuk, hogy a gyanú helyénvaló volt, az elfogadott alkotmánytörvény szövegétől több jelentős részletében eltérő anyagot közöltünk. Bár a szerkesztőséget ezért semminemű felelősség nem terheli, kérjük olvasóink elnézését ezért a hibáért, amely lapunk két évtizedes történetében egyedülálló. Egyben felszólítjuk a ČTK vezetését, hogy azonnal indítson vizsgálatot a felelősség eldöntésére és annak eredményéről – lapunk közvetítésével – tájékoztassa olvasótáborunkat is.

Az alábbiakban közöljük a Nemzetgyűlés október 27-i ülésén megszavazott nemzetiségi törvény teljes szövegét.

49 Új Szó, 1968. november 7. 1.

1. cikkely

A Csehszlovák Szocialista Köztársaság, mint a cseh és a szlovák nemzet, valamint a köztársaság területén élő nemzetiségek közös állama, a szocialista demokrácia és az internacionalizmus szellemében a magyar, a német, a lengyel és az ukrán (ruszin) nemzetiségeknek biztosítja a sokoldalú fejlődés lehetőségeit és eszközeit.

2. cikkely

A nemzetiségek létszámuknak megfelelően nyernek képviselmet a képviselői testületekben és más választott szervezetekben.

3. cikkely

1) A magyar, a német, a lengyel és az ukrán (ruszin) nemzetiségű polgároknak, nemzeti fejlődésüknek megfelelő terjedelemben, a törvény által megszabott feltételek között biztosítják:

- a) a saját nyelvükön való művelődés jogát,
- b) a sokoldalú kulturális fejlődés jogát,
- c) az illetékes nemzetiség által lakott területeken saját nyelvük használatának jogát a hivatalos kapcsolatban,
- d) a nemzetiségi kulturális-társadalmi szervezetekben való társulás jogát,
- e) a saját nyelvű sajtóra és tájékoztatásra való jogot.

2) Törvények szabályozzák az 1. számú bekezdésben felsorolt jogok terjedelmét és feltételeit.

4. cikkely

1) A polgár szabadon, saját meggyőződése szerint dönt nemzetiségéről.

2) A bármely nemzetiséghez való tartozás egyetlen polgárnak sem lehet kárára érvényesülésében a politikai, a gazdasági és a társadalmi életben.

3) Tilos az elnemzetietlenítésre irányuló nyomás minden formája.

5. cikkely

Ezt az alkotmánytörvényt a Szövetségi Gyűlés törvényeivel és a nemzeti tanácsok törvényeivel hajtják végre.

A nemzeti tanácsok törvényei egyben meghatározzák, hogy mely képviselői testületek és végrehajtó szervek mellett létesülnek olyan szervek, amelyek biztosítják a nemzetiségi jogok érvényesítését.

6. cikkely

Az alkotmány (Tt. 100/1960 sz. alkotmánytörvény) 25. cikkelye ezzel hatályát veszti.

7. cikkely

Ez az alkotmánytörvény 1969. január 1-én lép életbe.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források

FKI SZM

Fórum Kisebbségkutató Intézet Szlovákiai Magyar Levéltár, Somorja

2. Kiadott források és szakirodalom

Bárdi

2004 Bárdi Nándor: Látszat és való. In: *Kisebbségek és kormánypolitika Közép-Európában (2002–2004)*. Szerk.: Blénesi Éva – Mandel Kinga. Bp., 2004. 231–258.

Békés

2008 Békés Csaba: Kádár János és az 1968-as csehszlovákiai válság. In: *Közelítések a kádárizmushoz*. Szerk.: Rainer M. János – Germuska Pál. Bp., 2008. 190–228. (1956-os Intézet. Évkönyv, XV.)

Bystrický

2008 Bystrický, Valerián a kol.: *Rok 1968 na Slovensku a v Československu*. Bratislava, 2008.

Csőke

2008 Csőke Zoltán: Egy skizofrén év hozadéka. In: *Szombat*, 19. (2008) október, 13–16.

Dawisha

1984 Dawisha, Karen: *The Kremlin and the Prague Spring*. Berkeley, 1984.

Huszár

1998 Huszár Tibor: 1968. Prága – Budapest – Moszkva. Kádár János és a csehszlovákiai intervenció. Bp., 1998.

Janics

1987 Janics Kálmán: A szemfényvesztés tovább terebélyesedik. In: *Beszélő*, 1987/4. 22. sz. (<http://beszelo.c3.hu/cikkek/a-szemfenyvesztes-tovabb-terebelyesedik>, letöltve: 2018. augusztus 20.).

Juhász

2009 Juhász József: 1968 Jugoszláviában és Csehszlovákiában. In: *1968 és a világ*. Szerk.: Bartha Eszter – Krausz Tamás Bp., 2009. 79–86.

Kocsis

1995 Kocsis Károly: Közigazgatási változások Szlovákiában. In: *Regio*, 6. (1995) 4. sz. 25–59.

Kövesdi

1990 Országos gyász. Csehszlovákia 1968 augusztusában. Szerk.: Kövesdi János. Pozsony, 1990.

Kun

2008 Kun Miklós: *A „prágai tavasz” titkos története*. Bp., 2008.

Londák–Sikora

2009 Londák, Miroslav – Sikora, Stanislav a kol.: *Rok 1968 a jeho miesto v našich dejinách*. Bratislava, 2009.

Massiah

2008 Massiah, Gustave: *1968 májusa a nagyvilágban*. In: *Eszmélet*, 20. (2008) 80. sz. 209–226.

Mitrovits

2012 Mitrovits Miklós: Kádár és Dubček 1968-ban. In: *Kádár János és a 20. századi magyar történelem. Tanulmányok*. Szerk.: Földes György – Mitrovits Miklós. Bp., 2012. 125–146.

Navrátil

1998 *The Prague Spring, 1968. A National Security Archive Documents Reader*. Comp. and ed.: Navrátil, Jaromil. Bp., 1998.

Nyers

1993 Nyers Rezső: Feljegyzések 1968-ról, a csehszlovákiai intervencióról. In: *História*, 15. (1993) 9–10. sz. 35–51.

Pataky

2008 Pataky Iván: *A vonakodó szövetséges. A Magyar Néphadsereg közreműködése Csehszlovákia 1968. évi megszállásában*. Bp., 2008.

Petráš

2007a Petráš, René: *Menšiny v komunistickém Československu. Právní a faktické postavení národnostních menšin v českých zemích v letech 1948–1970*. Praha, 2007.

2007b Petráš, René: Ústavní zakotvení práv národností v Československu v roce 1968 a maďarská otázka. In: *Maďarská menšina na Slovensku v procese transformácie. Historické, politologické a právne súvislosti*. Red.: Šutaj, Štefan – Šutajová, Jana – Ďurkovská, Mária. Prešov, 2007. 32–39.

Petráš–Petrův–Scheu

2009 Petráš, René – Petrův, Helena – Scheu, Harald Christian: *Menšiny a právo v České republice*. Praha, 2009.

Popély

2006a Popély Árpád: *A (cseh)szlovákiai magyarság történeti kronológiája 1945–1992*. Somorja, 2006.

2006b Popély Árpád: A magyar bizottság szerepvállalása az Új Szó és a Csemadok megalapításában. In: *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 4. (2006) 4. sz. 83–105.

2008a Popély Árpád: *1968 és a csehszlovákiai magyarság. Dokumentumok*. Somorja, 2008. (Fontes Historiae Hungarorum, 3.)

2008b Popély Árpád: A csehszlovák kisebbségpolitika, a magyar közösség újjászerveződése. A Csemadok szerepvállalása. Az 1968–69-es reformfolyamat és a Husák-korszak. In: *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*. Szerk: Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László. Bp., 2008. 262–267.

2014 Popély Árpád: *Fél évszázad kisebbségben. Fejezetek a szlovákiai magyarság 1945 utáni történetéből*. Somorja, 2014. (Nostra tempora, 20.)

Sikora

2008 Sikora, Stanislav: *Rok 1968 a politický vývoj na Slovensku*. Bratislava, 2008.

Skilling

1976 Skilling, Harold Gordon: *Czechoslovakia's Interrupted Revolution*. Princeton, 1976.

Smolar

2008 Smolar, Aleksander: A '68-as évek. In: 2000. *Irodalmi és társadalmi havilap*, 20. (2008) 7–8. sz. 115–120.

Šutaj

2009 Šutaj, Štefan: Slovenskí Maďari a rok 1968. In: Londák, Miroslav – Sikora, Stanislav a kol.: *Rok 1968 a jeho miesto v našich dejinách*. Bratislava, 2009. 194–209.

2012 Šutaj, Štefan: *Maďarská menšina na Slovensku v 20. storočí*. Bratislava, 2012.

2015 Šutaj, Štefan: *Maďarská menšina na Slovensku po roku 1945. Vysokoškolské učebné texty*. Košice, 2015.

2016 Šutaj, Štefan: Národnostné práva na prelome 60.–70. rokov 20. storočia. Príklad postavenia maďarskej menšiny. In: *Príliš ľudská tvár socializmu? Reforma zdola a okolnosti reformného procesu v Československu 1968*. Zostav.: Tížik, Miroslav – Kmeť, Norbert. Bratislava, 2016. 109–148.

Szabó

2004 Szabó Rezső: *A Csemadok és a Prágai Tavasz. Beszélgetések, cikkek, előadások, dokumentumok*. Pozsony, 2004.

Szarka

1985 Szarka László: Cseh és szlovák szerzők a csehszlovákiai nemzeti kisebbségek helyzetéről 1968–1983. In: *Világtörténet*, 7. (1985) 2. sz. 136–149.

2016 Szarka László: *A multiethnikus nemzetállam. Kísérletek, kudarcok és kompromisszumok Csehszlovákia nemzetiségi politikájában 1918–1992*. Pozsony, 2016.

Székely

2009 Székely Tünde: „Minden szervezetben minden hónapban egy rendezvény”. A Csemadok hatvan éve. In: *Határhelyeztek II. Kultúra – oktatás – nyelv – politika*. Szerk.: Kötél Emőke – Szarka László. Bp., 2009. 128–147.

Szigeti

2003 Szigeti Péter: Államszocialista kísérletek – történelmi tanulságok. In: *Eszmélet*, 15. (2003) 58. sz. 37–73.

Tálas

1989 Tálas Péter: Egy (elkapart) alternatíva. A CSKP 1968-as akcióprogramjának margójára. In: *Eszmélet*, 1. (1989) 1. sz. 35–55.

Tížik–Kmeť

2016 *Príliš ľudská tvár socializmu? Reforma zdola a okolnosti reformného procesu v Československu 1968*. Zostav.: Tížik, Miroslav – Kmeť, Norbert. Bratislava, 2016.

Williams

1997 Williams, Kieran: *The Prague Spring and its Aftermath. Czechoslovak Politics, 1968–1970*. Cambridge, 1997.

Žatkuliak

1996 Žatkuliak, Jozef: *Federalizácia československého štátu 1968–1970. Vznik česko-slovenskej federácie roku 1968*. Praha–Brno, 1996.

Zsebők et al.

2005 Zsebők Csaba – Keresztes Gáspár – Klenner Zoltán – Papp, Alexander – Nemcova, Agnesa: *A prágai tavasz és a kisebbségek*. H. n. [Bp.], 2005.

VERONIKA GAÁL

DISPUTE OVER THE MINORITY RIGHTS IN THE SHADOW OF THE FEDERAL
TRANSFORMATION OF 1968

SOURCES ON THE HISTORY OF THE CZECHOSLOVAK NATIONALITY LAW

The most significant consequence of the Prague Spring for Czechoslovak history was not the brief taste of freedom enjoyed by citizens but rather the federalisation of the state. The Constitutional Law of Federation was passed on 28 October 1968 and led to the federalisation of Czechoslovakia. In Czechoslovakia Csemadok (Czechoslovak Hungarian Workers' Cultural Association) represented the most important institutional framework for the cultural reorganization of Hungarians since 1949. The organization was originally a cultural association, but Csemadok was considered the most significant social power of the Hungarians in Slovakia, and it participated in the advocacy efforts, too. In 1968, during the Prague Spring period, Csemadok supported the liberalization policies, tried to change into a political interest group and asked for more rights and privileges for the ethnic Hungarians. The document compilation aims to present the attempt to organize the Hungarian minority.

1966–1971 – „Horvátország tavasza”

Az 1960-as évek második felében kibontakozó horvátországi reformmozgalom horvát tavasz néven vonult be a köztudatba. Ebben az időszakban a kommunista vezetés Jugoszláviában, s annak részeként Horvátországban is reformokkal kísérletezett, melyek jelentős gazdasági, majd politikai és társadalmi átalakulást hoztak.

Jugoszlávia vezetése az 1960-as évek elején látta be, hogy minden addiginál radikálisabb váltásra lesz szükség, aminek köszönhetően 1965-től a piaci viszonyok erőteljesebb érvényesítését, a világpiacba való intenzívebb bekapcsolódást célzó gazdasági reform megvalósítására került sor. A reform deetatizálást és decentralizációt hozott, amit a gazdasági problémák mellett ideológiai megfontolások indokoltak, a Szovjetunióval történő 1948-as szakítást követően „különutassá” vált Jugoszlávia vezetése a reformmal, az öngigazgatás ideológiáját követve a szovjet modelltől valóban eltérő szocialista rendszer kiépítésére tehetett kísérletet. A reformmal emellett megoldást kerestek a soknemzetiségű állam fokozódó problémájára, a föderáció eszközeinek elosztása körüli viták miatt állandósult, tagköztársaságok közötti feszültségek oldására.

A Jugoszláv Kommunista Szövetsége (JKSZ) a gazdasági reformot illetően nem volt egységes. Az azzal kapcsolatosan az 1960-as évek elejétől kibontakozó vita elsősorban ideológiai természetű volt, a centralizmus fenntartásának hívei tartottak a reform megvalósulásával elinduló folyamatok politikai és társadalmi hatásaitól. Emellett az eltérő gazdasági fejlettségű területek érdekeit sem szolgálhatta egyazon gazdaságpolitikai irányvonal. Jugoszlávia gazdaságilag fejletlen területeinek alapvető érdeke volt a régi gazdasági rendszer fenntartása, az állam meghatározó szerepével megvalósuló, hosszú távú, nagy beruházások folytatása. A fejlettebb gazdaságú Horvátország és Szlovénia vezetői ezzel szemben a reformot, a hatékonyabb befektetéseket, más iparágak (feldolgozóipar, turizmus, mezőgazdaság) fejlesztését, a vállalatok nagyobb önállóságát, a piaci viszonyok erőteljesebb érvényesülését és a nemzetközi gazdasági folyamatokba való intenzívebb bekapcsolódást pártolták.

A tárgyalt korszak a Jugoszláviát alkotó nemzetek mindegyike szempontjából kiemelkedő jelentőségű volt. A szerb tagköztársaságban Marko Nikezić és Latinka Perović vezetésével ekkor az utókor által „szerb liberálisoknak” elnevezett új erő vette át a pártszervezetben a kezdeményezést. A „szerb liberálisok” meggyőződése volt,

* A szerző az ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék óraadó oktatója (1088 Budapest, Múzeum krt. 4a.).

hogy Szerbiának nem szabad követnie a hazai konzervatív erők és a szerb nacionalisták álláspontját, akik Jugoszlávia érdekeit a szerbség érdekeivel azonosították.

Bosznia-Hercegovinában a megerősödő muszlim gyökerű kommunista elit és az értelmiség törekvéseinek eredményeként a muszlim lakosság széles rétegeinek támogatását kihasználva ekkor sikerült elérni a bosnyákok teljes jogú, hivatalos nemzetként való elismerését. Szintén látványos változásokra került sor a szerb tagköztársasághoz tartozó autonóm tartományban, Koszovó és Metohiában, ahol az albánok a helyi pártszervezetben, az állami szervezetben és a vállalatokban is egyre inkább teret nyertek az addig domináns szerb és montenegrói káderekkel szemben.

Szlovéniában a Stane Kavčič vezette reformer kommunisták határozottan kiálltak tagköztársaságuk gazdasági jogainak növeléséért, ám a szövetségi hatalom leépítésének követelésében és a köztársasági önállóság érvényesítésében a horvát reformkommunista vezetés ment a legmesszebb, és a párton kívüli szereplők is ebben a tagköztársaságban voltak a legerősebbek és legerendezettebbek.

Fordulat a második Jugoszlávia történetében – a brioni plénum és Aleksandar Ranković bukása

1964. december 7–13. között tartották a JKSZ VIII. kongresszusát, melynek határozatait már a reformerekhez tartozó kommunisták készítették elő, az öngazgatás további fejlesztése szellemében. A kongresszus sok kommunistát szinte sokkoló újdonságokat hozott, annak kezdetén ugyanis Tito bejelentette, hogy az eseményen „a nemzetek közötti viszonyra kell irányítani a figyelmet”, hozzátéve, hogy erre nem azért van szükség, mintha azokkal gond lenne, sőt „ezt követően éppen a nemzetek közötti viszony további fejlődése következik”.¹ Beszédében kifejtette, hogy a JKSZ-nek a „marxi-lenini felfogást követve” biztosítani kell a nemzetek egyenjogúságát.

Az eseményen Edvard Kardelj, a második Jugoszlávia fő ideológusa kifejtette: „a gazdasági rendszer alakításánál figyelembe kell venni, hogy Jugoszlávia több-nemzetiségű közösség”, és a nemzetek gazdasági önállósága mellett érvelt, mondván, hogy „a nemzeti gazdasági önállóság (...) nem jelent etatista-adminisztratív kategóriát, sem autarkiót vagy a nacionalista egoizmushoz való jogot”, hanem „a dolgozó emberek öngazgatásának specifikus formája”. Kardelj közölte: „minden nemzetnek joga van ahhoz, hogy munkája eredményeivel összhangban éljen és fejlődjön”, valamint hogy „rajta kívül más nem rendelkezhet munkájának gyümölcseiről”.² A JKSZ KB VB 1965. november 12–13-i ülésein Kardelj már egyenesen a következőt mondta: „Végül is, elvtársak, én azt mondanám, mi Jugoszláviában nem maga Jugoszlávia, hanem a szocializmus miatt egyesültünk.”³

1 Tito, 1972. 412.

2 Kardelj, 1968. 488–489.

3 Bilandžić, 1990. 11.

A reformfolyamat folytatásának legfőbb akadályát a párt konzervatívabb szárnya jelentette, melynek tagjai a párt befolyásának csökkenésétől tartva a megkezdődött folyamatok leállítására, illetve lassítására törekedtek. A JKSZ két irányzata közötti küzdelemben fordulópontot 1966. július 1., a JKSZ KB IV., brioni plénuma hozott. Az unitaristák alulmaradását jelezte Aleksandar Rankovićnak, Jugoszlávia alelnökének, a titkosszolgálat vezetőjének eltávolítása.

Ranković leváltása a szocialista Jugoszlávia történetének legnagyobb politikai váltását hozta, az a JKSZ vezetésében a gazdasági reform, az állam decentralizációja, a párt átszervezése ügyében folyó többéves vita csúcspontját jelentette. A reform ellenzéke, az erős szövetségi központot megőrizni akaró centralisták, a JKSZ VIII. kongresszusának elveit ellenző csoport vereséget szenvedett. A centralisták támasza, a titkosszolgálat hatalma visszaszorult, azt Tito „a progresszív változás elleni harc eszközének” nevezte, mely „a társadalmat veszélyeztető, az emberek, a JKSZ feletti hatalmat jelentett (...), állam volt az államban”.⁴

Az átalakulás „atyja”, Edvard Kardelj a föderáció működésének gondjait konföderatív elemek beiktatásával kívánta megoldani. Kardelj szerepe olyan mértékű volt, hogy egyes szerzők az 1960-as évek közepétől a titói Jugoszlávia végéről, a kardelji Jugoszlávia születéséről beszélnek. A szlovén származású kommunista vezető a gazdaság deetatizációjától, a föderáció tisztázatlan gazdasági viszonyainak megszűnésétől, a köztársaságok nagyobb gazdasági önállóságától a viták megoldódását várta. Azt javasolta, hogy a köztársaságok váljanak államokká, a föderáció pedig legyen a „zöld asztal”, ahol összehangolhatják politikájukat.⁵ Kardelj Jugoszláviát „többé-kevésbé független (részben nemzet-) államok szövetségéként képzelte el, szocialista piacgazdasági rendszerrel”.⁶

Átalakulás Horvátországban – A horvát irodalmi nyelv nevééről és helyzetéről szóló deklaráció

A brioni plénumot követően felgyorsult a generációváltás a Horvát Kommunisták Szövetségében (HKSZ). 1966 októberében a HKSZ KB Végrehajtó Bizottságának titkára Miko Tripalo lett. A fiatalabb, reformer irányultságú káderek a piaci mechanizmusok elfogadása mellett tagköztársaságuk gazdasági és nemzetük kulturális érdekeiért is határozottabban álltak ki. A szabadabb politikai légkörben lehetővé vált a horvát identitás és szuverenitás erőteljesebb kifejezése, a horvát államiság nyíltabb hangsúlyozása. A horvát kommunisták mindenféle szeparatista jelenség ellen felléptek, a nemzeti szimbólumokkal, a történelem vitás fejezeteivel, személyiségeivel kapcsolatos tiltások azonban lazultak.

4 Sekulić, 1989. 77.

5 Repe, 1992. 54.

6 Vodopivec, 2005. 391.

Az 1960-as évek közepétől jelentősen nőtt a horvát értelmiség, elsősorban a legrégebbi horvát nemzeti intézmény, a Matica hrvatska szerepe. A humán értelmiség új problémákat vetett fel, feltűnően aktívak voltak a közgazdászok, akik a föderáció viszonyait taglaló írásokkal, előadásokkal álltak elő. Egyre gyakoribbak lettek a horvátországi szerbek felülreprezentáltságát firtató megnyilatkozások és a Belgrád–Zágráb összehasonlítás is. A horvát értelmiséget leginkább nemzetük egyenjogúságának kérdése, és mint ennek egyik legfontosabb kifejeződése, a horvát nyelv ügye foglalkoztatta.

Ilyen körülmények között született meg a horvát irodalmi nyelv szerbbel történő egyesítésére irányuló törekvések elleni tiltakozás, az 1967. március 17-én kiadott, *A horvát irodalmi nyelv nevééről és helyzetéről szóló deklaráció* (a továbbiakban: *Deklaráció*), ami a brioni plénumot követő első komoly jugoszláviai politikai krízis kiobbantójává vált.

A párt *Deklaráció*val kapcsolatos szerepéről megoszlik a kortársak és a kutatók véleménye. Utóbbiak többsége szerint a kommunista vezetés tagjai nem vettek részt a dokumentum előkészítésében, egyes feltételezések szerint azonban arról tudomásuk volt, sőt kezdeményezői voltak, így kívánva demonstrálni Belgrád előtt azt, hogy Horvátország nem protektorátus, és a HKSZ „törődik a horvát nemzeti érdekekkel”. A kortársak közül sokaknak az volt a benyomásuk, „a Deklaráció ügyének legaktívabb szereplői biztosra vették, hogy Tito támogatja őket a háttérből”.⁷ Nyugati diplomaták egyes iratai azt sugallják, hogy a horvát politikai vezetésnek a *Deklaráció*val a reformszárny helyzetének megerősítése lehetett a célja.⁸ Más feltételezések szerint az ügy kiobbantásával éppen az egyre veszélyesebbnek tartott horvát humán értelmiség elleni fellépés ürügyét akarták megteremteni.⁹ Jugoszláviában általános vélekedés volt, hogy Tito elnök körei tudtak az értelmiség szándékairól,¹⁰ Miroslav Brandt történész, a Matica hrvatska akkori alelnöke ugyanakkor visszaemlékezéseiben egyértelműen tagadja, hogy a *Deklaráció*hoz a pártnak bármi köze lett volna.¹¹ A HKSZ KB-t már ekkor támadták amiatt, hogy nem lép fel elég határozottan a nacionalista jelenségek ellen.¹²

Az értelmiség horvát nyelvről megfogalmazott gondolatait szövetségi szinten is határozottan elutasították, a *Deklarációt* Miko Tripalo is elítélte. A nacionalizmus gócpontjaiként többek között a Matica hrvatskát, az Írószövetség egy csoportját és a zágrábi Munkásmozgalom-történeti Intézetet nevezték meg.¹³ A horvát értelmiség nyilatkozatának fontos szerepe volt a horvát politikai vezetés két táborra oszlásának folyamatában. Egyes horvát kommunisták élesen elítélték az abban megfogalmazott gondolatokat, mások ugyan hivatalosan elhatárolódtak, de pozitívabban viszonyultak az ügghöz.¹⁴

7 Katičić, 2010. 4.

8 Batović, 2010. 83.

9 Pavičić, 1997. 147.

10 Dragović-Soso, 2004. 61.

11 Brandt, 1997. 188.

12 Tripalo, 1990. 92.

13 Radelić, 2006. 406.

14 Samardžija, 2002. 113.

A szövetségi alkotmány 1967-es és 1968-as módosításai és a JKSZ IX. pártkongresszusa

A szövetségi alkotmány 1967 és 1968 során elfogadott módosításai a föderáció struktúrájának jelentős változását hozták, amire a JKSZ 1964. évi, VIII. kongresszusán lefektetett elveinek megvalósulásaként tekinthetünk, az alkotmánymódosítások jelezték leginkább a reformkommunisták követeléseinek megvalósulását.

Az 1967-es alkotmánymódosításokkal növekedett a köztársasági és a tartományi szervek befolyása, a föderációtól elvették a befektetések finanszírozásának jogát, az a továbbiakban „csak a szövetségi törvénnyel meghatározott, különleges esetekben finanszírozhatott”.¹⁵ A tagköztársaságokhoz utaltak emellett bizonyos állambiztonsággal kapcsolatos jogokat,¹⁶ azért a továbbiakban nem kizárólag a föderáció felelt.

A jugoszláv szövetségi alkotmány 1968 decemberében elfogadott újabb módosításai tovább gyengítették a föderáció hatáskörét. A Vajdaság és Koszovó is alkotmánytörvényt kapott,¹⁷ azaz alkotmányos értelemben egyenlőkké váltak a tagköztársaságokkal. Az alkotmány 1968-as módosításait követően a köztársasági vezetések még intenzívebben követelték a változatlanul a föderációban összpontosuló tőke egyenlőbb elosztását.

Jugoszláviában a föderáció reformjával párhuzamosan zajlott a Jugoszláv Kommunista Szövetsége átalakításának folyamata, melynek következtében nőtt a köztársaságok és tartományok kommunista szövetségeinek önállósága. A centralista rendszer lebontásának folyamatában fontos szerepe volt a JKSZ 1969 márciusában megtartott IX. kongresszusának, melynek eredményeképpen annak működésébe jelentős föderatív elemeket vezettek be.

A politikai életben végbement átalakulást jelezte az új tendencia, miszerint a legbefolyásosabb kommunisták már nem akartak lemondani köztársasági posztjaikról, a szövetségi párttestületekbe kevésbé befolyásos kádereket küldtek. A IX. kongresszus után vált jellemzővé a köztársasági vezetések és a szövetségi szervek nyílt konfrontációja. Ezt követően valóságos harc indult a föderáció eszközeiért, és a fejletlen területek támogatásáról szóló vita is fokozódott.

A HKSZ X. plénuma – a horvát tavasz kibontakozása

A jugoszláv föderáció átalakításában a horvát reformereknek volt a legnagyobb érdemük, szövetségi szinten 1967 végétől ők követelték a leghatározottabban a gazdasági viszonyok átalakítását. Ebben a harcában a horvát vezetés sok esetben egyedül maradt, amit később a szlovén vezetésnek többször a szemére vetettek.

¹⁵ *Službeni list Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, 1967. április 26. (broj 18, god. XXIII.) 485.

¹⁶ Uo. 485.

¹⁷ *Službeni list Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, 1968. december 30. (broj 55, god. XXIV.) 1295.

A szövetségi szinten történő elszigetelődésükkel párhuzamosan, részben annak elensúlyozására, 1968 tavaszától egyre jobban bevonták a horvát nyilvánosságot, ekkortól beszélhetünk a hazai tömegek mozgósítására tett kísérletről.

A horvát kommunisták tagköztársaságuk érdekeiért kiállva a föderációban „tisztá elszámolást”, a devizarendszer megváltoztatását, illetve a szövetségi bankok és a nagy kereskedelmi vállalatok által forgatott tőke decentralizálását, termelési vállalatokra való átruházását kívánták elérni. Állították, hogy a pénzügyi eszközök kétharmada (a bankokban és a külkereskedelmi vállalatoknál) továbbra is Belgrádban összpontosul, miközben a horvát tagköztársaság 1969-ben az árukivitel 37 százalékát, a szolgáltatások kivitelének (turizmus, tengeri flotta) pedig 60 százalékát produkálta,¹⁸ az ebből és többek között a horvát vendégmunkások hazautalásaiból befolyó devizának pedig túl nagy hányada vándorol a jugoszláv fővárosba.

A kommunisták törekvéseit a horvát értelmiség és a társadalom széles rétegei támogatták, ellenfeleik a mozgalmat éppen ezért „tömegmozgalomnak” (masovni pokret), az elterjedt, pejoratívvá vált mozaikszóval „maspoknak” nevezték. A közös cél a tagköztársaság önállóságának növelése, Horvátország Jugoszláviában elfoglalt politikai, gazdasági és kulturális helyzetének újradefiniálása volt. A horvát kommunisták és az értelmiség erős társadalmi támogatással álltak ki a föderáció további reformja mellett.

A Ranković bukását követő enyhülés idején kibontakozó folyamatok a *Deklaráció* szerzői elleni fellépés után is folytatódtak. A szabadabb politikai légkörben addig titkos statisztikai adatok váltak hozzáférhetővé és nyilvános viták tárgyává,¹⁹ s számos elhallgatott kérdés került napirendre. A horvát vezetés tiltakozott azon vélemények ellen, melyek szerint a nacionalista jelenségek oka az új gazdasági rendszer és a társadalom „demokratizálódása” lenne, éppen ellenkezőleg: a régi, centralizált gazdasági rendszer következményének tartották. Tripalo kifejtette, hogy „ha egy többnemzetiségű országban a befektetési eszközök egy kasszában gyűlnek, mely az elosztást is felügyeli, ilyen esetben természetes, hogy minden »igazságtalanság« és elégedetlenség nemzeti színezetet kap”,²⁰ éppen ezért „a nacionalizmus – a nacionalista szeparatizmus és hegemonizmus – elleni harcot” az etatizmus elleni küzdelemmel lehet megnyerni.²¹

A megnövekedett politikai hatalmával arányos gazdasági befolyást követelő köztársasági vezetés a meggyengített szövetségi kormányzat által még kézben tartott eszközök, a jelentős részben a belgrádi, volt szövetségi bankoknál maradó befektetési alapok, az egykori szövetségi tőke „föderalizálására” irányuló törekvéseit a horvát nemzeti érdekekért való kiállásként állította be. A reformer kommunisták azt remélték, hogy a szövetségi szinten elért eredmények, Horvátország „központ általi kizsákmányolásának felszámolása” megakadályozza majd azt, hogy a látványosan aktivizálódó nacionalisták támogatottsága jelentősen növekedhessen. A centralizmussal való küzdelemmel párhuzamosan felléptek a hazai nacionalista

¹⁸ Tripalo, 1990. 31.

¹⁹ Uo. 86.

²⁰ Tripalo, 1969. 288.

²¹ Uo. 289.

jelenségek ellen. 1969 második felében azonban az általuk veszélyesebbnek tartott unitarizmus ellen összpontosították erejüket. A horvát kommunisták a Titóval történnő egyeztetés után, a HKSZ KB 1970. január 15–17. között megtartott X. ülésén harcot hirdettek a meglátásuk szerint a „demokratikus szocializmust és a horvát nemzeti érdekeket leginkább veszélyeztető” unitarista erők ellen.²²

Az ülés a nyilvánosság előtt zajlott, a televízió is közvetítette. A HKSZ KB elnöke, Savka Dabčević-Kučar a megnyitót követően két és fél órás beszédet tartott, mely a horvát tavasz politikai platformjává vált,²³ gyakorlatilag bemutatta a horvát kommunisták programját. Arról értekezett, hogy „az unitarizmus a legnépesebb nemzet hegemoniáján alapul”,²⁴ és negatívan nyilatkozott a régi gazdasági rendszerről, mely szerinte az unitarizmus alapját jelentette. A nacionalizmust elítélte, beszélt a „tisztá elszámolásról”, a devizakérdésről, a föderáció befektetésekben játszott szerepéről, a tőke szövetségi bankokban történő központosulásáról, a nemzetek szuverenitásának és egyenjogúságának ügyéről. Nagy hatású volt Dabčević-Kučar kijelentése, miszerint „a horvát kommunistáknak nem felel meg akármilyen Jugoszlávia, csak egy föderalista, szocialista, demokratikus, öngazgatói és el nem kötelezett közösséget tudnak elfogadni”.²⁵

Az ülésen elítélték a dalmáciai horvát származású HKSZ KB-tagot, Miloš Žankót, aki 1969-ben a *Borba* című belgrádi napilapban megjelent cikkeiben „a Deklaráció kiadása óta erősödő horvát nacionalista hullámról” írt, arról, hogy a horvátországi helyzet „Jugoszlávia és a szocialista rendszer szempontjából is veszélyes”, azzal vádolva a HKSZ vezetését, hogy nem képes elég határozottan fellépni a káros jelenségek ellen. A horvát kommunisták Žanko mögött a szerbiai unitarista erők képviselőit sejtették,²⁶ és 1970 áprilisára minden funkciójától megfosztották.

Az ülés Horvátország második világháborút követő történetének egyik legjelentősebb politikai eseményévé vált, tekintve hogy azon a horvát kommunista vezetés nyíltan vetette fel Horvátország föderációban elfoglalt helyzetének kérdését és fejtette ki Jugoszlávia további fejlődéséről vallott elképzeléseit. Az ülés az unitarista koncepció képviselőivel való konfliktus csúcspontjaként értelmezhető, s a horvát mozgalom végéig meghatározta a horvát politikai életet.

A X. plénumról a szerb vezetés semlegesen nyilatkozott, a tagköztársaság közvéleménye azonban Jugoszláviát veszélyeztető eseménynek tartotta. Negatív volt a Jugoszláv Néphadsereg vezetésének reakciója, és Edvard Kardelj is elítélte, őt az zavarta, hogy a horvátok nem kérték ki a véleményét és a reform egyedüli hordozóiként léptek fel.²⁷ Nem a nemzeti kérdéssről elhangzottakkal vagy az unitarizmus elítélésével kapcsolatos megállapításokkal volt gondja, annál inkább aggasztotta a HKSZ-en belüli leszámolás módja.²⁸ Tito mégis kiállt a horvát vezetés mellett,

22 Deseta sjednica CK SKH, 1970. 7.

23 Bakarić, 1974. 422.

24 Bilandžić, 1999. 564.

25 Tripalo, 1990. 112.

26 Dabčević-Kučar, 1997. 124–125.

27 Pirjevec, 1995. 296.

28 Kesar-Bilbija-Stefanović, 1990. 578.

és többek között Stane Kavčič is a támogatásáról biztosította horvát kollégáit, nyilatkozata szerint „minden köztársaságnak és tartománynak szüksége lenne egy saját X. plénumra”.²⁹

A HKSZ KB X. ülésén kifejtett programot támogatta az Írószövetség, a főbb kulturális intézmények, a horvát egyetemek, a Matica hrvatska és a kibontakozó hallgatói mozgalom vezetése is. A horvát tavasz idején a Vatikán ellenzése miatt a horvát katolikus egyházi vezetés ugyanakkor nem hallatta a hangját.³⁰ Az 1960-as évek végén és az 1970-es évek elején a jugoszláv vezetés és a Vatikán között intenzív tárgyalások folytak a diplomáciai kapcsolatok felvételéről és Tito vatikáni látogatásának előkészítéséről, amire 1971. március 29-én került sor. Még 1966 júniusában, néhány nappal a brioni plénum előtt Belgrádban megállapodást írtak alá, melyben a Vatikán vállalta, hogy a katolikus papok politikai ügyekkel nem foglalkoznak, a jugoszláv vezetés pedig megerősítette az egyház jogait.³¹ A Vatikán a Jugoszláviával való modus vivendi megerősítése után óvakodott attól, hogy a belső feszültségek növelésével járó mozgalmakat támogasson.

A Matica hrvatska

A horvát kulturális intézmény a *Deklaráció* kiadását követő retorziók ellenére megőrizte szerepét és egyre több kiadvánnyal állt elő, az értelmiségi mozgolódás valódi központjává vált. A vidéken is gyorsan terjeszkedő Matica hrvatska egyre inkább politikai pártként kezdett funkcionálni, aminek minden alapfeltétele adott volt. Rendelkezett központi vezetéssel, meghatározott hierarchia szerint felépülő tagsággal, újságokkal és folyóiratokkal, és már az 1970 novemberében bemutatott programjában egyértelműen világossá tette, hogy jogot formál a gazdasági és politikai kérdésekben való véleménynyilvánításra. A Matica hrvatska erejéről tanúskodnak a tagságáról és országszerte működő szervezeteiről szóló adatok, hiszen a még 1970-ben is csak mintegy kilencezer taggal rendelkező szervezetnek 1971 decemberére közel 36 500 tagja lett,³² ami több mint 400 százalékos növekedést jelent.

A Matica hrvatska köreiből alakult egy értelmiségiekből álló kör, mely Horvátország gazdasági kirablásáról, a fejletlen tagköztársaságok élőködéséről, szerb uralomról beszélt, kimondva, hogy Horvátországban a horvátoknak kell lenniük a szuverenitás egyedüli hordozóinak. Egyre jellemzőbb lett a nemzeti történelem glorifikálása.

A Horvátország kihasználásáról szóló elméletek fő szószólója a Matica hrvatska titkára, Šime Đodan volt, és a hozzá hasonlóan közgazdász végzettségű Marko Veselica és Hrvoje Šošić is jeleskedtek a Horvátország hátrányos helyzetét alátámasztó adatok gyűjtésében. Számos írásukban állították, hogy köztársaságuk potenciáljai a nyugati államok fejlettségi szintjének elérését is lehetővé tennék.

29 Tripalo, 1990. 114.

30 Markešić, 2012. 255.

31 Vodopivec, 2005. 395.

32 Jandrić, 2003. 428.

Đodan hangsúlyozta a jugoszláv gazdaságpolitikai rendszer visszasságait, szorgalmazta annak „a nemzetek és azok munkásosztálya szuverén jogainak elismerésével” történő átalakítását, mégpedig úgy, hogy az maga rendelkezessen pénzbevételeivel. A közgazdász javasolta, hogy az alkotmányt úgy módosítsák, hogy ne legyen lehetséges az egységes piaccal való visszaélés, ellenkező esetben „folytatódni fog a folyamat, ami a horvát tőkének keletre, a munkaerőnek pedig nyugatra vándorlásával jár”.³³ Šošić szintén számos cikket írt Horvátország és Jugoszlávia aktuális gazdasági kérdéseiről, s Veselicához hasonlóan elsősorban a fennálló gazdasági rendszer okozta nehézségeket elemezte. Šošić kritizálta a valutabevételek „belgrádi bankokba vándorlását”, amely folyamat leállítását a horvát tavasz egyik legfőbb követelésévé vált.³⁴

A kommunisták reformszárnyával a Matica hrvatska vezetése hajlandó volt együttműködni, és tagjai gyakran tartottak előadásokat az egyetemisták gyűlésein is, rendszeresen publikáltak a hallgatói újságokban. Đodan, Šošić és Veselica a hallgatók körében különösen nagy népszerűségnek örvendtek, a kibontakozó hallgatói mozgalom vezetői pedig rendszeres résztvevői voltak a Matica hrvatska által szervezett eseményeknek.

A horvát hallgatói mozgalom

A horvátországi politikai események alakulásában komoly szerepe volt a hallgatói mozgalomnak. Az 1960-as években az egyetemi hallgatók számának jelentős növekedésével társadalmi szerepe megnőtt, s különösen az 1968-as diákmozgalmat követően lépett fel határozottan. Horvátország legnagyobb egyeteme, a tárgyalt korszakban 35 ezer hallgatóval rendelkező³⁵ Zágrábi Egyetem történetében jelentős váltást hozott az 1968-as év, amikor rektora a párttagsággal nem rendelkező Ivan Supek lett. Az új rektor szabadabb szellemiséget hozott az egyetemi életbe. Fontos szerepe volt az általa még 1966-ban indított folyóiratnak, az *Encyclopaedia modernának*, melynek szerkesztősége a hallgatóság egyik gyűjtőhelye lett.³⁶

A horvát hallgatói szervezetekben is az új eszméket képviselő diákok vették át a vezetést. Az áttörést 1970 decembere hozta, mikor a Zágrábi Egyetem hallgatói rektorhelyettesévé Ivan Zvonimir Čičakot választották.³⁷ Čičak mellett a legjelentősebb diákvezérré Dražen Budiša, Zágráb Hallgatói Szövetségének későbbi elnöke vált. Előbbi nem volt párttag, nyíltan vállalta katolikus meggyőződését, nacionalista hírében állt. Budišára még 1968-ban figyeltek fel, amikor nyilvánosan védelmébe vette a *Deklarációt*. A régi hallgatói vezetés demokratikusan megtartott választásokon fokozatosan teljes vereséget szenvedett.

33 Đodan, 1971. 4.

34 Šošić, 1971. 1.

35 Dabčević-Kučar, 1997. vol. 2. 751.

36 Supek, 1992. 161.

37 Čičak, 1990. 93.

A dinamikus, ambiciózus új diákvezérek alapvető hivatkozási pontja az öngazgatás volt, sok kérdésben azonban radikálisabb álláspontra helyezkedtek. A hatalmat a hallgatói mozgalommal kapcsolatban leginkább az aggasztotta, hogy jelentős tömeget voltak képesek megmozgatni, jelszavaik egyre radikálisabbak lettek, egyes lépéseik pedig gyakorlatilag a párt egyeduralmát kérdőjelezték meg. Ilyen volt már maga Čičak megválasztásának ténye is, mivel a párt jelöltjeivel szemben, választások útján nyert.³⁸

A hallgatók támogatták a HKSZ KB politikáját, a párt jelöltjével szemben induló Čičak megválasztásával kezdődő folyamatot azonban a párt reformerei sem nézték jó szemmel, abban a hallgatók nacionalista irányultságú szárnyának megerősödését látták. Miko Tripalo Čičak eltávolításának szükségességéről beszélt, mondván, hogy személye „Jugoszláviára nézve veszélyt jelent”.³⁹ Budiša hangsúlyozta, hogy a hallgatók a HKSZ KB X. ülésének alapján állnak, elítélték az internacionalizmust, az osztályelnyomással párhuzamosan zajló nemzeti elnyomásról beszéltek, nyíltan kimondva, hogy a profit a szövetségi intézményekhez vándorol, melyek „egy nemzet képviselőinek kezében vannak”,⁴⁰ és tematizálták a külföldön dolgozó nagyszámú horvát problémáját is.

A horvát politikai emigráció

Jugoszlávia nemzetei közül a horvátok emigrációja volt a legnépesebb, gazdasági és szellemi értelemben a legerősebb és legbefolyásosabb. Az usztasák bukását követően elmenekülő tömeget az 1955–1970 közötti időszakban – leginkább gazdasági okokból kifolyólag – rengeteg horvát munkavállaló követte. Az országos átlagban is magas kivándorlás leginkább Horvátországot sújtotta, 1970-ben 350–400 ezer horvát állampolgár dolgozott külföldön,⁴¹ 1971-ben a külföldön dolgozók (nemcsak a horvátországi, hanem a boszniai és hercegovinai horvátokat is ideszámítva) 39 százaléka volt horvát származású.⁴² A horvátországot sújtó folyamat, az 1960–1970-es évek vendégmunkás-áradata ugyanakkor jelentősen megerősítette az emigrációt.

A Horvátországban kibontakozó mozgalom nemzeti célkitűzései felkeltették a horvát emigráció politikailag aktív csoportjainak figyelmét. A horvát politikai emigráció tagjai pontosan követték a hazai eseményeket. Tevékenységükre a jugoszláv kommunisták állandó aggodalommal tekintettek, ugyanakkor a külhoni horvátok egységes fellépésétől nem kellett tartani. A teljes horvát emigrációról elmondható, hogy nagy reményeket táplált a Ranković bukását követően Horvátországban kibontakozó folyamatok iránt. Az unitarista politikával való szembeszállás

38 Budiša, 1990. 250.

39 Ponoš, 2007. 82–83.

40 Uo. 102.

41 Dabčević-Kučar, 1997. vol. 1. 227.

42 Radelić, 2006. 426.

és a horvát jogokért való határozott kiállás miatt a horvát reformkommunisták tevékenységére is egyre többen tekintettek szimpátiával.⁴³

A horvát tavasz idején a legismertebb horvát emigráns vezetőnek Branko Jelić számított, akinek az usztasa vezetés tagjai leendő államukban még komoly pozíciókat ígértek, ennek megvalósulását azonban megakadályozta, hogy Jelićet brit katonák 1939 októberében elfogták és hat éven át fogva tartották. „Tiszta” múltja a világháború után nagy előnyt jelentett. A Jelić által vezetett emigráns szervezet a Ranković bukásával bekövetkező új korszakban „békejobbot nyújtott” a horvát kommunistáknak és – amennyiben nem tapad a kezükhöz horvát vér – „a szabadságért folytatott harchoz” való csatlakozásra hívták fel őket. Az addig kommunistaellenes szervezet a „rég, romantikus eszményekről való lemondásra” szólított fel, mondván, hogy mindenkivel tárgyalni kell, aki elősegítheti a horvát ügyet. Jelić lépéseket tett a Szovjetunióval való együttműködés elősegítésére. Az új magyarázat szerint nem a kommunizmus, hanem önmagában Jugoszlávia léte taszítja rabságba a horvátságot.

A „föderáció föderalizálásának” csúcspontja – az 1971-es alkotmánymódosítások

A szövetségi alkotmány 1967 és 1968 során elfogadott módosításait követően a csúcspontot az 1971-es alkotmánymódosítások jelentették, melyek értelmében a jugoszláv állam legfontosabb szervei a továbbiakban a paritás elve alapján szerveződtek, ez pedig a beruházások, valamint az adó- és pénzügyek feletti kontroll köztársasági és tartományi végrehajtó tanácsokra való átruházásával azt jelentette, hogy a föderációban a tagköztársaságoknak és tartományoknak domináns szerepük lett. A föderáció a továbbiakban csak saját szerveit és szervezeteit, az ország fejletlen területeinek támogatását és a Jugoszláv Néphadsereget finanszírozta.⁴⁴

A JKSZ Elnöksége 1971. április 28–30. között tartott XVII., brioni ülésén döntött az alkotmány módosításának támogatásáról. Az ülésen Tito elnök kijelentette, hogy a föderáció reformjával „mindenki a maga ura lesz”, de fenyegetően hozzátette, hogy szükség esetén a Jugoszláv Néphadsereg be fog avatkozni.⁴⁵ Az elfogadásig tartó időszakban heves horvát–szerb szóváltásokra került sor,⁴⁶ Titóval és Kardeljjel azonban a szerb köztársasági vezetés sem mert szembeszállni. Szerbiában ugyanakkor a szerbellenes horvát és szlovén politika sikeréről beszéltek,⁴⁷ miközben a horvát tömegek lelkesen fogadták az alkotmánymódosításokat.

43 Jandrić, 2004. 266.

44 *Službeni list Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, 1971. július 8. (broj 29., god. XXVII.) 4.

45 Dimić, 2001. 425.

46 Vuković, 1989. 464.

47 Dimić, 2001. 430.

A horvátországi válság

A horvát kommunisták az 1971-es alkotmánymódosításokat nagy sikerként értékelték, azt követően azonban felgyorsult a távolodás a HKSZ KB-ban kialakult két csoport között. A széthúzás egyértelmű jelei már 1971 eleje óta láthatóak voltak.⁴⁸ A Savka Dabčević-Kučar, Miko Tripalo, Pero Pirker és Dragutin Haramija vezette szárny ellenfeleinek vezetője Vladimir Bakarić lett, főbb követői pedig Milutin Baltić, Milka Planinc, Jure Bilić és Dušan Dragosavac voltak. Bakarić Horvátországban és szövetségi szinten is megkérdőjelezhetetlen tekintéllyel rendelkezett, a gazdasági és politikai reform, „a föderáció föderalizálásának” egyik legfőbb kezdeményezője volt. A Kardeljhez hasonlóan a régi generációhoz tartozó kommunista, Tito világháborús bajtársa tapasztalt politikusként belátta, hogy a jugoszláviai változásokkal meddig lehet elmenni.

Tripalo úgy vélte, hogy az alkotmánymódosításokkal „megoldották a nemzeti kérdést”, azok eredményeit azonban csak „a szövetségi etatizmus elleni küzdelem kezdeti lépéseinek” tartotta.⁴⁹ A Bakarić vezette szárny ugyanakkor úgy gondolta, hogy a föderáció reformjával elért változások már nagy eredménynek számítanak, a további követelések megfogalmazásával várni akart. A többi köztársasággal történő konfrontációt veszélyesnek tartotta, a tömegek mozgósítását, a nemzeti eufóriát aggodalommal szemlélte. A HKSZ két szárnya között ellentét volt a párton kívüli erők megítélésében. Bakarić csoportja a Matica hrvatska és a hallgatók szervezkedésében az ellenforradalom veszélyét látta. A Horvátországban a X. plénumot követően terjedő nacionalizmus, a nacionalista jelenségek miatt bekövetkező elszigetelődés és a szerb nacionalizmus provokálása aggasztotta őket.⁵⁰ Bakarić gyanakvással tekintett a köztársasági etatizmusok erősödésére, többször kifejtette nézeteit, miszerint „a horvát nemzet a forradalmi pillanatokban sosem a nemzetálmért harcolt”.⁵¹ Miko Tripalo feltételezte, hogy Bakarić már a X. ülés után úgy vélhette, hogy még nem jött el a horvát követelések ideje, és jelentős motiváció lehetett személyes hatalmának féltése is.⁵²

A két szárny ideológiája nem mutatott jelentős különbséget. Tripalo és Dabčević-Kučar a tömegmozgalmat a népfelszabadító mozgalom folytatásaként írták le, mely ahhoz hasonlóan „egyesíti a nemzeti és az osztályprogramot”, az öngazgatásért küzd, élén a munkásosztállyal. Mindvégig megmaradtak a szocialista öngazgatásnál, és Horvátországot Jugoszlávia részeként képzelték el. A két frakció ugyanakkor eltérő nézeteket vallott a nemzeti történelemről, és másként vélekedett a gazdasági ügyeket illetően is.

Bakarić egyre kritikusabbá vált a nemzeti államiság és a szabadpiac kérdéseiben. A nemzetek önállóságának koncepcióját nem vetette el, de hangsúlyozta, hogy az állam, ha nemzeti is, nem lehet a legfőbb társadalmi érték, ez veszélyezteteti az

48 Rusinow, 1977. 292.

49 Bilandžić, 1999. 548.

50 Bakarić, 1974. 422.

51 Bakarić, 1976. 133.

52 Tripalo, 1990. 183.

önigazgatás fejlődését és a társadalom modernizációját. A piac pedig meglátása szerint „új osztályt teremtett”, mely afelé halad, hogy „a nemzetállamot is az eszközévé tegye, a munkásság és parasztság kizsákmányolására használja”, ami mindemellett Jugoszláviában a gazdaságilag erősebb nemzet dominálásához is vezet.⁵³

Tripalo úgy gondolta, szembe kell nézni a ténnyel, hogy Horvátországban az államiság érzése fejlett, még ha a horvátok évszázadokig nem is rendelkeztek saját állammal. A nacionalizmusról szóló elmélkedéseiben kifejti, hogy a fogalmat „nem kellene kizárólag pejoratív kontextusban használni”, tekintve hogy annak különböző tartalmai lehetnek, és „ellenségünké csak akkor válik, ha sovínizmussá, a többi nemzet iránti gyűlöletté változik”.⁵⁴ Tripalo hangsúlyozta, hogy a nemzetek egyenjogúsága Jugoszlávia létének előfeltétele, hajlamos volt ugyanakkor a nemzeti és osztályérdek azonosítására,⁵⁵ a nemzetek egyenlősége és a nemzeti érzések tiszteltetésben tartása nélkül szerintem nem lehet megvalósítani az osztályérdekeket sem.⁵⁶ A nacionalista szélsőségeket marginális erőnek, a kibontakozó horvátországi mozgalmat pedig szocialistának, ezért egyértelműen pozitívnak gondolta.

A HKSZ két frakciója közötti különbség lényege tulajdonképpen a Matica hrvatskához és a hallgatói mozgalomhoz fűződő viszonyban rejlett. Tripalo és Dabčević-Kučar sem kívánták megosztani a hatalmat, nem gondolkodtak politikai pluralizmuson, küzdelmükben azonban óvatosan, de számítottak a párton kívüli erőkre is. Bakarić csoportja ezzel szemben a szocializmust és a horvát nemzeti érdekeket veszélyeztető nacionalizmusról beszélt.

A Tripalo és Dabčević-Kučar vezette szárny olyan érzékeny témákat is felvetett, mint amilyen a horvátországi szerbek politikai életben és a hadseregben tapasztalható felülreprezentáltságának ügye. Miko Tripalo állítása szerint a HKSZ tagságának 25–30 százalékát tették ki a szerb származású kommunisták.⁵⁷ A HKSZ két frakciója között véleménykülönbség alakult ki abban is, hogy a horvát köztársasági alkotmányban szerepelnie kell-e annak, hogy Horvátország „a horvát nemzet nemzetállama”, és szükséges-e hozzátenni, hogy Horvátország a horvátországi szerbek állama is.⁵⁸ Bakarić csoportja „a horvát nemzet és a Horvátországban élő szerb nemzet állama” formulát javasolta,⁵⁹ míg párton belüli ellenfeleik úgy vélték, hogy a megfogalmazás úgy lenne helyes, ha kimondanák, hogy Horvátország a horvátok nemzetállama, és csak ezt követően tennék hozzá, hogy az a szerbek és az ország többi nemzetének és nemzetiségének állama is.⁶⁰ A Matica hrvatska és a hallgatói mozgalom egyes tagjai a horvát nemzet oszthatatlan szuverenitásából kiindulva elleneztek, hogy egyáltalán megemlítsék a horvátországi szerbeket. Az 1971-es

53 Bilandžić, 1999. 607–608.

54 Tripalo, 1971. 9.

55 Rusinow, 1977. 296.

56 Tripalo, 1969. 309.

57 Tripalo, 1990. 240.

58 Kale, 1971. 8.

59 Bakarić, 1974. 423.

60 Tripalo, 1990. 34.

népszámlálás adatai szerint Horvátország lakosságának 14,16 százaléka vallotta magát szerb nemzetiségűnek.⁶¹

A HKSZ-en belüli küzdelem során komoly szerepe volt a Tito megnyerésére irányuló törekvéseknek. A jugoszláv elnök ezzel kapcsolatos megnyilvánulásai el-lentmondtak egymásnak, két horvátországi látogatása során is ellentétes véleményt fogalmazott meg. Marko Veselica és Šime Đodan 1971. július 23-i, „nacionalizmus és frakciózás” miatti pártból való kizárását, a szeptemberig tartó „nacionalistae-lle-nes kampányt” követően Tito elégedettségének adott hangot, mondván, személye- sen is megbizonyosodott arról, hogy „egyes Horvátországról, a sovinizmus virágzá- sáról szóló történetek abszurdak”.⁶² Az elnök elégedettségét Dabčević-Kučar és Tripalo helyzetük megerősödéseként értékelte.

A HKSZ két szárnya közötti vita 1971 őszén a csúcspontja felé közeledett. A belpolitikai helyzet éleződéséhez a HKSZ-en kívüli erők is hozzájárultak. A Matica hrvatska tagjai októbertől számos megjelent írásukban Bakarićot támadták. A hall- gatói mozgalom radikalizálódását jelezték a diákvezérek ősszel tartott nyilvános beszédei. Azok továbbra is támogatták a HKSZ-t és Savka Dabčević-Kučar politiká- ját, ezt követően azonban élesebb vitákra is sor került. A Bölcsészettudományi Ka- ron október végén tartott gyűlésen kimondták, hogy Đodan és Veselica kizárása töréspontot jelentett a HKSZ és a hallgatói mozgalom kapcsolatában.

A jugoszláv legfőbb vezetés fokozódó aggodalommal fogadta a hallgatók mozgolódásáról szóló híreket, Tito már április végén a hangadók letartóztatását követelte. A HKSZ reformszárnya komolyan vette a hallgatói mozgalmat, tudatosí- totta, hogy az általuk megszólított tömeget nem szabad alábecsülni.

1971 novemberében a HKSZ mindkét csoportjának tagjai igen aktívak vol- tak. Miko Tripalo Horvátország-szerte számos gyűlésen tartott beszédeket. Vladi- mir Bakarić Mostarba látogatott, ahol egy zárt ülésen kijelentette, hogy „a HKSZ KB-ben Savka Dabčević-Kučar és Miko Tripalo vezetésével nacionalista frakció ala- kult”. A politikai helyzetet tovább élezte az 1971. november 22-i hír, miszerint a hallgatók nagyszabású sztrájkot jelentettek be. A hallgatók akciója a kényes idő- szakban a HKSZ reformszárnyának nem jött jól, mivel egyértelmű volt, hogy az ki- provokálhatja a jugoszláv vezetés beavatkozását.

A radikális ifjúság tevékenységében rejlő veszéllyel a reformszárnny régóta tisztában volt. Még 1971 augusztusában, Splitben sor került Dražen Budiša, vala- mint Miko Tripalo és Makso Baće (a szabor elnöke) titkos találkozójára. Tripalo tényként közölte a hallgatói vezetővel, hogy a HKSZ-ben őszre le akarnak számolni a reformszárnny ellenfeleivel, s arra kérte, hogy radikális követeléseikkel ne hátráltas- sák őket. Budiša azonban kijelentette, hogy a végsőkéig elmennek, a politikai veze- tés tudára adta, nem hátrálnak meg.⁶³

A horvát reformer vezetés a novemberi sztrájk bejelentése után annak be- fejezésére szólított fel, azonban nem avatkozott be. A hallgatók „Horvátország

61 Shoup, 1981. 143.

62 Bilandžić, 1999. 604.

63 Ponoš, 2007. 147.

munkásosztályának érdekeire” hivatkozva tiltakoztak a szocializmushoz méltatlan deviza-, bank- és külkereskedelmi rendszer ellen, és élesen elítélték azokat, akik emiatt a baloldali horvát értelmiséget, különösen a horvát egyetemistákat nacionalistának és sovinsztának próbálják beállítani. Titóra hivatkoztak, mondván, hogy tőle származik a devizarendszer megoldására vonatkozó kezdeményezés.⁶⁴ A hallgatók a hatalom szempontjából különösen veszélyes lépésekre is elszánták magukat, kísérletet tettek a munkásság sztrájkba való bekapcsolására és ezzel Horvátország megbénítására. A Matica hrvatska támogatta a sztrájkot, ám közvetlenül nem vett benne részt. Tripalo november 25-i, a zágrábi Tvorpam gyárban tartott beszédében arra figyelmeztetett, hogy a sztrájk hatásai tragikusak lehetnek, mert „előbb-utóbb kérdésessé teszi a HKSZ politikáját, ennek eredménye a mostani politika elhagyása, a dolgok visszafordulása lehet”. Tripalo a hallgatókat a sztrájk felfüggesztésére kérte, mivel tisztában volt azzal, hogy kockán forog minden, amit a X. ülés óta elértek, azaz a hallgatók akaratuk ellenére a konzervatív erőknek kedveznek.⁶⁵

A karadordevói plénum – a reformerek bukása

A diáksztrájk jó ürügy volt a jugoszláv vezetés számára a beavatkozáshoz. A JKSZ Elnökségének következő, 1971. december 1-i, karadordevói plénumának eredménye Tripalo és Dabčević-Kučar eltávolítása lett, azok december 12–13-án minden tisztségükről lemondtak. Tito az ülésen elmondta, elégedetlen azzal, ahogyan Horvátországban az államiságot definiálják, elfogadhatatlannak nevezte, hogy a tagköztársaságban „a horvát nemzetet a többi fölé helyezik”. Hozzászolt a szuverenitásról folytatott vitához, kiállt a Bakarić vezette szárny álláspontja mellett, kifejtette, hogy „Jugoszláviának egy szuverenitása van, mely az összes köztársaság szuverenitásából tevődik össze”.⁶⁶ Tito a Matica hrvatska, név szerint Đodan és Veselica ellen szolt, a hallgatói mozgalmat az osztályellenség mozgalmának nevezte.

A rádióadások sugározni kezdték a jugoszláv elnök véleményét, miszerint a horvát vezetés a „rothadt liberalizmus” befolyása alá került, és „képtelennek bizonyult a nacionalista és szeparatista erők megfékezésére”. Az elnök elismerte, hogy a horvát gazdasági követelések többsége megalapozott volt, de elfogadhatatlannak nevezte „a demonstrációkkal és hasonló eszközökkel való nyomásgyakorlást”, kiváltképp olyan időszakban, amikor „az alkotmánymódosítások lehetőséget biztosítanak az ilyen jellegű problémák megoldására”.⁶⁷

Tito a hadsereg bevetését sem tartotta kizártnak, tábornokai készen álltak a horvátországi beavatkozásra, Latinka Perović szerint az elnököt erről Koča Popović beszélte le, mondván, hogy „ezt megteheti minden latin-amerikai tábornok, tőled államférfiúi megoldást várok”.⁶⁸ A leváltást azonban alaposan előkészítették, Miko

64 Uo. 179.

65 Tripalo, 1990. 186.

66 Sječa Hrvatske u Karadordevu, 1994. 183.

67 Rusinow, 1977. 308.

68 Perović, 1991. 257.

Tripalo állítása szerint az állambiztonság 1971 közepén külön csoportot alakított a tevékenységükre vonatkozó bizonyítékok gyűjtésére.⁶⁹

A tömegmozgalom rendkívül gyors összeomlásáról szóló híreket ennek ellenére a győztes fél is meglepve hallgatta. A szórványos demonstrációkat hamar felszámolták, mintegy 550 főt, főleg hallgatókat tartóztattak le. A legtöbb horvát párttag nem mutatott ellenállást, az ülést követően a mozgalom vezetői mindannyian lemondtak, és megindult a többi résztvevő leváltása is. A magasabb rangú kommunisták közül senkit sem börtönöztek be, sokukat nyugdíjazták. Az elkövetkező három évben 50 ezer személyt zártak ki a pártból, 1972–1973 során nép- és államel- lenes bűncselekményért 2000 ítélet született.⁷⁰ Főleg a hallgatói mozgalom és a Matica hrvatska köreihez tartozó értelmiségiek ellen léptek fel keményen. Sokakat ítélték börtönbüntetésre, távolítottak el munkahelyükről, illetve tiltottak el a köz- ügyektől. A „maspokban” való részvétel stigmáját Jugoszlávia felbomlásáig mind- annyian viselték.

A horvátok többsége ezt az időszakot kudarcként élte meg, negatívan vi- szonyult a mozgalom leveréséhez, s ezen nem változtatott az sem, hogy a Szövet- ségi Végrehajtó Tanács a titói politikának megfelelően, utólag kedvezett a horvátok- nak: a vállalatoknál hagyták a devizabevételek 20 százalékát, sőt amennyiben turiz- mushoz kapcsolódó tevékenységet folytattak, ezt követően annak 45 százalékával maguk rendelkezhetek. Karađorđevo, a jugoszláv királyok egykori kedvelt vadász- birtokának neve bevonult a horvát történelem tragikus helyszínei közé. Egyes elmé- letetek szerint Titónak a horvát mozgalomra az alkotmánymódosítások – főleg szerb – ellenzőinek ellensúlyaként volt szüksége, ezért azok 1971. júniusi elfogadása, az ügy rendeződése után a hatalma megtartása szempontjából fontosabb unitarista köröknek kedvezve döntött a horvát vezetés leváltása mellett.⁷¹

A horvát reformerek menesztését követően Tito ebédre hívta fő támasza, a Jugoszláv Néphadsereg legmagasabb rangú vezetőit, ahol kijelentette, hogy amint Horvátországban minden normalizálódik, a többi tagköztársaságban is „rendezni kívánja a helyzetet”.⁷² Ennek megfelelően 1972 második felében a szerb, a szlovén és a macedón vezetésben is megtörtént a párton belüli szakadás. A „szerb liberáli- sok” menesztését követően kerültek sorra a szlovén „liberálisok”, akiket szintén el- távolítottak a hatalomból.

Az ezt követően hatalomra kerülő új köztársasági vezetések valójában nem szakítottak az elődeik által vallott nézetekkel, a gazdasági és politikai reformról ha- sonló véleményen voltak. Az új horvát vezetés számára sem változott az ellenség, folytatódott a „harc a pénzügyi és politikai erő központjai, a nagy bankok és vállala- latok” ellen, csak a perspektíva lett más, ezt követően a nemzeti jelszavakat elhagy- va, kizárólag az önigazgatásra és az osztályharcra hivatkoztak.

A titói taktikának megfelelően a reformerek eltávolítását követően a deviza- gazdálkodás szabályainak említett módosításával és az 1974-es szövetségi alkot-

69 Tripalo, 1990. 195.

70 Uo. 198.

71 Radelić, 2006. 462.

72 Pirjevec, 1995. 305.

mány elfogadásával részben teljesültek a reformerek követelései, a jugoszláv vezetés azonban ekkor már biztosra vehette, hogy a föderalizálás bármiféle túlzott nemzeti irányultság, illetve a párt uralmának veszélyeztetése nélkül mehet végbe.

A nagyhatalmak szerepe

A kétpólusú világrendszerben betöltött szerepe miatt Jugoszlávia felbomlása konfliktussal fenyegetett, egységének lazulását az Egyesült Államok és a Szovjetunió vezetése is aggodalommal figyelte, különösen a horvátországi események alakulásában láttak veszélyt. A belgrádi amerikai nagykövetség értékelése szerint „a nacionalizmus a HKSZ eszköze lett, azt a központi vezetéssel szembeni követeléseinek megvalósítására használta fel”.⁷³

A Nyugat egyértelműen támogatta a decentralizációt és a „liberális” reformokat, a gazdasági gondok és a belső feszültségek ilyen módon történő oldását, és érdekelték voltak a jugoszláv piac megnyitásában is, Washingtonban és Londonban azonban az elsőrendű szempont mindvégig Jugoszlávia egységének megőrzése maradt. A tagköztársaságok nagyobb önállóságára, a föderalizálásra vonatkozó követelésekben eleinte nem láttak veszélyt, úgy értékelték, hogy az átalakulás hozzájárul a belső feszültségek csökkenéséhez, az ország stabilizálódásához.⁷⁴ A nyugati diplomaták irataiban 1971 elején válik meghatározóvá az ország destabilizálódásától való félelem, a horvátországi folyamatok elítélése. Figyelemmel kísérték a Matica hrvatska és a horvát diákmozgalom tevékenységét. A diplomáciai iratok tanúsága szerint előbbiről kifejezetten negatív vélemény alakult ki, abban a „19. századi horvát nacionalista maradványok” feléledését látták, ami a horvát múlt nemzeti mítoszainak feltámasztásával negatívan hat az ország „liberális” folyamataira. A Nyugatot leginkább a horvát pártvezetés tevékenysége aggasztotta, mely meglátásuk szerint „a horvát tömegeknek való megfelelés kényszere, valamint a köztársasági és szövetségi konzervatív erők és Tito között találta magát”. A nyugati diplomaták úgy látták, hogy a HKSZ elvesztette a kontrollt az események felett, s ez vezetett el Karadževićhez.⁷⁵ A legtöbb esetben a brit diplomaták az amerikaiaknál keményebben bírálták a horvátországi események alakítóit.⁷⁶

A források tanúsága szerint a Tito beavatkozásáról szóló híreket Amerikában megkönnyebbüléssel fogadták,⁷⁷ Karadžević követően azonban figyelemmel kísérték az eseményeket, tartottak ugyanis a brioni plénum előtti, centralizált rendszer visszaállításától is, amit a horvát–szerb ellentétek újabb kiéleződésének lehetősége miatt nem tartottak kívánatosnak.

A szovjet vezetés eleve gyanakodva tekintett a jugoszláv reformra, mivel az a nyugati gazdasági orientáció mellett a szovjet modelltől való további távolodást

73 Jakovina, 2003–2004. 87.

74 Batović, 2010. 267–268.

75 Batović, 2010. 273.

76 Jakovina, 2003–2004. 88.

77 Đilas, 2002. 474.

jelentett. Délkelet-Európa az Afrika és a Közel-Kelet iránti érdeklődés növekedése miatt a Szovjetunió számára stratégiailag felértékelődött,⁷⁸ így számára még fontosabb volt a jugoszláv belső problémák rendezése. Brezsnyev Titóban az igaz kommunistát látta, akit azonban eltérítenek a valódi kommunista fejlődés útjáról. A szovjetek a jugoszláviai reformkommunista vezetések szovjetellenesnek, Nyugat-barátnak tartották, a föderáció reformját, a JKSZ „föderalizálódását” a kommunista elvektől való további távolodásként, a IX. kongresszust egyenesen az igazi kommunizmus vereségeként értékelték.⁷⁹ A rendelkezésre álló források megerősítik, hogy folyamatos nyomást gyakoroltak a reformfolyamatok lassítása érdekében, arra azonban nincs bizonyíték, hogy katonai intervenciót terveztek volna, vagy akár ezzel fenyegettek volna, ahogyan arról Jugoszláviában oly sokan meg voltak győződve.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források és szakirodalom

Bakarić

1974 Bakarić, Vladimir: *Socijalistički samoupravni sistem i društvena reprodukcija*. Zagreb, 1974.

1976 Bakarić, Vladimir: *Društvene klase, nacija i socijalizam*. Zagreb, 1976.

Batović

2010 Batović, Ante: *Liberalno-nacionalni pokret u Hrvatskoj od 1966. do 1972. i svijet*. Zadar, 2010.

Bilandžić

1990 Bilandžić, Dušan: Godina 1971. u Hrvatskoj. In: *Prekinuta šutnja. Ljudi iz 1971.* Ur.: Baletić, Milovan. Zagreb, 1990. 9–21.

1999 Bilandžić, Dušan: *Hrvatska moderna povijest*. Zagreb, 1999.

Brandt

1997 Brandt, Miroslav: Ni Partija ni Bakarić. In: *Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika. Građa za povijest Deklaracije*. Ur.: Babić, Stjepan – Brozović, Dalibor – Hekman, Jelena. Zagreb, 1997. 188–191.

Budiša

1990 Budiša, Dražen: Razum i tolerancija. In: *Prekinuta šutnja. Ljudi iz 1971.* Ur.: Baletić, Milovan. Zagreb, 1990.

Čičak

1990 Čičak, Ivan Zvonimir: Bio sam dogmatik i manipulator. In: *Prekinuta šutnja. Ljudi iz 1971.* Ur.: Baletić, Milovan. Zagreb, 1990.

Dabčević-Kučar

1997 Dabčević-Kučar, Savka: *Sedamdeset i prva. Hrvatski snovi i stvarnost*. I–II. Zagreb, 1997.

Deseta sjednica CK SKH

1970 *Deseta sjednica CK SKH 15, 16. i 17. siječnja 1970.* Zagreb, 1970.

⁷⁸ Jakovina, 2005. 154.

⁷⁹ Tripalo, 1990. 175.

Đilas

2002 Đilas, Milivoj: 1971. In: *Ljetopis srpskog kulturnog društva Prosvjeta*, 7. (2002) 461–474.

Dimić

2001 Dimić, Ljubodrag: *Srbija u Jugoslaviji*. Novi Sad, 2001. (Istorija srpske državnosti, III.)

Đodan

1971 Đodan, Šime: Jedinstveno tržište, razvijenost republika i kompenzacije. In: *Hrvatski tjednik*, 1. (1971) 5. sz.

Dragović-Soso

2004 Dragović-Soso, Jasna: *Spasioci nacije. Intelektualna opozicija Srbije i oživljavanje nacionalizma*. Beograd, 2004.

Jakovina

2003–2004 Jakovina, Tvrtko: „Titovi ciljevi sukladni su našima.” Američki izvori o hrvatskom proljeću. In: *Historijski zbornik*, 56–57. (2003–2004) 71–90.

2005 Jakovina, Tvrtko: Jugoslavija, Hrvatsko proljeće i Sovjeti u detantu. In: *Kolo*, 15. (2005) 4. sz. 153–185.

Jandrić

2003 Jandrić, Berislav: Uloga Matice hrvatske u događajima 1971. godine. In: *Dijalog povjesničara – istoričara*, 7. Ur.: Fleck, Hans-Georg – Graovac, Igor. Zagreb, 2003. 414–433.

2004 Jandrić, Berislav: Hrvatska politička emigracija (prema prilogima iz Hrvatske revije) o zbivanjima u Hrvatskoj tijekom 1971./1972. godine. In: *Dijalog povjesničara – istoričara*, 8. Ur.: Fleck, Hans-Georg – Graovac, Igor. Zagreb, 2004. 261–278.

Kale

1971 Kale, Eduard: Nazadno rodoljublje ili kako se negira Hrvatska? Je li tisućgodišnja hrvatska državnost samo san ili i zbilja? In: *Hrvatski tjednik*, 1. (1971) 29. sz.

Kardelj

1968 Kardelj, Edvard: Referat na VIII. kongresu ZKJ. In: Kardelj, Edvard: *Problemi naše socijalistične graditve*. VII. knjiga. Ljubljana, 1968.

Katičić

2010 Katičić, Radoslav: Srpski jezik nije štokavski. In: *Vijenac*, 18. (2010). 427–429. sz.

Kesar–Bilbija–Stefanović

1990 Geneza Maspoka u Hrvatskoj. Ur.: Kesar, Jovan – Bilbija, Đuro – Stefanović, Nenad. Beograd, 1990.

Markešić

2012 Markešić, Ivan: „Crkvena šutnja” u vrijeme Hrvatskog proljeća. In: *Hrvatsko proljeće. 40 godina poslije*. Ur.: Jakovina, Tvrtko. Zagreb, 2012. 245–270.

Pavičić

1997 Pavičić, Josip: Drugi narodni preporod. In: *Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika. Građa za povijest Deklaracije*. Ur.: Babić, Stjepan – Brozović, Dalibor – Hekman, Jelena. Zagreb, 1997. 145–152.

Perović

1991 Perović, Latinka: *Zatvaranje kruga. Ishod političkog rascjepa u SKJ 1971/72*. Sarajevo, 1991.

Pirjevec

1995 Pirjevec, Jože: *Jugoslavija 1918–1992. Nastanak, razvoj ter raspad Karadjordjevićeve in Titove Jugoslavije*. Koper, 1995.

Ponoš

2007 Ponoš, Tihomir: *Na rubu revolucije. Studenti '71.* Zagreb, 2007.

Radelić

2006 Radelić, Zdenko: *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.–1991.* Zagreb, 2006.

Repe

1992 Repe, Božo: „*Liberalizem*” v Sloveniji. Ljubljana, 1992.

Rusinow

1977 Rusinow, Dennison: *The Yugoslav Experiment 1948–1974.* Berkeley–Los Angeles, 1977.

Samardžija

2002 Samardžija, Marko: Deklaracija i hrvatska jezična samosvijest. In: Samardžija, Marko: *Nekoć i nedavno. Odabrane teme iz leksikologije i novije povijesti hrvatskoga standardnoga jezika.* Rijeka, 2002.

Sekulić

1989 Sekulić, Zoran: *Pad i ćutnja Aleksandra Rankovića.* Beograd, 1989.

Shoup

1981 Shoup, Paul: *The East European and Soviet Data Handbook: Political, Social and Developmental Indicators, 1945–1975.* New York, 1981.

Sječa Hrvatske u Karađorđevu

1994 Sječa Hrvatske u Karađorđevu 1971. 21. sjednica (autorizirani zapisnik). *Dokumenti.* Ur.: Pišković, Milan. Zagreb, 1994.

Šošić

1971 Šošić, Hrvoje: Istina o hrvatskom gospodarstvu. In: *Hrvatski tjednik*, 1. (1971) 2. sz.

Supek

1992 Supek, Ivan: *Krivovjernik na ljevici.* Zagreb, 1992.

Tito

1972 Tito, Josip Broz: Referat na VIII. kongresu ZKJ. In: Tito, Josip Broz: *Borba za mir in mednarodno sodelovanje.* XVII. knjiga. Ljubljana, 1972.

Tripalo

1969 Tripalo, Miko: *Bez kompromisa u ostvarivanju samoupravnog socijalizma.* Zagreb, 1969.

1971 Tripalo, Miko: Drugo rađanje nove Jugoslavije. In: *Dometi*, 4. (1971) 3. sz. 2–15.

1990 Tripalo, Miko: *Hrvatsko proljeće.* Zagreb, 1990.

Vodopivec

2005 Vodopivec, Peter: *Od Pohlinove slovnice do samostojne države. Slovenska zgodovina od konca 18. stoletja do konca 20. stoletja.* Ljubljana, 2005.

Vuković

1989 Vuković, Zdravko: *Od deformacija SDB do maspoka i liberalizma. Moji stenografski zapisi 1966–1972. godine.* Beograd, 1989.

GYÖRGY LUKÁCS B.
THE CROATIAN SPRING 1966–1971

The study presents the Croatian reform movement in the second half of the 1960s, known as the Croatian Spring. In this era, Communist leadership in Yugoslavia, and as its part, in Croatia has been experimenting with reforms, which have brought significant economic, political and social transformation. The aspirations of the Croatian Communists were supported by most intellectuals and the Croatian society, the common goal being to increase the autonomy of the republic, to redefine its political, economic and cultural position in Yugoslavia. The paper presents the role of the most important Croatian cultural institution – the Matica hrvatska, the Croatian student movement and the Croatian political emigration. The changes to the federal constitution and the subsequent crisis in Croatia, the fall of the Croatian „reform Communist” leadership and the Croatian movement, are also presented.

Realista karrierista?¹

Ki volt Gustáv Husák? Kommunista? Nacionalista? A szlovák nemzeti felkelés vezetője? A jó szlovák? A szlovák nemzetállam létrehozásának élharcosa? A csehszlovakizmus ellensége és a cseh–szlovák föderáció megteremtője? Reformmer? Normalizátor? Moszkva érdekeinek kiszolgálója? Ilyen és ehhez hasonló kérdések merülnek fel az olvasóban, amikor Michal Macháček Husák-életrajzát olvassa.

A fiatalabb cseh történészgenerációhoz tartozó Macháček könyve nem az első a témában, mivel 2013-ban Husák születésének 100. évfordulójára szlovák nyelven is megjelent egy több mint ezeroldalas (!) tanulmánykötet a Szlovák Tudományos Akadémia kiadásában.² Az évfordulós felbuzdulást követte a jelen írásban tárgyalt több mint hatszáz oldalas monográfia. Magyar szemmel meglepőnek is tűnhet a Husák iránti hatalmas szakmai érdeklődés, elég itt csak arra utalni, hogy Kádár János politikájáról – aki egy évvel volt idősebb Husáknál – születésének 100. évfordulója alkalmából csupán egy szerény konferenciakötet jelent meg, lényegében teljesen visszhangtalanul.³ Mi lehet az oka a Husák-kutatások fellendülésének?

A kérdésre az életút sokféle értelmezhetősége adja meg a választ. Husák annak ellenére, hogy rendkívül megosztó személyiség volt (ki nem az a 20. századi kommunista mozgalomban?), olyan politikus volt, aki tudatosan vagy véletlenül, az események sodrában a cseh–szlovák viszony epicentrumában mindig döntő szerepet játszott. Tette ezt úgy – legalábbis a tárgyalt könyv alapján úgy tűnik –, hogy szlovákként szlovák szempontokat képviselt, de nem a cseheket sértve, s amikor a közös Csehszlovákia élére állhatott, lényegében csehszlovák érdekeket szolgált. Tette mindezt úgy, hogy mindig megfelelt a szovjet elvárásoknak, igaz, a csehszlovák kommunista mozgalomban ez talán soha nem is volt kérdés, sem a háború előtt, sem utána. Husák tehát úgy volt csehszlovakista, hogy nem volt az? Vagy úgy volt „jó szlovák”, hogy csehszlovakista is volt egyben? Nehéz kérdések, de mutatják az életút bonyolultságát, és talán választ adnak arra a kérdésre, hogy miért érdekes Husák a történészek számára.

Macháček hét fejezetre osztotta Husák életét. Érdekesek már a fejezetcímek is, amelyekkel a szerző már értékel is: A fiatal radikális (1913–1939), Pragmatikus ellenálló harcos

1 Macháček, Michal: *Gustáv Husák*. Praha, Věšhrad, 2017. 631 p.

2 Michálek, Slavomír – Londák, Miroslav a kol.: *Gustáv Husák. Moc politiky – politik moci*. Bratislava, 2013. Macháček abban a kötetben Husák 1948 előtti államjogi kérdésben kifejtett tevéységét vizsgálta: *Gustáv Husák a štátoprávní otázka Slovenska do roku 1948*. uo. 338–369.

3 Kádár János és a 20. századi magyar történelem. Szerk.: Földes György – Mitrovits Miklós. Bp., 2012.

(1938–1945), A Szlovákiáért harcoló (1945–1948), A burzsoá nacionalista (1948–1960), A jövő embere (1960–1968), A normalizátor (1968–1977), A távozó konzervátor (1977–1991).

Augustín keresztnévvel, az anyakönyvi kivonatában a születési helynél magyarul megadva Pozsonyhidegkúton (szlovákul Dubravka) született. Néhány magyar nyelvű kifejezésnél több azonban nem ragadt rá a szlovák többségű településen, németül pedig az iskolában tanult meg. Anyja egyéves korában meghalt, agrárproletár apja az első világháborúból rokkantan hazatérve, négyhektáros földet kapott az első földosztásnál Pálffy Miklós birtokaiból, belépett a kommunista pártba. Második felesége mélyen hívő nő volt, akitől a kis Husáknak még három féltestvére született. Macháček szerint katolikus mostohaanyjával nem volt felhőtlen a kapcsolata, s ebből eredtek Husák egyházzal szembeni későbbi averziói is. 1925-től a pozsonyi – később Masarykról elnevezett – gimnáziumba járt, ami azért fontos, mert éppen ez volt a későbbi szlovák elit iskolája. Itt ismerkedett meg például Anton Rašlával, akivel aztán a Comenius Egyetem jogi karára is együtt járt. Rašla később a Tiso-per egyik ügyészeként vált ismertté. Olyan előadók jártak a gimnáziumban, mint Robert Seton-Watson világhírű történész, vagy éppen maga Tomáš Garrigue Masaryk. Érdekesség, hogy a nehéz anyagi körülmények között élő Husák Pálffy Jánostól évi 700 korona ösztöndíjat is kapott.

Az 1920–1930-as évek fordulóján találkozott először radikálisabb baloldali nézetekkel, bekapcsolódott a kriptokommunista Spolek ifjúsági mozgalomba, amely szorosan együttműködött a szlovákiai magyar Sarlóval. Ekkor ismerkedett meg a későbbi politikai vezetés számos tagjával, például Julius Fučíkkal, Zdeněk Nejedllyel, Vítězslav Nezval, Vladimír Clementisszel, Ladislav Novomeskývel. Macháček arra nem talált forrást, hogy Husáknak bármilyen kapcsolata lett volna a katolikusokkal, ahogy azt később az úgynevezett „burzsoá nacionalisták” perében ellene vádként felhozták.

Leginkább a cseh–szlovák államjogi kérdés játszott kulcsszerepet politikai gondolkodásában és karrierjében. Korai publikációiban osztályszempontok alapján értékelte a nacionalizmust, és így nem tartozott a szlovák sovínisták közé sem. 1933-ban lépett be a kommunista pártba, aktívan részt vett az 1935-ös és 1938-as választási kampányban. Ebben az időben tette le a jogász vizsgáját is. Radikálisabb cikkei alnéven írta, míg az egyetemi diáklapokban római katolikus, politikailag nem elkötelezett szociáldemokrata gondolkodású fiatalembert jelent meg. A Komintern VII. kongresszusa után számos háborúellenes, antifasiszta rendezvényen szónokolt. Arra sem talált a szerző bizonyítékot, hogy Husák bármilyen módon kritizálta volna a moszkvai pereket, részt vett volna ilyen eseményeken, pedig erre lett volna lehetősége, mivel a Sarló szervezet, amellyel szorosan együttműködtek, kritikailag fellépett a tisztogatásokkal szemben. A tanulás és a politikai munka mellett sportolt, harmonikázott és fotózott. Az SK (a későbbi Slovan) Bratislavának szurkolt.

Sem a Molotov–Ribbentrop-paktumot, sem a szovjet–finn háborút nem bírálta nyíltan, bár ekkor közel állt ahhoz a Clementishez, aki ezt megtette. Husák inkább hallgatott Klement Gottwald üzenetére: „Legyetek nagyon óvatosak, ne engedjétek, hogy idő előtti akciókat provokáljanak ki. Eljön a mi időnk!” Ennek – és habitusának – megfelelően kivárással töltötte a második világháború teljes időszakát. Amikor 1940 telén első ízben – 150 kommunistával együtt – letartóztatták, egy nyilatkozat aláírása ellenében hamar szabadlábra került. Ebben kötelezte magát arra, hogy semmilyen közéleti és politikai szerepet nem vállal. A nyilatkozatért kizárták a pártból. Amikor a németek megtámadták a Szovjetuniót, újra letartóztatták mint kommunista párttagot, de tiltakozott a vádak ellen, miszerint bármilyen politikai tevékenységet folytatott volna. Néhány nappal később felesége, Magda Husákova közbenjárásának köszönhetően már szabadon is engedték. A nő ugyanis a család

barátjához, Imrich Karvašhoz, a Szlovák Nemzeti Bank elnökéhez fordult, aki elintézte Alexander Mach belügyminiszternél a szabadulását. Később a Machhal való kapcsolatát is vádként hozták fel ellene a „burzsoá nacionalisták” perében. Valójában nem bizonyítható, hogy Husák és Mach bármilyen közvetlen kapcsolatban állt volna, viszont egy rendkívül érdekes történetbe keverte a belügyminiszter Husákot. Amikor 1943-ban napvilágra kerültek a katólii tömeggyilkosságok, Mach több szlovák kommunistát elküldött a helyszínre, hogy a szovjetek bestialitását bemutatva nekik, „megtérjenek” és felhagyjanak kommunista tevékenységükkel. Husák így jutott el Katynba, de a látottak nem befolyásolták különösebben ideológiailag. A katólii út azonban később is előkerült életében: perében is felhozták ellene „szovjetellenes látogatását”, Ivan Sviták marxista filozófus pedig élete végéig „náci kollaboránsnak” tartotta Husákot.

1942–1943-ban még az illegális munkát is kerülte, csak amikor Moszkvából hazaküldték Karol Šmidkét, hogy szervezze újjá a Szlovák Kommunista Pártot (SZLKP), kapcsolódott be újra az ellenállásba, és a párt V. (illegális) Központi Bizottságának tagja lett. A pártvezetést ekkor Šmidke, Husák és Novomeský alkotta. Kapcsolatban álltak a börtönben lévő Viliam Širokýval és Július Ďurišsal. Ebből az időszakból ered ellenszenvük is. Širokýék soha nem bocsátották meg Husáknak, hogy az 1944-es szlovák nemzeti felkelés előtt nem sikerült kijutniuk a börtönből. Úgy tartották, hogy Husák szándékosan szabotálta el a kiszabadításukra szervezett akciót, hogy ő lehessen a felkelés politikai vezetője. A szerző nem erősíti meg a szándékosságot, inkább a kaotikus helyzetnek tulajdonítja a történeteket.

Husák a népfrontpolitikának megfelelően tárgyalásokat folytatott a Tiso-rendszer ellenzékével annak érdekében, hogy a szlovák nemzet politikai képviselőire létrehozzák a Szlovák Nemzeti Tanácsot (SZNT). A tárgyalások sikerrel zárultak, de a kommunisták számos engedményt tettek az Agrárpártnak, például a közös programba nem került bele az állam és az egyház szétválasztása, valamint a forradalmi nemzeti bizottságok létrehozása. Husákot 1944. március 27-én letartóztatták, ám Mach három nappal később újra kiengedte. Macháček elemzéséből úgy tűnik, hogy egyfelől Mach sem akarta megakadályozni a felkelést, másfelől ismét szerepet játszottak Husák befolyásos kapcsolatai.

Szlovákiát 1944. szeptember 29-én szállták meg a németek, az SZNT pedig szeptember 1-jén Besztercebányán közzétette kiáltványát. Szeptember 17-én egy érdekes közjáték is lezajlott Besztercebányán: Husák irányítása alatt a Szlovák Kommunista Párt egyesült a szociáldemokratákkal, amit Gottwald erősen kritizált Moszkvából. Macháček nem különösebben hangsúlyozza Husák felkelésben játszott szerepét, talán mert nem is volt olyan nagy jelentőségű. A katonai ellenállást a németek hamarosan felszámolták, a katonai vezetőket pedig letartóztatták. Husák 1945 elején a II. Ukrán Fronthoz csatlakozva Magyarországra került, január végén Moszkvába utazott, majd onnan vissza Szlovákiába. Gottwald lényegében rábízta a Szlovák Kommunista Pártot. Március elején újra Moszkvába utazott, ahol részt vett a Beneš vezette emigráns kormány, a CSKP és az SZNT tárgyalásain, amelyen végül megszületett az április 5-én deklarált kassai kormányprogram.⁴

Husák számára az volt a legfontosabb, hogy a két világháború között uralkodó csehszlovákizmus eszméjével szemben ismerjék el a szlovákokat önálló nemzetként, és két egyenrangú fél föderációjaként jöjjön létre az új Csehszlovákia. Részben sikerült is. Zdeňek Fierlinger 25 tagú kormányában kilenc szlovák kapott tárcát, ebből négy az SZLKP tagja volt. Gottwald miniszterelnök-helyettesként felolvasta a kormányprogramot, amely 5. fejezetét a

4 Az SZNT deklarációját és a kassai kormányprogram egyes részeit lásd: Bencsik Péter: *Csehszlovákia története dokumentumokban*. Bp., 2016. 209–210., 214–218.

„szlovákok magna chartájának” nevezte.⁵ Husáknak azonban nem tetszett az elnevezés. A „magnát” túlzásnak tartotta, a „charta” pedig feudális jelleget hordozott magában, azt az uralkodó adja a hűbéreseinek. Husák szerint a szlovákok senkitől sem kaptak semmit, jogukat maguk harcolták ki maguknak. Feltehetően az is közrejátszott Husák keserűségében, hogy a régi gárda (Široký és Ďuriš – mindketten miniszterek lettek) győzelmeskedett a felkelésben részt vevőkkel (Husák, Novomeský, Šmidke) szemben. Ráadásul a szlovákok „csehellenes” politikáját magyarellenessé változtatták. Előbbit ugyanis szovjetellenesnek minősítették, utóbbit viszont mindegyik párt támogatta. Husáknak nem volt ellenére a magyarellenos politika sem, bár mint láttuk, személyes indokai erre nem lehettek. Úgy tűnik azonban, hogy más választása nem volt. Široký és Ďuriš centralista álláspontja győzött, a szlovák nemzetállam megteremtésének programjából a cseh–szlovák vitát eliminálták.

Macháček azonban ennél a pontnál egy nagy hiányosságot hagyott könyvében, ugyanis egyetlen szóval sem említi Husák magyarellenos tevékenységét. Nem ír arról, hogy milyen szerepet játszott 1945 és 1948 között a magyarság kitelepítésében, a lakosságcserében, valamint az internálótáborokban lévő magyarokkal szembeni rendszabályok szigorításában.⁶ Mindezt azért is szóvá kell tenni, mert a szerző végül előhozakodik a problémával a „burzsoá nacionalisták” elleni per kapcsán. Leírja, hogy miután Rákosi Mátyás és Farkas Mihály többször szóvá tették Sztálinnál a csehszlovákok által erőltetett embertelen kitelepítéseket és lakosságcserét, a szovjetek leállították azt, majd Husákot a perben éppen azzal vádolták meg, hogy túlzott szlovák nacionalizmusa vezette magyarellenos lépések megtételére. Mindez persze így nem volt teljesen igaz, mivel a magyarok jogfosztása a Beneš-dekrétumokból eredt, amiről szintén nem ír Macháček egy szót sem. Ez a történet pedig éppen azt mutatta volna meg, hogy Husák, miután Širokýék mögött másodhegedűs szerepkörbe kerül, azért, hogy ne essen ki teljesen a hatalom köréből, igyekezett megfelelni a vele szemben támasztott követelményeknek.

Végül nem is került ki, legalábbis átmenetileg. Az 1948. február 25-i kommunista hatalomátvétel előtt Husák döntő szerepet játszott abban, hogy az SZNT-t megtisztítsa a Demokrata Párt képviselőitől. Határozott fellépésének köszönhetően Pozsonyban már előbb megtörtént a kommunisták teljes hatalomátvétele, mint Prágában, s létrejött a Široký–Ďuriš–Husák triumvirátus. Husák azonban nem sokáig élvezte a hatalmat. 1949-ben a készülő Rajk-perrel összefüggésben Rákosi és a szovjet forgatókönyvírók intencióinak megfelelően több szlovák kommunistát is gyanúba keverték. A csehek számára is kényelmesebb volt a szlovákok között keresni a „csehszlovák Titót”, mivel ott „bizonyítható volt” a „nacionalista elhajlás” (lásd a föderációs terveket), valamint a szlovákok a magyarokhoz is közelebb vannak, tehát bizonyosan a kapcsolataik is szorosabbak Rajkkal és társaival. Husák 1950-ben az SZLKP IX. kongresszusán nyilvános önkritikát gyakorolt, még Širokýt is felmagasztalta. Macháček ezt nevezi Husák legnagyobb politikai vereségének. Husákot a börtönben megverték és megkínózták. Vallott, majd visszavonta. Levelet írt Gottwaldnak. Végül – már Sztálin halála után – életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték. 1959 szeptemberében kegyelmet kért Antonín Novotný államfőtől, majd végül 1960 tavaszán szabadult. Ekkor minden tekintetben új életet kezdett. Addigi felesége – aki ekkor Husák tudtával már egy másik férfival élt – elvált tőle. Husák később újra megházasodott. Viera Millerovát, aki a *Kulturný život* pozsonyi értelmiségi lap szerkesztőjeként dolgozott, az 1960-as években ismerte meg, mivel Husák is gyakran írt a lapba. Magda 1966-ban, Viera

⁵ Uo. 219–220.

⁶ Erről lásd: Kaplan, Karel: *Csehszlovákia igazi arca 1945–1948*. Pozsony, 1993. 96–180.

1977-ben (helikopter-balesetben) hunyt el. Mindketten a pozsonyi temetőben nyugszanak alig pár méterre egymástól.

Husákot 1963-ban rehabilitálták, 1964 márciusában felszólalt az SZLKP pozsonyi városi konferenciáján – amit ott mondott, azt nem vették jó néven –, majd augusztusban Alexander Dubčekkel (akkor már az SZLKP KB első titkára) közösen emlékezett Besztercebányán a szlovák nemzeti felkelésre. A politikába ugyanakkor nem engedték vissza, a Szlovák Tudományos Akadémián kapott állást. Dubček – nem minden alap nélkül – karrieristának, Vasil Biľák pedig „ügyes, de ravasz” embernek tartotta. Dubček ráadásul Širokýhoz hasonlóan neheztelt rá, mert az ő apját is abban a nyitrai börtönben tartották fogva 1944-ben, amelyből Husák nem szabadította ki a rabokat.

Miután Dubčeket 1968. január 5-én a CSKP KB első titkárává választották, Husák levélben felajánlotta szolgálatait. Jó szónok volt, Novotnýt magától értetődően kritizálta, mivel Sztálin már halott volt, amikor őt börtönbe juttatták. Fellépései népszerűek voltak a szlovák ifjúság körében is. Végül miután Novotný lemondott államfői posztjáról, április 8-án Husák is az Oldřich Černík-kormány tagja lett, miniszterelnök-helyettesként a föderáció ügyével foglalkozott, az ő vezetésével dolgozták ki az új föderációs törvényt, amely 1969-ben lépett életbe. Husákot a „föderáció atyjának”, a „föderáció őrangyalának” nevezték.

Husák nem számított a Varsói Szerződés katonai intervenciójára, azt hitte, hogy Leonid Brezsnyev blöfföl. Augusztus 20-án Garamszentkeresztben (Žiar nad Hronom) tartott reformbeszédet, majd éjjel Pozsonyban érte a megszállás híre. Husák hamar felfogta, hogy miről van szó, és ismét a pragmatista vagy realista álláspontra helyezkedett. Az inváziót követően a csehszlovák vezetést Moszkvába szállították, hogy ott kikényszerítsék a megszállás elismerését és a szovjet követelések elfogadását. Husák ezekben a napokban újra felajánlkozott, ezúttal a szovjeteknek. Augusztus 28-án az SZLKP KB első titkárának választották, és azonnal megkezdte a „normalizációnak” nevezett folyamatot, aminek a lényege a szovjet megszállás legitimálása és a rend helyreállítása volt. Husák ekkor végső soron Dubček és a reformpártiak utóvédharcaival szemben építette fel saját politikai karrierjét. Ebben nagy segítségére szolgált Jeliszej Szinyicin, a KGB Csehszlovákiába küldött tábornoka, akivel Husák napi kapcsolatban állt. Szinyicin az 1956-os magyar forradalom leverése utáni konszolidációban is szerepet játszott, tehát megfelelő tapasztalatokkal rendelkezett. 1969. április 13-án Munkácson került sor Husák, Szinyicin és Jurij Andropov (a KGB elnöke) titkos találkozójára, ahol megállapodtak abban, hogy Husákot a CSKP élére állítják. Erre április 17-én került sor. Szinyicin 1981-ig tartózkodott Csehszlovákiában, Husák – már államfőként – többször kitüntette.

Husák a CSKP élén igyekezett Moszkva előtt bizonyítani, hogy ura a helyzetnek, s kész volt kompromisszummentes politikát folytatni a megszállás utáni társadalmi ellenállással szemben. 1969 és 1972 között 2677 főt ítéltek el politikai okokból, majd az azt követő négy évben még 548 főt. „Normalizációs” politikájának részeként – saját korábbi nézeteivel, elveivel és tetteivel szemben – egyetértett a cseh–szlovák föderáció recentralizálásával, illetve leállította az 1950-es években koncepciós perekben elítéltek rehabilitációját is. A „normalizáció” legfontosabb dokumentuma az 1970 decemberében elfogadott, *A CSKP XIII. kongresszusa óta a pártban és a társadalomban kialakult válság tanulságai* című határozat volt. Husák 1989 után tagadta, hogy a „tanulságokat” ő kezdeményezte volna, és egyértelműen Biľáknak és Brezsnyevnek tulajdonította. Ez nem fedi a valóságot, mivel a végső verzión maga is dolgozott, sőt az ő kérésére maradt ki belőle az a kitétel, miszerint a csehszlovák vezetők kérték volna a Varsói Szerződés tagállamainak „baráti segítségnyújtását”. A dokumentum felett folytatott vita során Husák állítólag lemondással fenyegette meg Brezsnyevet,

de Macháček szerint ez nem valószínű: „Husák nem akart visszavonulni a politikából, számára ez élete beteljesedése volt, az önmegvalósítás, mi több, a visszavonulást a gyengeség jelének és a felelősség előli menekülésnek tartotta.” Husák mindazonáltal a párton belüli teljes támogatottságot a kulisszák mögötti szovjet segítségnek köszönheti, így 1971 májusában a CSKP KB ülésén megerősítették pozíciójában.

Husákot 1975-ben államfővé választották, ezzel karrierje csúcsára ért. A rendszerváltás után azt állította, hogy 1976-tól folytatni kívánta a reformokat, és erről Kádár Jánossal is beszélt, de Břlák és Alois Indra azonnal tájékoztatták Moszkvát szándékairól, így visszavonulót kellett fújnia. Egyes források szerint 1974-ig abban is hitt, hogy a szovjetek kivonulnak az országból, a kérdést nemegyszer felvetette Brezsnyev előtt, eredmény nélkül. Második felesége 1977-ben történt halálos balesete mélyen megérintette. Olyan – téves – hírek terjedtek ebben az időben, hogy Husák visszavonul a politikától. Ugyanakkor tény, hogy ettől az időszaktól kezdve Husák határozottan konzervatív politikát képviselt, minden kritikai hangot elfojtott. 1978. május–június fordulóján Brezsnyev látogatást tett Csehszlovákiában, Husákot az Októberi Forradalom Érdemrenddel tüntette ki.

Leonid Brezsnyev halála után megváltozott a világpolitikai helyzet, Mihail Gorbacsov hatalomra jutásával pedig új időszak kezdődött a szovjet blokkban is. Azonnal megindult a pártban az utódkeresés, bár Husákot a CSKP kongresszusa 1986-ban megerősítette tisztségében. Amikor 1987 áprilisában a szovjet pártfőtitkár Prágába látogatott, Husák a „radikális gazdasági reformok” és a személyi változások szükségességéről beszélt neki, de saját távozása nem került szóba. Gorbacsov sem vetette fel a kérdést, ellentétben a magyarországi látogatásával, amikor Kádárnak ezt egyértelműen említette. Később Husák azt állította, hogy abban bízott, hogy Gorbacsov felajánlja a szovjet csapatok kivonását, de ez nem történt meg. Macháček szerint a csapatkivonás Husák számára politikai hasznot eredményezhetett volna, de egyáltalán nem volt reális elképzelés, mivel a szovjet csapatok európai jelenléte nemzetközi tárgyalások tárgya volt. Mindenesetre Husák önbizalma megnőtt Gorbacsov látogatása után. A valóság azonban nem Husák elképzelései szerint alakult: hatalma rohamosan csökkent, 1989 novemberében, a bársonyos forradalom idején pedig már teljes mértékben kicsúszott a kezéből az irányítás. 1989. december 10-én kinevezte ugyan a „nemzeti megegyezés kormányát” Marián Čalfa vezetésével, valójában itt neki már csak a kinevezés joga maradt, a kormány összeállításába nem szólhatott bele, tekintve hogy a november 24–26-i CSKP KB-ülésen már kikerült az Elnökségből.

Macháček műve olvasmányos, jól megírt könyv. Feltehetően minden rendelkezésre álló forrást feltárt és elemzett, interjúkat készített a Husák család élő tagjaival, valamint Husák egykori, még élő politikai munkatársaival. A kötetet számos érdekes képpel illusztrálták, ami az interjúkkal együtt még közelebb hozza az olvasókhoz Husák személyét. Mindezek mellett néhány negatívumot is meg kell említeni. Michal Macháček Husák életét a hatalomhoz való viszonyában mutatja meg: végigkísérhetjük a belső pártharcokat és folyamatos küzdelmét a hatalomért. Nem tudunk azonban meg semmit Husák külpolitikai nézeteiről azon kívül, hogy a Szovjetunióval szemben mindig lojális politikát követett. Nincs a kötetben egyetlen külpolitikai konfliktus, nem tudjuk meg, hogy mit gondolt Husák az 1956-os magyar forradalomról vagy az 1980–1981-es lengyel Szolidaritás mozgalomról. Nem ismerjük meg, hogy milyen volt a németekhez vagy a magyarokhoz való viszonya. Utóbbiról már szóltunk a magyar kisebbség kapcsán. A másik nagy hiányosság, hogy nincs szó Husák és az ellenzék viszonyáról. Reagált-e és ha igen, hogyan Václav Havel 1975-ben hozzá címzett

nyílt levelére?⁷ Hogyan reagált a Charta '77 mozgalom létrejöttére? Milyen álláspontot képviselt az 1980-as években a magyar kisebbség problémáinak kérdésében?

Macháček könyve alapján egy karrierista politikus élete rajzolódik ki előttünk, aki nek a hatalom megszerzése, majd megtartása volt az életcélja. A szlovák nemzeti érdekek képviselője addig volt számára fontos ügy, amíg meg nem szerezte a teljes hatalmat. Minden vezetéshez megpróbált alkalmazkodni, még a börtönévek sem törték meg. Nem igazán voltak szövetségesei vagy bizalmi emberei, folyamatos küzdelemben élte életét. Gottwald háború alatti szavai szerint élt: „Eljön a mi időnk!” Habitusa tökéletesen megfelelt a szovjet birodalmi központ számára, mivel tudták róla, hogy a hatalomért cserében lojális lesz mindvégig, s ez így is történt.

Mitrovits Miklós*

7 A levelet lásd: Havel, Václav: *A kiszolgáltatottak hatalma*. Bp., 1991. 35–77.

* A szerző az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa (1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4., mitrovits.miklos@btk.mta.hu).

Áruló vagy kollaboráns?¹

Peter Jašek a szlovák Nemzeti Emlékezet Hivatala (Ústav pamäti národa) munkatársa. Kutatási területe Szlovákia 20. századi története, ezen belül is főképpen a második világháború, a „normalizáció” és a bársonyos forradalom időszaka, illetve a szlovák emigráció politikai tevékenysége. Több kiadvány szerzője, szerkesztője. Legújabb könyvében az 1945 utáni csehszlovák politika alakulását meghatározó személyek egyikének, Vasil Biľaknak (1917–2014) az életútját mutatja be. Mint azt a szerző írása előszavában megjegyzi, azért fogott kutatásába, mert 1989-ig – a marxista történetfelfogás örökségeként – a szlovák historiográfia nem bővelkedett a (cseh)szlovák történelmi személyek életének feldolgozásában, emellett Biľak életpályájáról sem születtek még könyvek.

Jašek műve tizennyolc, terjedelmében jól kiegyensúlyozott fejezetre oszlik, amit rövid bevezetés előz meg, illetve a legvégén egy befejező összeggel zárul a munka. A szerző kronológiai rendben halad végig Biľak életútján. Biľak gyermekkorára Kelet-Szlovákiában, egy Krajná Bystrá nevű településen telt. Bár szülőhelye csendes, festői vidéken található, az ifjú Biľak idejekorán megtapasztalta a szegénységből, a termőföld hiányából és a háborús körülményekből eredő nélkülözést. Gyermekkorának színhelye későbbi életében fontos szerepet játszott. Édesapját, aki több alkalommal vállalkozott tengeren túli munkára, szinte nem is ismerte, mivel születése után nem sokkal meghalt. A nehézségeket csak fokozta, hogy édesanyját is korán elveszítette. Anyja halála után nem sokkal bátyja után ment Csehszországba, ahol szabóinasként kezdett dolgozni. Itt ismerkedett meg a cseh munkásság helyzetével, és valószínűleg itt találkozott első alkalommal a kommunizmus eszméivel. Ekkor szerzett tapasztalatai alapján pozitívan értékelte a csehek és szlovákok közös államon belüli együttélését.

A második világháború idején sorkatonaként szolgált, frontszolgálatot teljesített. Később egységével csatlakozott a szlovák nemzeti felkeléshez, és sebesülést szenvedett. A háború végét Pozsonyban élte meg, ekkor lépett be a kommunista pártba, és ennek nyomán indult meg politikai karrierje.

Megfelelőnek bizonyult az új arcokat kereső kommunista párt elvárásainak, miután fiatal volt, s korábban részt vett a felkelésben, emellett fogékonyságot mutatott a marxista eszmék iránt. Az új rendszer kiépítési fázisában (1948–1953) a pártiskola tanulója lett, s elmélyítette ismereteit a marxista-leninista filozófia és politikai elmélet terén. A pártiskoláról visszatérve bekerült a Szlovák Kommunista Párt nomenklatúrájába. Ebben az időszakban belső emberként láthatta és élhette meg a párton belül zajló politikai üldözéseket és a

1 Jašek, Peter: *Vasil Biľak. Zradca alebo kolaborant?* Bratislava, Marenčin PT, 2017. 192 p.

koncepciók pereket (például a Rudolf Slanský-pert). Későbbi életében igyekezett nem gondolni ezekre az eseményekre és gyorsan túllépni ezen az időszakon. Sztálin halála mélyen lesújtotta, majd röviddel ezután Klement Gottwald is távozott az élők sorából (1953. március 14.). Gottwald ravatalánál díszőrséget is állt. 1954-ben új posztot kapott a pártban: a Szlovák Kommunista Párt Központi Bizottsága ideológiai osztályának vezetője lett. A soron következő években mind nagyobb befolyást szerzett a szlovák politikai életben. Bővülő tapasztalatai birtokában egyre jobban kiigazodott a viszonyokban, megtanult lavírozni, és képes volt megfelelni a változó politikai elvárásoknak. Az 1960-as évekre a Szlovák Kommunista Párt keményvonalas vezető ideológusává nőtte ki magát, részt vett a kieleződő ideológiai-politikai harcokban (cseh–szlovák viszony, Antonín Novotný személye).

Jašek kiválóan bemutatja, hogy noha Bílak minden lavírozása ellenére inkább az ortodox irány követője, vagyis Moszkva feltétel nélküli híve volt, az 1960-as években, a politikai síkon meginduló enyhülés idején a felügyelete alá tartozó kulturális és művészeti életben is addig megengedhetetlennek tartott gondolatok kezdtek széles körben megjelenni. Az új hangok mindenekelőtt a *Kultúrný život* című lapban jelentek meg (a lap egyféle ki-egyenlítő szelep szerepet játszott).

Vasil Bílak nagy éve – minden addigi és majd későbbi szerepvállalása ellenére – 1968 volt. Míg Alexander Dubček az emberarcú szocializmus szimbólumává, Bílak az összeesküvés és árulás megtestesítőjévé vált. Jašek Bílak életútjának ezt az időszakát tárgyalja a legrészletesebben. Bílak tevékenységét rekonstruálva sorra veszi a prágai tavaszként ismert eseménysorozathoz vezető történeteket: Novotný lemondatását, a párt elitjeinek erőpróbáit, a társadalom reakcióit a vezetés változó vonalvezetésre, Moszkva egyre fokozottabb és idegesebb figyelmét, a baráti szocialista államok reakcióit, ezen belül Kádár János szerepét is. A belpolitikai színtéren zajló nyílt és latens csatározások bemutatása mellett a könyv szerzője érzékelteti az ideológiai kérdésekben a döntőbíró szerepét játszó Szovjetunió véleményének változásait a csehszlovák történetekkel kapcsolatban. A megítélésük szerint már túl messzire menő csehszlovák demokratizálódási folyamat sok(k) volt a szovjet vezetés, de a csehszlovák keményvonalasok számára is.

A cenzúrahivatal felszámolása 1968. február végén egyfajta szelepet nyitott meg a társadalomban, mivel addig tiltott vélemények jelenhettek meg írásban; valamint egyszerűen a párt is arcot kapott, mert az emberek nyilvános fórumokon találkozhattak a párt képviselőivel és megvitathatták a pártot, illetve a társadalmat érintő fontos kérdéseket. Ezt követően nem sokkal később, április elején a Csehszlovák Kommunista Párt akcióprogramja, mely célul tűzte ki az addig elért demokratizálódási lépések legitimálását, ily módon létrehozva az emberarcú szocializmust. 1968 nyara minden tekintetben forrónak ígérkezett. Június végén megjelent – Ludvík Vaculík író tollából – a *Kétezer szó* című, a cseh értelmiségi körökben megfogalmazott kiáltvány, amely a tavasz óta felszínre tört követeléseket összegezte.² A kiáltvány valószínű politikai földrendést idézett elő nemcsak Moszkvában és a Varsói Szerződés tagállamai körében, hanem a csehszlovák belpolitikában is.

Bílaknak azonban mindez már túl sok volt. A végbement folyamatok messze meghaladták a számára még elfogadható változások mértékét. Nem nézte tétlenül a kialakuló helyzetet, mozgásba lendült a demokratizálást sürgető erőkkkel szemben, mind jobban megnyerve ezzel Moszkva szimpátiáját.

² Magyarul a teljes szövegre lásd: <http://www.kalligramoz.eu/Kalligram/Archivum/2008/XVII.-evf.-2008.-julius-augusztus-1968/1968/Ketezer-szo>.

Dubček és társainak a *Kétezer szó* megjelenése utáni viselkedése nyilvánvalóvá tette a szovjetek előtt, hogy új politikát kell alkalmazniuk. A kiáltvány ismertté válását követően, annak hatására Leonyid Brezsnyev szovjet pártfőtitkár 1968. július 15-re Varsóba hívta a Varsói Szerződés tagállamainak vezetőit, hogy megtárgyalják a Csehszlovákiában kialakult helyzetet. Ekkor addig nem tapasztalt, szokatlan lépéssel állt elő a Csehszlovák Kommunista Párt vezetősége: elutasította a Varsói Szerződés országai által küldött nyomtatékos javaslatokat, sőt a közös tanácskozáson való részvételt is, és helyette a Varsói Szerződés államaival külön-külön folytatott tárgyalásokat indítványozott. A CSKP KB ülésén a varsói értekezleten való részvétel kérdésében lefolytatott szavazás alkalmával egyetlen igenlő szavazat volt, Bifáké.

A Varsói Szerződés öt tagállama viszont úgy határozott, hogy az „egészséges erőknél” minden támogatást meg kell kapniuk Csehszlovákiában. Bifák titkos találkozó keretében a Balatonnál találkozott Pjotr (Petro) Selesztel, az Ukrán Kommunista Párt első titkárával, a Szovjet Kommunista Párt Elnökségének tagjával. A beavatkozásról szóló segítségkérő levél megírása itt is szóba került.

Az augusztus 21-i eseményekig Bifák még két kulcsfontosságú tárgyaláson vett részt: Ágcsernyőn (1968. július 29. – augusztus 2.) a szovjet delegációval, és Pozsonyban (augusztus 3.) a Varsói Szerződés országainak képviselőivel (Románia nem vett részt). Ágcsernyőn teljes mellszélességgel kiállt a szovjet nagyhatalmi érdekek mellett, a pozsonyi tárgyalások idején pedig a háttérben már folyt a katonai invázió előkészítése. Az 1968-as csehszlovák események szempontjából a legfontosabb, hogy a pozsonyi találkozón kapta kézhez a szovjet delegáció az állítólagos levelet, melyben a szocialista országok „baráti segítségét” kérték.

Bifák már két nappal a megindítása előtt tudott a katonai invázióról. Ennek ismeretében ő is tett egy kísérletet, hogy rávegye Dubčeket politikája megváltoztatására, de nem járt eredménnyel. 1968. augusztus 20-án, éjfél előtt húsz perccel félbeszakította a CSKP KB 93. ülését a hír, miszerint a Varsói Szerződés csapatai átlépték Csehszlovákia határait. A terjedelmi keretek nem tették lehetővé Jašeknak, hogy aprólékosan számba vegyen minden mozzanatot, ami 1968 augusztusához kötődik, mégis átfogó képet kapunk az augusztusi eseményekről.

Ezt követően a „normalizáció” éveit (1968–1971) foglalja össze röviden a szerző, amikor is végbement a kommunista párt megtisztítása, amit addig is óhajtott Bifák. A „normalizáció” éveit alatt került hatalmának tényleges csúcsára, 1968 novemberétől 1988-ig a CSKP KB ideológiai és külpolitikai kérdéseket felügyelő titkára volt. Politikai szereplésének végét a bársonyos forradalom tette végérvényessé. Jašek könyvének utolsó két rövid fejezetében a kommunista rezsim bukását és Bifák erre vonatkozó értékelését taglalja, illetve az 1990 és 2014 közötti évek történéseit főszereplője életében. Bifák 2014. február 6-án Pozsonyban hunyt el. 2015-ben szülőfalujában – mind a szlovák, mind a cseh közvélemény nem kis felháborodása ellenére – emlékművet állítottak neki. Röviddel ezután, márciusban, ismeretlen tettes ellopta az emlékmű részét képező mellszobrot.³

Peter Jašek könyve olvasmányos, száraz adatokkal nem túlterhelt munka. Jól érzékelteti a bemutatott évtizedek hatalmi köreinek működési mechanizmusait, kijelölve és azonosítva benne főszereplője helyét és (magán- és politikai) életútját.

*Baki Attila**

3 A Bifák mellszobra körüli sajtóvisszhangok közül egy: https://archivum.ujszo.com/online/kozelet/2016/05/20/nem-buncselekmény-csak-kihagas-bilak-mellszobranak-lemazolasa?qt-header_quicktabs=0&qt-popular_ga=2

* A szerző PhD, történész.

